

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№2 (85)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 2 (85)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., профессор м.а., т.ғ.к.

(Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми
редактордың орынбасары (Қазақстан)

Надежук Е., докторант – техникалық редактор
(ағылшын және орыс тілдері бойынша)

Әбжанов Х.М., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Нұрғазина Н.Д., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген
университеті Ежелгі тарих институты директоры,
профессор (Германия)

Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің
профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-
еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми
қызметкері, профессор (Жапония)

Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО
ұлттық комиссиясының президенті, академик
(Түркия)

Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор
(Түркия)

Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының
профессоры (Франция)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университеті про-
фессоры (Ресей)

Петер Финкель, Цюрих университеті профессоры,
Этнология институтының директоры, профессор
(Швейцария)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология,
түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шапкозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мөлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727) 377-3411

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 10949

Басуға 01.06.2017 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,6 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 3151. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Раздел 1
ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВА

Section 1
NATIONAL HISTORY

Омарбеков Талас

тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: taraz_1948@mail.ru, тел.: +7 777 205 8105

**ЕЖЕЛГІ БОЛҒАР-СЛАВЯН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ**

Мақалада автор ежелгі дәуірдегі Қара теңіздің солтүстік аймағын мекендеген болғар тайпаларының тарихи тағдырын нақты деректер негізінде қарастырған. Автордың ойынша көне тарихы байырғы ғұндар одағынан бастау алатын осы халықтың тарихы аса күрделі. Өздеріне көрші болған хазарлардың қысымына шыдас бермеген болғарлар құрған Ұлы Болғария хандығы ыдырап кетті. Мақалада автор олардың Аспарух хан бастаған үлкен бөлігінің Дунай асып, жаңа хандық құрғанын және бұл хандықта олармен бірге савир тәрізді славян тайпаларының да мүше болғанын, яғни бұл жаңа хандықтың шын мәнінде славян-түрік мемлекетінің негізін қалағанын, ал мұның өзі ататектері түркітілдестер болып табылатын ежелгі болғарлардың осы бөлігінің славяндануына алып келгенін әңгімелейді. Мақалада сонымен қатар хазарлардан солтүстікке, Еділ бойына ығысқан болғарлардың тағы бір үлкен тобының тарихи тағдыры нақты айтылады. Автор мұнда ежелгі деректер мен зерттеулерді кеңінен пайдалана отырып, әсіресе араб Ибн Фадланның жазбаларына баса көңіл аударған. Олардың негізінде осындағы болғарларға көрші рус, хазар, башқұрт тәрізді тайпалардың кейбір жағымсыз, исламдық ұстанымға қайшы келетін әдет-ғұрыптары мен ұстанымдары әңгімеленген. Бұлар негізінен алғанда бұрын әртүрлі себептермен назар аударылмаған, алайда өткен тарихты шынайы қалпына келтіру үшін қажет те маңызды мәселелер.

Түйін сөздер: Ұлы Болғария, хазарлар, рустар, ғұндар, савирлер, башқұрттар.

Omarbekov Talas

Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: talas_1948@mail.ru, tel.: +7 777 205 8105

On some peculiarities of the Bulgarian-Slavic relations

In this article, the author, on the basis of historical sources, considers the historical fate of the Bulgarian tribes living on the northern steppe expanses of the Black Sea. According to the author, the history of this people, whose origins originate from the ancient Hunnic unions, is very complex. The Khanate of Great Bulgaria, which was formed by the Bulgarians, fell apart under the pressure of the Khazars. In the article the author shows how most of them, led by Asparuh Khan, crossed the Danube, formed a new Khanate, and the fact that in this khanate members were such «Slavic» tribes as savirs, i.e. This new Khanate was in fact a Turkic-Slavic state, and that this subsequently led to the Slavization of the ancient Bulgars, whose ancestors were originally Turkic-speaking. The article also examines the historical fate of most of the Bulgars, who were forced out to the north, into the upper course of the Volga River. The author, using widely the ancient sources and works of researchers, placed special emphasis on the work of Ibn Fadlan. On the basis of the sources, some traditions and customs that were not in accord with the medieval author to Islamic religious beliefs, neighboring tribes of the Bulgars such as the Khazar, Rus, Bashkirs are described on the basis of sources. They are unused earlier for various reasons by researchers materials, but what is important, which truthfully illuminates unknown moments of the history of the past.

Key words: Great Bulgaria, Khazars, Russes, Gunas, Savirs, Bashkirs.

Омарбеков Талас

доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: talas_1948@mail.ru, тел.: +7 777 205 8105**О некоторых особенностях болгаро-славянских отношений**

В данной статье автор на основе исторических источников рассматривает историческую судьбу болгарских племен, проживавших на северных степных просторах Черного моря. По мнению автора, история этого народа берет свое начало от древних гуннских союзов и очень сложна. Ханство Великой Болгарии, которое образовали болгары, распалось под напором хазар. В статье автор показывает, как большая часть их под предводительством Аспарух хана, переправившись через Дунай, образовала новое ханство, и то, что в этом ханстве членами были такие «славянские» племена, как савиры, т.е. это новое ханство фактически было тюрко-славянским государством, и что это в последующем привело к славянизации древних булгар, предки которых изначально были тюркоязычными. В статье также рассматривается историческая судьба большей части булгар, которые были вытеснены на север, в верхнее течение реки Волги. Автор, широко используя древние источники и труды исследователей, особый акцент сделал на труде Ибн Фадлана. На основе источников излагаются некоторые, не соответствовавшие, по мнению средневекового автора, исламским религиозным установкам традиции и обычаи соседних с булгарами племен, таких как хазары, русы, башкиры. Они являются неиспользованными ранее по различным причинам исследователями материалами, но, что важно, которые правдиво освещающие неизвестные моменты истории прошлого.

Ключевые слова: Великая Булгария, хазары, русы, гуны, савиры, башкиры.

Кіріспе

Еуразия кеңістігіндегі ежелгі славяндар мен түркітілдес халықтардың белсенді араласулары осында шығыстан бұрын хұн атанған ғұндардың қоныстануларына байланысты күрделі этноәлеуметтік өзгерістерге алып келді.

Ғұндардың белсенді ықпалы

Ғұндар алғаш Каспий теңізінің солтүстік жағалауына онан соң біртіндеп солтүстік кавказ аймақтарына қоныстана бастады. Бұл бұрынғы сармат-алан тайпалары мекендейтін аймақтар еді. Оларды бұрын массагеттер деп жалпылама атпен атайтын. IV ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап осы өңірде ғұндардың белсенді ықпалы айқын байқала бастады (Боталов, 2008: 324). Мұның өзі сармат-алан тайпаларын жағдай түркіленуге алып келді. Біз еңбегіне сілтеме жасап отырған зерттеуші С. Боталов М.И. Артамонов пен Л.Б. Гмыряның бұл кезеңдегі ғұндарды анагур (хайландур) тайпасы бастаған ғұн-болғар тайпалары құраған еді деген пікірін мақұлдайды (Артамонов, 1962: 53; с.; Гмыря, 2005: 304). Осы зерттеушілердің соңғысы тіптен осы өзгерістерге байланысты жазба дәстүрінде «массах-ғұндар» деген жаңа этноатаудың пайда болғанын да атап көрсетеді. Зерттеушілердің ойынша, V ғасырдан бастап бұл аймақты болғар-бирсилдарға этникалық тұрғыдан жақын савир тайпалары жайлай бастады. Жоғарыда атап көрсеттік, савирларды немесе северлерді тарихшылардың

біразы ғұн тайпаларына жатқызады. Алайда, олардың славяндық тамырлары туралы айта-тындар да аз емес. Бұлар V-VI ғғ. Оралдық савирлар деп аталып, Кавказдың солтүстігіне қарай орналасты. Болғарлардың қоныс аударып келуіне байланысты северлер Дунай бойына қоныс аударды. Дегенмен де олардың бір бөлігі Дунайдан өтпей қалып қойды. Ал енді, олардың біразының Грекияға өткендігі туралы деректер бар. Жалпы, северлер туралы зерттеушілердің кейбірі болғарлардың ықпалымен түріктенген және түріктер жаулаған кезеңде исламданған славян тайпалары деп жазады. Сонымен бірге оларды протоболғарларға бағынған байырғы славяндар деп қарайтындар бар. Славян тайпаларын болғарлардың екі топқа бөліп жібергендері белгілі. Олардың бір бөлігі северлер деп аталса, екінші бөлігі жеті әулет деп аталған деген пікір бар. Северлер Аспарух Болгариясының жеріне шашырап кетсе де, өздерінің тәуелсіздігін сақтап, болғарларға алым-салық төлемей, ұзақ уақыт бойына өз княздарының билігін сақтап, тірлік жасаған деп жазатындар да бар. Болғар тарихшыларының арасында северлер тайпасы Дунайда болғарлар пайда болған кезде олармен одақтастық байланыстар орнатып, болғарлардың өзге славян тайпаларын бағындыруына және түбек ішінде славяндардың ыдырай орналасуына ықпал жасаған деп ойлайды (Гмыря, 2005: 426).

Осы савирлар (северлер) мен барсилдар мекендегендіктен де бұл жер Барсил елі немесе Болғар патшалығы деп аталатын болды. Аталған

зерттеушілердің ойынша, Солтүстік Кавказды және терістік Каспий аймағын бұл тұста шын мәнінде жоғарыда айтылғандай, алан және болғар атымен әйгілі болған масаха-ғұндар, хайландұрлар, барсилдар, савирлар, беленжерлер, хазарлар тәрізді тайпалар мекендегендіктен бұл халықтарды ғұндар деп атағаннан гөрі ғұн одағына кірген халықтар деп атаған жөн сияқты (Боталов, 2008: 324). Шындығында да Жайық-Ембі аймағынан өздеріне сарматтарды қосып алып, 380 жылдан бастап батысқа қоныс аударған ғұн тайпалары аландар жерін көктеп өтіп, Қырым аймағын жаулады. Көшпелілердің бұл толқыны кейінірек Болғар және Хазар қағанаттарын құрып, болғар-хазар мәдени трансформациясының негізін салды. Ежелгі болғарлар және оларға көрші бұрынғы ғұндар бірлестігіне кірген тайпалар туралы алғашқы дерек қалдырғандардың бірі VI ғасырда өмір сүрген остгот тарихшысы Иордан болып табылады. Ол өзінің «Геттердің шығу тегі мен іс-қимылдары» атты жазбасында бұл туралы «...Одан әрі, понт теңізінен бастап, біздің күнәміздің салдарынан тым бақытсыздық атын шығарған булгарлар мекендейтін аймақ басталады. Ал онда барлық күшті тайпалардың ішіндегі өсімтал ғұндар қақ жарылып, халықтарға зір шашып келеді. Өйткені біразы альциагирлер, басқалары савирлер аталса да қоныстары бөлек: альциагирлер сараң көпес, Азияның байлығына апаратын Херсон маңайында; жазда малдың жайымен жайылымды қуалап, шашырата қос тігіп, далада күн көреді; Қыста Понт теңізін жағалайды. Хунугурлар кеміргіштердің терісін сатумен мәлім...» (Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы, 2007: 300). Мұндағы Иордан айтып отырған болғарлар ол заманда Қара теңіздің солтүстік шығыс жағалауларын мекендеген еді. Ол болғарларға көршілер арасынан савирларды бөліп көрсетеді. VIII-IX ғасырлардағы грек тарихшысы ежелгі болғарлар мен савир тайпасының арасындағы қарым-қатынастардың аса күрделі болғанына назар аударады. Одан ұғатынымыз, савирлер дегеніміз славяндардың жеті тайпасын біріктіретін северяндар деген атпен де белгілі болған тайпалар одағы туралы.

Кезінде хазарлардың қысымына шыдас бермеген болғар тайпалары V-VI ғасырларда амалсыздан екіге бөлініп, олардың Аспарух хан бастаған бөлігі Дунай бойына қарай ығыса көшсе, ал тағы бір Батбай (Батбаян) бастаған үлкен бөлігі Еділ бойымен жоғарылап жылжып, хазарлардың терістік жағына қоныс аударды.

Хазарлардан қашып келген, Дунай бойына қоныстанған Аспарұқ туралы Моисей Хоренский өзінің еңбегінде кезінде былай деп жазған еді: «Во Фракии две горы и реки, изъ которыхъ одна Данубъ, делясь на шесть рукавовъ, образуетъ озеро и островъ, называемый Пюки (Реусе). На этомъ острове живеть Аспаръ-Хрукъ, сынъ Хубраата, бежавшій отъ Хазаръ изъ горъ Булгарскіихъ и прогнавшій Аваръ на западь. Онъ поселился на этомъ месте» (Иордан, 2007: 26).

Ғалымдар бұл тұста Аспарұққа ілесіп келген көшпелі болғарлар тайпаларының деректерде оногур, гуннугундур, құтұрғұр деп аталғандарын жазып жүр. М.И. Артамоновтың ойынша, бұлардың бәрі оногур-болғарларының әртүрлі аталуы болса керек (Артомонов, 1962: 169). Зерттеулер Аспарұқтың бұл араға Еділ өзені бойындағы Гиппий және Булгар таулары арқылы келгенін көрсетеді. Бұл қазіргі Ставрополь қыраты орналасқан өңір. Осындағы қантөгіс шайқастардан соң Батбай хазарларға бағынуға мәжбүр болды. Болғарлардың бұл бөлігі Кубан болғарлары, кейінірек «қара болғарлар» аталды. Кавказдағы қазіргі балкарлар бұл туралы әртүрлі әңгімелер айтады екен (Артомонов, 1962: 172).

Ал енді Аспарұқтың соңына ілескен тайпалар 660 жылы Дунайға жетіп, хазарлардан құтылу үшін оның оңтүстік жағалауына өтіп кетті. Алайда оларға қарсы император Константин IV Погнат (668-685 жж.) қалың әскермен шығып, болғарларды Дунайға қарай ығыстырды. Алайда императордың науқастанып қалып, әскерді тастап қайтып кетуі Византия әскерлерінің дағдарысқа ұшырап, жеңіліп қалуына алып келді. Бұл 679 жылы болған оқиға еді. Көп кешікпей-ақ Аспарұқ Дунай мен Балқан аралығындағы славян тайпаларын толық бағындырды (Успенский, 1889: 768). Осы тұста айта кетер тағы бір мәселе көшпелі болғарлардың қол астында жоғарыда айтқанымыздай оноғұр, құтырғұр, және венгрлердің бабалары венендер тәрізді тайпалар болды (Артомонов, 1962: 167-172). Осы тізімдегі құтырғұрлар 630 жылы аварлардан бөлініп шығып, дулуларға бағынған тайпа еді. Олардың шығыстан келгендерін қытай деректерінен аңғарамыз. Оларда құтырғұр кейініректегі тоғыз ұйғыр ұлысының бірі ретінде көрсетілген. Мәселе түсінікті болу үшін қытайдағы бауырларымыздың осы деректерге берген түсініктемесін толық келтіреміз: «...Қытай жылнамаларындағы ұйғыр атауының түрліше жазылулары және тоғыз ұйғыр ұлыстарының аттары төмендегідей (Ұлы Түрік қағанаты, 2006: 526-527):

Иероглифтер	Дәуірі	Қазіргі оқылуы	Ерте орта ғасыр
韦纥	Ұйғыр	wei he	viwəi ʋət
袁纥	Янғыр	янғыр	jīwan ʋət
乌纥	Ұғыр	wu he	u ʋət
回纥	Ұйғыр	hui he	ʋuəi ʋət
回鹘	Ұйғыр	hui gu	ʋuəi ʋuət
药罗葛	Яғлақар	yao luo ge	jīak la kat
胡咄葛	Құтырғар (бөліп көрсеткен – авт.)	hu duo ge	ʋu tuət kat
囉罗勿	Күремір (küräbü)	gu luo wu	gīwət la mīwət
𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	Бақасегір	mo ge xi qi	mək ka sīak kīət
阿勿喃	Амұртек	a wu di	a mīwət diek
葛萨	Қасар, Қазар	ge sa	kāt sat
斛温素	Құғырсы	hu wa su	ʋuk wīt su
药勿葛	Яғмұркар	yao wu ge	jīak mīwət kat
奚耶勿	Қиямыр	xi ye wu	k'iei jīa mīwət

Тарихи деректер Аспарұқ құрған мемлекеттің айтарлықтай мықты болғанын көрсетеді. Археологтардың зерттеулеріне қарағанда, Аспарух хазарлар құрған торға аңдаусызда түсіп, өзін қорғаған жеке күзетімен және уәзірлерімен опат болған. Оның қабірі Днепрдің жағасындағы Вознесенск (Украина) маңынан табылған (Смерть хана Аспаруха). Оның мұрагері Тербел 700-721 жылдары Дунай Болғариясына билік жасады. Одан кейін бұл династияның билігін Көрмесі (Кормессий) (721-738 жж.), онан соң Севар (738-753 жж.) жалғастырды. Яғни болгар жеріндегі Аспарух әулетінің билігі Севармен аяқталады. Айта кетер бір нәрсе, Севардың есімі болгарларға көрші славяндардың север (савир) тайпасының атын еске түсіреді. Осы кезден бастап дулулар бастаған түркі болгарлары славяндарға айнарудың «даңғыл» жолына түсті. Кейінгі тарих оларды түрік емес, славян ретінде қабылдайтын болып алды. Түркітілдес болгарлардың Солтүстік Қара теңіз және Дунай бойындағы тарихи тағдыры саны аз тайпа билікте болғанына қарамастан, көп санды өзі билеген этностың ықпалына түсіп, біртіндеп тарих сахнасынан кететінін дәлелдеп берді.

Ал енді орыс славяндарымен көрші болса да өздерінің түркілік келбетін ұзақ уақыт сақтап қалған Еділ болгарларының тағдырына, этникалық ерекшеліктеріне тоқталалық. Ибн Фадланның Еділ болгарларының терістігіндегі

көршілері орыстар туралы пікірлерінде оларға жағымсыз сипаттаулар түрінде берілген. Кезінде орыс халқын ұлы халық ретінде көтермелеген кеңестік идеология мұндай пікірді елден жасыруға тырысты. Кейбіреулерге халықты қорлау түрінде болып көрінетін, ал шындығына келсек орыстарды көзімен көрген адамның пікірі болып табылатын осы деректі академик И.Ю. Крачковскийдің аудармасы бойынша орыс тілінде бергенді жөн көрдік: «Русы – грязнейшие из творений Аллаха. Они неочищаются ни от кала, ни от урины, не омываются от половой нечистоты и не моют своих рук после еды. Они как блуждающие ослы. Они приплывают из своей страны и причаливают свои корабли на реке Итиль. Итиль же большая река и русы строят на ее берегу большие дома из дерева. И собирается в одном таком доме десять или двадцать, когда больше, когда меньше. Там у каждого из них длинная скамья, на которой располагается он сам с девушками-красавицами для продажи. Бывает так, что кто-либо пожелает сочетаться со своей девушкой, а товарищ его стоит и смотрит. А иногда это наблюдает целая группа зрителей. В это время входит заезжий купец, чтобы купить у кого-либо из них девушку и наталкивается на руса, занимающегося этим делом. Рус же не оставляет ее, пока неудовлетворит своей потребности. Они каждый день непременно моют свои лица и головы самой грязной водой, какая только

существует на свете, т.е. самой нечистой. А это происходит следующим образом: утром одна из девушек приносит большую лохань с водой своему господину. Он же моет свои руки и все свои волосы. Он моет их и вычесывает гребнем в лохань. Потом он сморкается и плюет в нее, иными словами, делает все для того, чтобы она стала грязной. Когда же господин заканчивает мыться, девушка-прислужница несет лохань к сидящему рядом, и это совершает тот же, что делал его товарищ. И она не перестает подносить воду грязную воду от одного к другому, пока обнесет ею всех, кто находится в этом доме. И каждый из них сморкается, плюет и моет свое лицо и волосы в ней» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 40-41).

Көріп отырмыз, X ғасырдағы орыстардың тазалық деңгейі мен өмір сүру мәдениеті айтарлықтай төмен болып, өздерінің көршілері түркітілдес болгарларға қарағанда әдепсіз де тұрпайы тұрмыс кешкендерін айқын аңғара аламыз. Жалпы «Русь» немесе «Рос» атаулары Византия жазушыларының еңбектерінде «скифтер» деген атаумен қатар қолданылады. Сонымен бірге мұндайда «Рос» терминінің жергілікті және төл атау болып табылатынын византиялықтар әрқашан ескерген. Солай бола тұрса да бұл атаудың шығуы мен этимологиясы әлі де толық анықталмай отыр (Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы, 2007: 114).

Бұл бүгінде көшпелілер өмірін менсінбейтін және артта қалу ретінде қарастыратын кейбір еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілерді ойландыруы керек деп ойлаймыз. Ал енді жоғарыда айтылғандарды Ибн Фадланның субъективті де біржақты көзқарастары деп ойлайтындар бар болса, оларға оның бұрынғы орыстарға байланысты тағы да басқа жағымсыз пікірлері бар екендігін ескертер едік. Мысалы, Ибн Фадланның айтуынша орыстарда отбасы иесі қайтыс болған жағдайда онымен қоса сол жанұяға жататын қыздар мен жесір әйелдердің бірінің жендеттікпен қалай қинап өлтірілетін катал дәстүрі тәптіштеп баяндалады. Бұл бойынша өлген адаммен кімнің бірге өлгісі келетіні ашық сұралады екен. Өз еркімен өлуге келіскен әйел немесе қыз өзінің о дүниеде тірілетініне сеніп, ол жақта өзінің бұрын қайтыс болған туыстарына жолығатынына иланып, осындай өлімге мойынсұнады екен. Мұндайда адамды қалай қинап өлтіретінін көзімен көрген Ибн Фадлан мұны тәптіштеп баяндайды. Ол бойынша, өлген адамның туыстары ер адамдар өліктің

басына тігілген күркеге жақын жерге өздерінің күркелерін тігеді. Ал құрбан болатын қыз осы күркелерге біртіндеп кіріп, әрбір еркекпен жеке-жеке жыныстық қатынастар жасайды. Мұны ол өлген адамға деген махаббатының белгісі ретінде жасауы тиіс. Осыдан соң құрбандыққа шалынатын қыз тағы басқа әртүрлі әдет-ғұрыптарды бастан өткізген соң, өзенде тұрған, кемеде жатқан, басына күрке тігілген өлген адамның жанына әкелінеді. Осында оны өлтіруге тиісті жендет кемпір қызды күркеге зорлап кіргізеді. Қыздың артынан өлгеннің туыстары болып есептелінетін алты еркек кіріп, өліктің тап қасында кезек-кезек құрбандық болатын қызбен жыныстық қатынас жасап шығады. Осыдан соң қызды өлген адамның қасына жатқызады, және мойнына арқан орап, оның екі ұшын екі жақта тұрған еркектер ұстайды. Өлтіруші жендет кемпір қолындағы үлкен де өткір қанжарымен қыздың қабырғаларының арасына қайта-қайта аяусыз сұққылайды. Осы сәтте арқанның екі ұшын ұстап тұрған еркектер де қызды қылқындыра арқанды өздеріне қарай тартады. Оның өлер алдындағы шыңғырған қорқынышты да жанкешті үні басқа қыздар естіп, кейіннен олардың да мұндайға келіспей қоюлары мүмкін екендіктерін ескеріп, күркені қоршап тұрған еркектер қолдарындағы таяқтарымен өздерінің қорғаныс қалқандарын тарсылдата тоқпақтап шу көтереді. Осы шуда өліп бара жатқан байғұстың үні естілмей де қалады. Бәрі осылай жантүршігерліктей аяқталған соң өліктерді кемемен бірге өртеп жібереді (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 43-45). Ежелгі орыстар өртелген адамның жаны жедел түрде о дүниедегі жаннатқа барып орналасады деп ойлайды екен.

Ибн Фадлан қатардағы орыстардың ғана емес, тіптен орыс патшасының өзінің де аса әдепсіз екендігін тәптіштеп жазып қалдырған. Орыс патшасы биік қамалда өмір сүреді. Оның жанында, отырған тағының айналасында 400 сенімді батыр жігіттері, яғни нөкерлері күні-түні бірге болады. Олардың ең берілгендері патша өлгенде онымен бірге өлтіріліп, бірге көміледі. Олардың әрқайсысының жанында қызмет жасайтын қыз болады, және ол еркектің тамағын пісіріп, басын жуып, сусынын дайындап дегендей қызмет көрсетеді. Ал енді оның күңі болып есептелетін екінші қыз оған жыныстық қызмет көрсетеді. Ол өзінің осы күнімен патшаның көзінше де жыныстық қатынас жасай береді.

Мұның бәрі патшаның әртүрлі қымбат тас-тармен көмкерілген патша тағының айналасында болады. Ал тақтың үлкендігі сондай, онда

патшамен қатар оның күні болып табылатын қырық қыз бірге отырады. Кейде патша өзінің жыныстық құмарлығын серіктерінің көзінше-ақ, тақтың үстінде отырып, ашықтан-ашық қандыра алады. Және мұны ешкім ұят деп санамайды (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 45). Айта кеткен жөн, Ибн Фадлан мұсылмандық дәстүр-салтты әлі де толық қабылдай қоймаған башқұрт түріктерінің де жағымсыз қасиеттерін жасырмай баяндайды. Академик И.Ю. Крачковскийдің аудармасы бойынша бұл былай баяндалады: «... Мы попали в страну башкир, которые относятся к тюркскому племени. Мы очень остерегались их, потому что это худшие из тюрков, самые грязные и более других склонные к убийствам. Встречает там человек человека в степи, отрубает ему голову и берет с собой, а тело оставляет...

...Каждый из них вырезает палочку величиной с фаллос (мужской половой член) и вешет на шею. Когда он отправляется в путешествие или встретит врага то целует палочку, поклоняется ей и говорит: «О господи, сделай мне то-то и то-то». Я сказал переводчику: Спорси-ка кого-нибудь, почему они так делают и какой в это вкладывают смысл? И почему своим господом сделали фаллос?

Башкир нам ответил:

Потому что я появился на свет благодаря этому и не знаю иного создателя, чем это» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 28). Мұндай, жаратушы туралы дөрекі де қате түсінік башқұрттарда жүйелі діни түсініктің, яғни дүние танымның қалыптаспауынан орын алды. Ибн Фадлан өзінің жазбаларында башқұрттардың бірінің оларда он екі құдай бар екендігі туралы айтқанын атап көрсетеді. Олар жаздың құдайы, жаңбырдың құдайы, ағаштың құдайы, түннің құдайы деп кете береді. Сондықтан да олар жыландарға, және т.б. жәндіктерге табынады.

Ибн Фадланды оқи отырып, тіптен X ғасырда да орыстарда сауда-саттықта дирхем (ақша) қолданыста болмағанын көреміз. Бұл туралы ол былай деп жазады: «Дирхемами (деньгами) у русов служат серая белка без шерсти, хвоста, передних и задних лапок и головы, а так же соболи. Если чего-либо в ней не хватает, то шкурка становится бракованной монетой. С их помощью они совершают разные меновые сделки, и эти шкурки нельзя вывести, так как их отдают за товар. Весов они не имеют, существует лишь стандартные бруски металла» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 40). Ортағасырлық тайпалар мен халықтардың тұрмыс дәрежесінің деңгейі сауда-саттық мәдениетімен ерекшеленді

дер болсақ, ортағасырлық орыс славяндарында бұл мәдениеттің аса төмен және тым қарапайым түрде болғанын байқар едік. Ал шығыста бұдан үш ғасыр бұрын түргештер өздерінің қағандарының аттары жазылған ақшаларын соғып, сауда мәдениетін жолға қойып үлгерген еді. Еділ болғарлары өздерінен әлдеқайда қуатты оңтүстіктегі көршілері хазарларға бағынышты хал кешті. Ибн Фадланның айтуынша Болғарлардың патшасы өзінің қол астындағы әрбір үйден бір-бірден үкі терісін жинап оны салық ретінде хазар патшасына өткізіп отырады. Болғар патшасы өз елінде аса күдіретті. Оның айтқандарын қол астындағылардың орындамаулары мүмкін емес. Ол тәртіп болуы үшін қиянатпен және арсыздықпен әйел зорлайтындарды және ұрыларды аяусыз жазалайды. Жазалау былай орындалады: қылмыстының қол аяқтарын жерге қағылған төрт қазыққа керіп байлайды да оның денесін кеңірдегінен бастап беліне дейін айбалтамен шауып турап тастайды (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 36). Болғарлардың патшасы көрші елдермен сауда-саттық қатынастарында да мол үлес алуды ұмытпайды. Мысалы, солтүстіктегі көршілері орыстардан кемемен құлдар әкелінетін болса, патша олардан әрбір оныншы құлды өзіне иемденеді. Ал егер оңтүстіктегі көршілері хазарлардан сауда кемелері келер болса, ондағы тауарлардың оннан бір бөлігін патша өзіне алып алады (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 39). Исламды қабылдау хазарлар мен оларға бағынышты болғарларды дөрекі де тұрпайы ескі әдет-ғұрыптардан арылта бастады.

Дегенменде ежелгі зерттеушілер исламнан бұрынғы кезеңде өмір сүргендіктен біз әңгімелеп отырған аймақтағы халықтардың тұрпайы әдет-ғұрыптарының орын алу себептерін олардың сауда-саттық жасайтын елдерден, яғни отырықшы халықтардан аулақ өмір сүруімен түсіндіреді. Мысалы, Страбон өзінің атақты «География» деген еңбегінің 7-кітабында осыған байланысты былай деп жазған еді: «Егер Гомер, біздегі әділетсіздіктердің көбінесе сауда-саттық туралы жасалатын келісімдерде кездесетінін ескере отырып, сауда жасаумен мүлде айналыспайтын немесе капиталды қорландыру дегеннен ешқандай хабары жоқ адамдарды барып тұрған өте-мөте әділетті, әрі ғажайып жандар деп атаса, онда тұрған таңқаларлық ешнәрсе жоқ. Сөйте тұра ол адамдар өздерінің семсерлерімен сусын ішетін тостағандарынан басқаның бәрін жалпыға ортақ бірдей пайдаланады, Платон іліміне сәйкес, тіпті әйелдері мен балаларын

да ортақ санайды. Гомер мен Эсхил де толық келіседі. Ол: «Бие сүтінен жасалған ірімшікпен коректенетін және ең жақсы заңдарды басшылыққа алып, қолдана білетін скифтер» туралы сөз етеді. Мұндай пікір эллиндерде осы уақытқа дейін сақталған. Шынында да біз оларды өте-мөте ақкөңіл, ашық-жарқын, қулық-сұмдық дегенді білмейтін, әрі бізге қарағанда әлдеқайда ұстамды және өздерінің жағдайын, қолдарының барын қанағат тұтатын қасиеттері үшін құрметтейміз. Мынаны атап айтуымыз керек: біздің өмір сүру салтымыз халықтардың барлығының өмірінде дерлік өзгерістер жасады және мұны жақсы жағына қарай емес, жаман жағына қарай жасады: сән-салтанатты асып-тасқан молшылықта өмір сүруді үйретті, ләззат алуға деген құштарлықты күшейтті және ол құштарлықтарын қанағаттандыру үшін байлықты арттыру жолында адамгершілікке жатпайтын әрекеттер жасаудың көптеген амалдарын іздестіруге алып барып соқтырды. Адамгершілік мінез-құлықтың тап осындай өзгерісі едәуір дәрежеде варварлардың, атап айтқанда, номадтардың өмір салтына да енді. Номадтар теңізбен таныс болған соң, уақыт өте келе, бірден бұзылып шыға келді: теңіз қарашыларына айналды, шетелдіктерді қырып-жойып, өлтіре беретін болды. Олар өзге де халықтармен қарым-қатынас жасау барысында олардан сән-салтанатты, асып-тасқан байлықта тұруды және сауда-саттық жасауды үйренді. Ал мұның өзі, шамасы, олардың тағылық мінезін жұмсарта түсуге әсер еткен болуы керек. Алайда, мінез-құлықтың бұзылуы, әлгінде ғана өзіміз айтып өткен ақкөңіл, ашық-жарқын қасиеттердің орнына, жексұрын зұлымдықты алып келді» (Страбон, 2007: 216-217; Рашев, 2004; Ishtvan, 1999; 14).

Яғни, Страбонның бұл жазбаларына қарасақ, көшпелі өмір сүрген жағымды қасиеттері мол түркі болгарлары тәрізді халықтар батыстағы

отырықшы славян, грек тайпаларымен араласу барысында көптеген жағымсыз қасиеттерді қабылдаған болып табылады. Жоғарыда айтқанымыздай, мұсылмандықты қабылдау бұл халықтардың тағдырында және мінез-құлқында жақсы қасиеттердің арта түсуіне ықпал жасады дей аламыз.

Құрамына Ибн Фадлан кірген Бағдадтағы араб халифының елшілігі бұл елге болгарлардың патшасының өтініші бойынша келген еді. Мақсат – осында исламды насихаттауға, мешіт салуға және болгар патшасын жаудан қорғайтын қамал тұрғызуға көмек көрсету еді. Еділ болгарларының өздері де исламды қабылдауға аса құлықты болды. Ибн Фадлан бұл мәселені төмендегіше баяндайды: «Бірде менің басшылығыммен Талут деп аталатын адам исламды қабылдады және мен оны Абдаллах деп атадым». Бұған жауап ретінде ол былай деді: – Мен сенің мені өз атыңмен Мұхаммед деп атағаныңды қалаймын. Мен айтқанын жасадым. Осыдан соң исламды оның әйелі, анасы және балалары қабылдады, және олардың бәрін Мұхаммедтің отбасы деп атай бастады. Мен отбасының иесіне Құранның «Аллахқа сәлем» және «Аллах жалғыз» деген сүрелерін үйреттім. Оның осыған байланысты қуанышының аса зор болғаны сондай, егер ол патша болған болса да бұлай қуанбас еді» (Путешествие ибн-Фадлана на Волгу, 1996: 37).

Қорытынды

Сонымен қорытып айтар болсақ, бір кездері Қара теңіздің солтүстік аймақтарын мекендеген, гундар бірлестігінен бастау алатын түркітілдес болгар тайпаларының қилы тағдыры әртүрлі этностар әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты славяндық ортаға тап болғанда күрделі этникалық өзгерістерге ұшырайтынын нақты дәлелдеп береді.

Әдебиеттер

- Боталов С.Г. (2007). Гунны и тюрки (историко-археологическая реконструкция). – Челябинск: Уральское отделение РАН.
- Артомонов М.И. (1962). История хазар. – Л.
- Гмыря Л.Б. (2005). Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. – Махачкала.
- Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. (2007). 4-томдық. Т.4. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. – Астана: «Фолиант», 2007.
- Иордан. (2007). Готтардың шығу тегі мен іс-қимылдары. Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.2. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. Астана: «Фолиант».
- Успенский Ф. (1889). История Византийской империи. Т. I. – СПб. – 768 б.
- Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктер (2006). Үрімжі.

Смерть хана Аспаруха. wikipedia.org.

Путешествие ибн-Фадлана на Волгу / перевод и комментарии под редакцией академика И.Ю. Крачковского (1996). На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империи X-XVI вв.). – М.: Инсан.

Страбон. (2007). География. 7-кітап. Ежелгі дүниедегі және Византиялық дерек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. 4-томдық. Т.1. Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы. Астана: «Фолиант», 2007.

Рашо Рашев (2004). Прабългарите през Y-YII. София.

Bona Ishtvan (1999). Das Hunen – Reich. Budapest, 1999.

Pulleyblank E.D. Prehistoric East-West Contacts across Eurasia. Pacific Affairs. Vol.47. №4

References

Botalov S.G. (2007). Gunny i tjurki (istoriko-arheologicheskaja rekonstrukcija) [Huns and Turks (historical and archaeological reconstruction)]. Cheljabinsk. Ural'skoe otdelenie RAN.

Artomonov M.I. (1962). Istorija hazar [History of the Khazars.]. Leningrad.

Gmyrja L.B. (2005). Prikaspijskij Dagestan v jepohu Velikogo pereselenija narodov [Caspian Dagestan in the era of the Great Migration of Nations.]. Mahachkala.

Ezhelgi dyniedegi zhane Vizantijskij derек көздеріндегі Ұлы Дала тарихы. (2007). 4-томдық. Т.4. Erteдегі грек авtorлары Uly Dala туралы [The history of the Great Steppe in Ancient and Byzantine sources. In 4 volumes. 4 volume. The ancient Greek authors about Great Steppe]. Astana: «Foliant», 2007.

Iordan. (2007). Gottardyn shygu tegi men is-kimyldary. Ezhelgi dyniedegi zhane Vizantijskij derек көздеріндегі Uly Dala тарихы. 4-томдық. Т.2. Erteдегі грек авtorлары Uly Dala туралы [Origin and activity of Gottar. The history of the Great Steppe in Ancient and Byzantine sources. In 4 volumes. 2 volume. The ancient Greek authors about Great Steppe]. Astana: «Foliant».

Uspenskij F. (1889). Istorija Vizantijskoj imperii. [History of the Byzantine Empire.] T.I. Sankt-Peterburg. 768 b.

Uly Turik kaganaty. Kytaj derekteri men tusinikter (2006). [Great Turkish Khanate. Chinese data and concepts.] Yrimzhi.

Smert' hana Asparuha. wikipedia.org.

Puteshestvie ibn-Fadlana na Volgu. Perevod i komentarii pod redakciej akademika I.Yu.Krachkovskogo (1996). Na styke kontinentov i civilizacij... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperii X-XVI vv.). [Ibn Fadlan's Journey to the Volga. A translation and comments under the editorship of Academician I.Yu.Krachkovsky // At the Crossroads of Continents and Civilizations ... (from the experience of the formation and disintegration of the empire of the 10th-10th centuries).] Moskva: Insan.

Strabon. (2007). Geografija. 7-kitapy. Ezhelgi duniedegi zhane Vizantijskij derек көздеріндегі Uly Dala тарихы. 4-томдық. Т.1. Erteдегі грек авtorлары Ұлы Дала туралы. Astana: «Foliant», 2007.

Rasho Rashev (2004). Prablgarite prez Y-YII. [Proto-Bulgarians in the Y-YII.]. Sofija.

Bona Ishtvan Das Hunen - Reich. - Budapest, 1999.

Pulleyblank E.D. Prehistoric East-West Contacts across Eurasia // Pacific Affairs. Vol.47. – №4

Мұхатова Оразкүл

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Orazgul7@rambler.ru, тел.: +7 777 392 7667

ҚАЗАҚ ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОЙ

Мақалада Қазақ хандығының идеологтары, хандардың кеңесшісі әрі серігі, жекелеген тайпалардың жауынгер басшысы ретінде қызмет еткен жыраулар шығармаларының өзіндік ерекшеліктері және маңызы ашылады. XIX ғасырдағы жыраулар шығармашылығының сипаты анықталады. Туындыларында маңызды әрі көкейкесті түйткілдер турасында ой толғаған жыраулардың тарихи ойдың дамуына қосқан үлесіне баға беріледі. Қазақ ақын-жырауларының, соның ішінде Дулат ақынның туындыларындағы тарихи ойдың көрініс табуы қарастырылады. Дулат Бабатайұлының «Қайран қазақ, қайтейін» деген шығармасының мазмұны айқындалады. Еңбектегі қазақ жүздерінің Ресей империясының боданына айналуының басты себебі көрсетіледі. Империяның боданына айналған елдің жағдайын, жергілікті билеушілердің әрекеттерін дөп басып айтқан ақынның тұжырымдары талданады. Оның пікірлері Шоқанның, Ыбырайдың, Ахмет Байтұрсынұлының көзқарастарымен салыстыра көрсетіледі. Орыстың отарлау саясатының ауқымына енген қазақ халқының басына түскен ауыр жағдай Дулаттың өлең жолдары арқылы баяндалады. Патшалық Ресейдің рухани отарлауының зардаптары туралы айтқан ойлары келтіріледі.

Түйін сөздер: жырау, ақын, шығарма, тарихи ой, Дулат Бабатайұлы, бодандықты қабылдау, отарлау саясаты, қазақ елінің жағдайы, рухани отарлау, санаға ой салу.

Mukhatova Orazkul
Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Orazgul7@rambler.ru, tel.: +7773927667
Historical thought in the writings of Kazakh zhyrau

The article reveals the features and significance of the writings of Zhyrau, who served the people as ideologists of the Kazakh Khanate, advisers and comrades-in-arms of the khans, militant leaders of individual tribes. The nature of the creation of the zhyrau of the XIX century is determined. An assessment is made of the contribution of zhyrau to the development of historical thought⁶ which, in their writings, expressed the idea of actual and important problems of their time. The reflection of historical thought in the works of Kazakh poets-zhyrau, including in the works of the poet Dulat, is considered. The content of the work of Dulat Babatayuly «Kairan Kazas, kaitejin» is disclosed. The main reasons for the acceptance of citizenship of the Russian Empire in Dulat's work are shown. The author analyzes the conceptual conclusions of the poet, who actually managed to show the state of the country which has turned into a subordinate empire and the actions of local rulers. His opinions are shown in comparison with the views of Chokan Valikhanov, Ibrai Altynsarin, Ahmet Baitursynov. A difficult situation is described among the Kazakh people, who entered the colonial system of Russia through the lines of Dulat's poems. His thoughts about the consequences of spiritual colonization of tsarist Russia are given.

Key words: zhyrau, poet, composition, historical thought, Dulat Babatayuly, adoption of citizenship, colonial policy, state of the country of the Kazakhs, spiritual colonization, awaken consciousness

Мухатова Оразкул
доктор исторических наук, профессор
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: Orazgul7@rambler.ru, тел.: +7 777 392 7667
Историческая мысль в трудах казахских жырау

В статье раскрываются особенности и значение сочинений жырау, которые служили народу как идеологи Казахского ханства, советники и соратники ханов, воинствующие вожди отдельных племен. Определяется характер творчества жырау XIX века. Дается оценка вклада жырау в развитие исторической мысли, которые выражали мысль об актуальных и важных проблемах своего времени. Рассматривается отражение исторической мысли в трудах казахских поэтов-жырау, в том числе в сочинениях поэта Дулат. Раскрывается содержание сочинения Дулата Бабатайұлы «Қайран қазақ, қайтейін». Показываются главные причины принятия подданства Российской империи в работе Дулата. Анализируются концептуальные выводы поэта, который реально сумел показать состояние страны, изменившейся под действием местных правителей. Его мнения показываются сравнительно с мнениями Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина, Ахмета Байтурсынова. Излагается трудная ситуация казахского народа, который вошел в колониальную систему России, через строки стихов Дулата. Приводятся его мысли о последствиях духовной колонизации царской России.

Ключевые слова: жырау, поэт, сочинение, историческая мысль, Дулат Бабатайұлы, принятие подданства, колониальная политика, состояние страны казахов, духовная колонизация, пробудить сознание.

Кіріспе

Тарихи ой ежелгі Шығыстан бастап қалыптасып, антикалық елдерде айтарлықтай дамып, орта ғасырларда әртүрлі бағыттарды қамтыды. Тарихи ой, тарихи білім тарихнама ғылымының дамуын және тұрақты қозғалу үрдісін көрсетеді. Тарихи ой жан-жақты жетіліп, дамыған сайын ол тарихи білімге ұласып, тарих ғылымы қалыптасады. Қазақ тарихының әртүрлі дәуірлері мен замандарында тарихи ой қалыптасып, үнемі даму үстінде болды, дегенмен ол өзіндік белгілерімен ерекшеленді. Тарихи ойдың дамуына қомақты үлес қосқан ғұлама ғалымдар мен ойшылдар, жыраулар мен ақындар, билер мен шешендер өздерінен кейін маңызы зор құнды деректерді мұра етіп қалдырды. Солардың негізінде бірқатар еңбектер және жинақтар жарияланды.

Қазақ хандығы дербес мемлекет ретінде тарих сахнасынан орын алған тұста халық даналығының бірегей туындылары дүниеге келді. Қоғамның рухани өмірінде елдік пен ерлікті, ынтымық пен тұтастықты, байлық пен дәулетті, ақыл мен парасатты және т.б. жырлаған жыраулар поэзиясы алдыңғы қатарға шықты. Хандықтың идеологтары, хандардың кеңесшісі әрі серігі, жекелеген тайпалардың жауынгер басшысы ретінде қызмет еткен жыраулардың шығармашылығы XV-XVIII ғасырларда өзіндік ерекше әдебиетті қалыптастырды. Толғау, арнау, өсиет, жыр, айтыс түріндегі шығармалардың мазмұны терең, тәлім-тәрбиесі мол, өзіндік

көзқарастар мен тұжырымдарға толы болды. Жыраулар өз заманында орын алған оқиғаларға баға берді, ой толғады, сын айтты, ұсыныс білдірді, болашақты болжады. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қағидаға сүйенген жыраулардың ұстанымын халық қолдады, оларды құрметтеді, соның арқасында олар зор беделге иеленді.

XIX ғасырдағы жыраулар шығармаларының сипаты

Қазақ жерлерінің патшалық Ресейдің боданына айналғаннан кейінгі уақыттарда халықтың тұрмыс-тіршілігі нашарлап, шаруашылығы тығырыққа тіреле бастағаны белгілі. Далаға капиталистік қатынастар ене бастаған тұста елінің жағдайына алаңдаған ақындар қалыптасқан ахуалды шығармаларына арқау етті. Еңбектері арқылы халықтың санасын оятуға ұмтылды. XVIII ғасырдың соңы және XIX ғасырда өмір сүрген жыраулар мен ақындар арасынан Дулат Бабатайұлы (1802-1871), Шортанбай Қанайұлы (1818-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906) ерекшеленеді. Тоталитарлық тәртіп кезінде оларды патриархалдық өмірді көксеуші, Ресейге қарсы болған керітартпа идеология, «Зар заман» өкілдері деп қарады. «Зар заман» дегені Шортанбайдың бір толғауы солай аталатын. Сондықтан олардың аттары аталмайтын, толғаулары тарихтан сызылып тасталған еді. Байқап қарасақ, олар елді кері тартпақ болған идеология өкілдері емес, қайта қазақ

жерінің тағдырын ойлап, елге ұран тастап, А.И. Герценнің «Колокол» («Қоңырау») газеті сияқты халықтың санасын оятпақ болған зиялылар екен (http://zinref.ru/000_uchebniki/).

Жыраулар сол кезеңнің өзекті мәселелерін шығармаларында жан-жақты ашты. Туындыларында маңызды әрі көкейкесті түйткілдер тұрарсында ой толғаған жыраулар тарихи ойдың дамуына айтарлықтай үлес қосты. Өкінішке орай кеңестік коммунистік идеология елім деп еңіреген қазақ жырының қарқаралары Дулат, Шортанбай, Мұрат туындыларын сүзгіден өткізіп, отарлық езгіге қарсы айтылған жолдарын түгел түзетіп жариялады, ал кейде жабулы қазақ күйінде қалдырды. Ұлы Дала Елі тәуелсіздігіне қол жеткізген кезде осынау олқылықтар мен ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік туды. Аталған жыраулардың еңбектерін Сәрсенбі Дәуітұлы құрастырып, жинақ етіп 1993 жылы баспадан шығарды (Зар заман, 1993).

Дулат ақын және туындылары

Өлеңдерін халық жадынан өшіріп, жылауық, заржақ ақын етіп көрсетуге тырысқандардың бірі – Дулат Бабатайұлы. Ол 1802 жылы Семей өңірі, Аягөздің Сандықтас қонысының маңында дүниеге келген (3). Өмірі туралы деректер толық зерттелмеген. Ауыл молдасынан оқып, хат танып, мұсылманша сауатын ашқан. Дулат көне ақын-жыраулар мұрасынан ескі тарихи аңыздар мен эпикалық жырларды тыңдап, көне түркі поэзиясынан тағылым алған, өз дәуіріндегі ең білімді адамдардың бірі болды. Дулат Бабатайұлы халықтық шығармаларды, ұлттық поэзия үлгілерін жаттап өскен, Бұқар және Ақтамберді жырауларды ұстаз тұтқан. Ақынның шығармалары, негізінен, қазақ халқының екі жақты езгіге түскен ауыр халін суреттеуге құрылған. Бірінші, патша үкіметінің отаршылдық қанауы. Екінші, патша үкіметі тарапынан тағайындалып, солардан қолдау табатын жергілікті әкім-билердің езіп-жаншуы. Өлеңдері ел ішіне ауызша және қолжазба түрінде таралған. Кейбір өлеңдері Қазан қаласынан 1880 жылы алғаш рет «Өсиетнама» деген атпен жеке кітап болып жарық көрген. Жинаққа ақынның сол кезеңдегі қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірін шыншылдықпен жырлаған ой-толғаныстары енген. Ақынның кейбір өлеңдері кеңес дәуірінде әр түрлі хрестоматияларда «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» деген жинақта (XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының

шығармалары, 1990), кейін «Үш ғасыр жырлайды жинағында» (Үш ғасыр жырлайды, 1965) басылып шықты. Ал, «Еспембет» поэмасы алғаш рет 1957 жылы «Жұлдыз» журналының 5-нөмірінде жарияланды. Дулат шығармаларын барынша зерттеп, жинап, баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев болды. Ақынның жеке жыр жинағы «Замана сазы» деген атпен 1991 жылы жарық көрді. Өнер жолына ерте түскен, өмірінің соңғы күндеріне дейін ел ықыласына бөленген Дулат 1871 жылы қайтыс болды (<http://www.studfiles.ru/preview/3347298/>).

Дулат ақынның «Қайран қазақ, қайтейін» деген шығармасы туралы жиі айтыла бермейді. Ақынның өлеңдерін әдебиет зерттеушілері талдағанымен тарихи тұрғыда зерттелген емес. Еңбектің мазмұны – бодандық бұғауын киген халықтың басына түскен ауыр жағдай. Басты идеясы – надандық кесепаты, азаттық, бірлік, ынтымақ.

Ресей империясының боданына айналуының басты себебі ретінде ауызбірліктің жоғалуы, үш жүздің бас басына билік құруы деп санады. Оны мына бір өлең жолдары дәйектейді:

... Бір ауызды күнінде
Үш жүздің ұлы қараған,
Алдынан соның тараған,
Әбілпейіз, Абылай –
Екі сұлтан сұңқарға (Зар заман, 1993: 6).

Абылай ханның тұсында бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған, тұтастай билік пен бірлігі жарасқан ел болғандығын көлденең тартады. Үш жүзді билеген хан дүниеден өткен соң бірлік пен ынтымақтың жоғалғандығын, соның салдарынан орыстың қолтығына кіргендігіне күйіне отырып, былай деп жазған:

... Еркінше өскен қайран ел,
Дәулетің бейне шалқар көл,
Айдының бейне асқар бел,
Ботадай бұла өскен тел,
Енді келіп қамалдың
Орыс салған қу тамға... (Зар заман, 1993: 6).

Тәуелсіздіктен айырудың тағы бір себебін қазақ хандарының сыртқы саясатқа мән бермегендігінің салдарынан орын алғандығы деп түсіндіреді. Осыны ақын:

... Күнбатысқа көз салмай,
Күншығысты еске алмай,
Бізді алатын жау жоқ деп,

Бізден мықты дәу жоқ деп,
Алды-артыңды байқамай,
«Маған не бар» дескенсің! (Зар заман, 1993: 10), –

деп, жан-жағынан анталаған жауды байқамаған билеушілерді аяусыз сынады. Солтүстігінде казактар, батысында ноғайлар мен башқұрттар, шығысында жоңғарлар, оңтүстігінде Қоқан мен Хиуа қазақтарға қауіп төндіргенін деректер айғақтайды. Тәуке хан қайтыс болғаннан кейінгі уақыттарда орын алған ахуал шиеленісіп, қауіп күшейе түсті. Ақыры халық «ақтабан шұбырындыға түсіп, алқа көл сұламаның» қасіретін шекті. Осыны Дулат:

... Болашақты болжамай,
Жол сауданы олжалай,
Ақбөкендей алданып,
Жылқыны делбе сандалып,
Ортасына кәпірдің
Аңдамай келіп түскенің! (Зар заман, 1993: 11), –

деп дәл көрсетті. Шындығында да Ахмет Байтұрсынұлы жазғандай, «Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз бәрі надандық кесапаты» (Байтұрсынов, 1995)

XIX ғасырдың бас кезінде тарихтан белгілі, алдымен шептер мен қамалдар салынды, содан соң аумағы басқаруға лайықтап бөлшектенді, бірте-бірте түгін тартса майы шығатын құнарлы жерлері тартып алынды, ақыр соңында бөтен дінге еніп, шоқынудың дейін барды. Дулат осылардың бәрін өз көзімен көріп, басынан кешіргендіктен еш бүкпесіз халықтың жағдайын дөп басып айтты.

... Бастады тәңірім теріске,
Елің түсіп керіске,
Енді қолың жетпейді
Кең қоныс, бейбіт өріске,
Хайуанмен тең саналдың,
Терідей болып тоналдың!
Жол таба алмай қамалдың,
Басшысын атқан бөкендей (Зар заман, 1993: 7).

Көріп отырғанымыздай, метрополияның отар елді «бөліп ал да, билей бер» деген қағиданы басшылыққа алып, езгіні күшейтіп, қолда барын жон терісін сыпырғандай тонап алып отырғанын сүйектен өтетін сөздер арқылы жеткізген.

Өз кезегінде «1822 жылы Сперанский Сібір заңдарының жинағын құрастырады, 1824 жылы бұл заң қазақ даласында да қолданылды. Өзіндік

әдет-ғұрпы, ой-тірлігі бар көшпелі сауатсыз халық аты-жөні, күтпеген жерден толып жатқан сатылы басшылығы, олардың көп бөлшекті бағынышты тармақтары, түрлі атаулы сатысы бар бюрократтық орталыққа бағынды. Бұл әкімшілік жүйесі осыған дейін қазақ былай тұрсын, орысқа да түсініксіз еді» (Уәлиханов, 2005), – деп Шоқан сынаған патшалық Ресейдің саяси реформаларының арқасында билікті бас пайдаларына жаратқан жергілікті шенқұмарлардың әрекеттерін Дулат беттеріне басты. Оның:

... Орыстың заңын қуаттап,
Жол ашып елді суаттап,
Баладай алдап уатпақ:
Би дегенің би емес, –
Ел алдағыш мекері (Зар заман, 1993: 11), –

деген сөздері сол кезеңдегі билеушілерге берілген анықтама тәріздес. Бұдан әрі ақын:

... Шен шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып орыс сыйына,
Бек дегенің бек емес, –
Хан жалшысы, нөкері (Зар заман, 1993: 11), –

деп «анықтамасын» нақтылай түскен. Қазақтың белгілі ағартушысы Ыбырай Алтынсарин 1868 жыл «Дала облыстарын басқару жөнінде уақытша ереже туралы» деген еңбегінде «...1869 жылы Қырғыз даласында дала облыстарын басқару жөнінде «Уақытша Ереже» Орынбор қырғыздарын басқарудың бұрынғы тәртібін мүлдем өзгертіп жібергені белгілі. Орынбор өлкесінің барлық қырғыздарын басқаратын бір облыс басқармасының орнына үш облыс басқармалары – Орал, Торғай, Сырдария бекітілген. Орданың үш жүзіндегі қырғыз хандарының ұрпақтары сұлтан билердің орнына – шығыс, орта, батыста – уезд басқармалары бекітіліп, оның әрбірінде 4-6 бастықтан сайланған. Бұл жаңа облыстардың құрамында қызмет ететін бастықтардың бәрі орыс офицерлерінен тұрады, ал қырғыздарға берілген қызмет – уезд басқармасының көмекшісі» (Алтынсарин, 2005), – деп жазған еді. Міне, осы ұлы Абайдың сөзімен айтсақ, «Бас басына би болған өңшең қиқымның» еліне жасаған қиянатын Дулат ашық айтқан.

Орыстың отарлау саясатының ауқымына енген қазақ халқының күн өткен сайын тоналуы былай тұрсын малы мен басын бірдей санап жатқандарын да ашып айтқан. Мұны

... Мәліңді салып талауға,
Адамын хаттап санауға, бөкендей
(Зар заман, 1993: 11). –

деген жолдарынан көруге болады. Жалпы ақын отарлау саясатының барлық қырларын және олардың зардаптарын көрсетуге ұмтылған. Мәселен, рухани отарлауының зардаптарын «Шариғат жолын тастадың, теріске елді бастадың,...» (Зар заман, 1993: 7), – деп көрсетті. Қазақ қоғамында бұрын-соңды орын алмаған ішімдік ішудің етек жайып бара жатқанына налиды. Сібір халықтары «отты су» деп атаған пәленің қазаққа да келіп жеткенін ақын былай жырлаған:

... Арақты балдай татқаның,
Күнәға белден батқаның.
Отыз үш мың сахаба,
Тоқсан тоғыз машайық,
Ұмыттың мүлде аруақты,...» (Зар заман, 1993: 12).

Міржақыптай «Оян, қазақ!» деп жар салмаса да Дулат ақын болашақты болжап, халқын бірлікке, азаттыққа шақырды, кеш қалмай тұрып басқа түскен жағдайды парасатпен, ақылмен шешуді ұсынды. Оған

... Маңдайың күнге күйген соң,
Табаның жерге тиген соң,
Оқ тиген ұзақ кезденіп,
Ұшырап күйге кезбелік,
Қанатыңнан қайрылып!, –

деген жолдар дәйек бола алады. «Орыспен жолдас болсаң, айбалтаң жаныңда болсын» деген мәтелдің де пайда болуы тегін емес. Сондықтан сақтықпен бірігіп әрекет етуді алдыға тартты.

... Егін себер кеңді алып,
Бұрынғысы өтірік,
Шыныменен енді алып,
Кетіретер кәпір сикынды
(Зар заман, 1993: 13), –

деген сөздерінің астарында талай ой жатты.

Қорытынды

Осылайша кеңестік идеология бұрмалаған, өткір тұстарын жарамсыз еткен жыраулар шығармаларымен тәуелсіздік жылдары танысуға мүмкіндік туды. Олардың мазмұнын зерделей отырып, ақындардың маңызды әрі көкейкесті түйкілдер турасында ой толғап, тарихи ойдың дамуына айтарлықтай үлес қосқандығына көз жеткізуге болады. А.И. Герценнің «Колоколындай» сыңғырлап, А. Байтұрсынұлының «Масасындай» ызындап, М. Дулатұлының «Оян, қазағындай» жар салып, тарихи ойдың тереңіне жол салғандығын байқау қиын емес.

Қазақ жырауларының, соның ішінде Дулат Бабатайұлы шығармаларында тарихи ой көрініс тапқан. Ақын отарлық езгіге түскен қоғамның күрделі ахуалын өткір тілмен шебер жеткізген. Өзі өмір сүрген кезеңнің куәгері ретінде қазақ жерлерінің тартып алынуын, билердің әділетсіздігін, салықтың өсуін, дәстүрлі шаруашылықтың тығырыққа тіреле бастауын, патшалық Ресейдің отарлау саясатын жан-жақты жүргізіп жатқанын өлең сөзбен өре отырып баяндаған. Бодандық бұғауында отыра бермей азаттық үшін күресу қажеттілігін де астарлап айтқан.

Әдебиеттер

- http://zinref.ru/000_uchebniki/
Зар заман: Жыр толғаулар. (1993) / құрастырған С. Дәуітов. – Алматы: «Жалын» 176 б.
<https://kk.wikipedia.org/wiki>
XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. (1990). Алматы.
Үш ғасыр жырлайды (1965). (Революцияға дейінгі қазақ ақындарының шығармалары). Алматы: «Қазақ КСР Ғылым академиясының баспасы», 1965.
<http://www.studfiles.ru/preview/3347298/>
Байтұрсынов А. Қазақ өкпесі (1995). / Әбдіманов Ө. Қазақ газеті. Алматы.
Уәлиханов Ш. Сот реформасы жайында хат (2005). / Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. 4-т. Астана: «Фолиант». 260-309 бб.
Алтынсарин Ы. 1868 жыл «Дала облыстарын басқару жөнінде Уақытша Ереже» туралы (2005). / Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. 4-т. Астана: «Фолиант». 310-332 бб.

References

- http://zinref.ru/000_uchebniki/
Zar zaman: Zhyr tolgaular.(1993). Kurastyrgan S. Dautov. [The time charge: The Saga of the poetry. compiled S. Dayitov.] Almaty: «Zhalyn». 176 p.
- https://kk.wikipedia.org/wiki/XVIII-XIX_gasyrlardagy_kazak_akyndarynyn_shygarmalary.(1990). [Compositions of Kazakh poets of the XVIII-XIX centuries.]. Almaty, 1990.
- Ysh gasyr zhyrlajdy (1965). (Revoljucijara dejingi kazak akyndarynyn shygarmalary). [Three centuries sings Compositions of Kazakh poets XVIII-XIX centuries (Compositions of Kazakh poets in the pre-revolutionary period)]. Almaty, Printing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.
- <http://www.studfiles.ru/preview/3347298/>
Baytursunov A. Kazak okpesi (1995). / Əbdimanov O. Kazak gazeti. [The offense of the Kazakhs. Abdymanov O. The newspaper “Kazakh”]. Almaty. P. 69-71.
- Valikhanov Ch. Sot reforamsy zhajynda hat (2005). // Tarih – adamzat aqyl-ojynnyń kazynasy. On tomdyk. Zhana zamandary tarihi oj. 4-t. [Letter about judicial reform // History - a treasure of consciousness of mankind. In 10 volumes. Historical thought of modern times 4-t.]. Astana: «Foliant». – P.260-309.
- Altynsarin I. 1868 zhyl «Dala oblystaryn baskaru zhoninde Uakytsha Erezhe turaly (2005). // Tarih – adamzat aqyl-ojynnyń kazynasy. On tomdyk. Zhana zamandary tarihi oj. 4-t. [About “Temporary position of the management of the steppe regions of the 1868 year” History - a treasure of consciousness of mankind. In 10 volumes. Historical thought of modern times 4-t.]. Astana: «Foliant», 2005. 310-332 bb.

Құндақбаева Жанат

тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: janbekkun@mail.ru, тел.: +7 777 341 5064

**СТАЛИНИЗМ ДӘУІРІНІҢ ӘЙЕЛ НАРРАТИВТЕРІ:
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛ-БЕЛСЕНДІЛЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақалада әйел-белсенділерінің тарапынан шыққан, Қазақстандағы сталиндік дәуірінің нарративтерінің деректанулық аспектілері қарастырылады. Мақаланың әдіснамалық тәсілдері АҚШ ревизионистерінің жас буын өкілдері мектебінің кеңестік субъективтілік нұсқауларының негізінде анықталды. Әйел-белсенділерінің қоғам арасында большевиктердің идеяларын тарату, әйелдерді социалистік қоғамға тарту жолында айтарлықтай рөлі болғандықтан, олардың субъективтілігін зерттеу, едәуір қызығушылық тудыратын мәселе болып табылады. Бұндай зерттеулер жүргізу үшін, қол астында тиісті мәтіндер болу қажет. Мақалада сонымен қатар, деректер мәліметтерінің кеңсе тілі мен партиялық есеп рухына қарамастан, эвристикалық құндылыққа ие екені баяндалады. Бұл әйелдер қаламымен жазылған, Қазақстандағы ерте кеңестік дәуірдің нарративтер санының шектеулі болуымен айқындалады. Екінші жағынан, егер постмодернистік әдіске сәйкес басты назарды мәтіндердің метафорикалық және экзистенциалды деңгейіне бөліп және әйелді белгілі бір тұлға ретінде қарастырмай, мәтін аясында әрекет жасайтын, автобиографиялық шығарманың кейіпкері ретінде алсақ, бұл әйелдердің жаңа ойын ережесімен қалай танысып, өздерін басқа кейіпке өзгертуі мен өзгелерге түрленуге қалай көмек бергендерін көруге болады.

Түйін сөздер: әйел нарративтері, сталинизм, әйел-белсенділері, партиялық қағида, идеология.

Kundakbayeva Zhanat
Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: janbekkun@mail.ru, tel.: +7 777 341 5064
Stalinist era Women's Narratives: Kazakhstani Activist-Women' Memoirs

Based on the analysis of the concept of «Soviet subjectivity» of the Stalinist period, was mainly elaborated by the younger generation of American historians under the influence of the French Philosopher Michel Foucault to analyze the Stalinist self, the original promise was chosen that in the process of constructing the individual language plays a decisive role and statement that using the language (and its value) people form their perceptions of the world. This article examines the source-study aspects of Stalin era narratives in Kazakhstan, emanating from activists women. Methodological approaches to the article are determined on the basis of younger generation of US revisionist's ideas so called the school of Soviet subjectivity. Since women activists played a significant role in spreading the ideas of the Bolsheviks into society, in involving women in a socialist way of life, studying their subjectivity has of considerable interest. And for implementation this aim it is important to have the appropriate texts. The author argue, that despite the official language used on them, and the style of the party report, these sources have a heuristic value. This is determined by the fact that in general, in Kazakhstan there is a limited number of narratives of the early Soviet era, written by women. On the other hand, if, in accordance with postmodern approaches, scholars would focus on metaphorical and existential levels of texts and treat women not as individuals, but as heroes of autobiographical narrative acting within the text, one can see how these women learned the new rules of the regime, how they underwent a transformation themselves and helped to transform others.

Key words: Women's narratives, Stalinism, activist-women, Party canon, ideology.

Құндакбаева Жанат

доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: janbekkun@mail.ru, тел.: +7 777 341 5064

Женские нарративы эпохи сталинизма: воспоминания женщин-активисток в Казахстане

В данной статье рассматриваются источниковедческие аспекты нарративов сталинской эпохи в Казахстане, исходящие от женщин-активисток. Методологические подходы к статье определены на основе установок школы советской субъективности молодого поколения ревизионистов США. Поскольку женщины-активистки сыграли значительную роль в распространении идей большевиков в обществе, в вовлечении женщин в социалистическое общество, изучение их субъективности представляет значительный интерес. А для этого важно иметь под рукой соответствующие тексты. В статье утверждается, что, несмотря на канцелярский язык и дух партийного отчета, данные источники имеют эвристическую ценность. Это определяется тем, что в целом, в Казахстане существует ограниченное число нарративов ранней советской эпохи, написанных женщинами. С другой стороны, если в соответствии с постмодернистскими подходами главное внимание уделять метафорическим и экзистенциальным уровням текстов и рассматривать женщин не как определенные личности, а как героев автобиографического повествования, действующих в рамках текста, то можно увидеть, как эти женщины учились новым правилам игры, каким образом они подверглись преобразению сами и помогали преобразоваться другим.

Ключевые слова: женские нарративы, сталинизм, женщины-активистки, партийный канон, идеология.

Кіріспе

Қазақстанда сталинизм дәуірінің эго-документтер саны, әсіресе әйелдер тарапынан жазылған мәтіндер шектеулі. Қазіргі күні біздің қолымызда алғашқы әйел-белсенділерінің естеліктері бар. Олардың жарты бөлігі кеңес уақытында жарияланған (Бейсембиева, 1960; Абдулкадирова, 1981; Пахмурный, 1957; Голубятников, 1957; Астапович, 1971). Кейбір жазбалар мұрағат қорларынан табылды. Олардың жалпы ерекшелігі болып, мәтіндердің сипаты күнделік емес, постсталиндік уақытта және тіпті 1970-1980-ші жылдардың өзінде жазылған мемуарлар түрінде болуында еді. Кезеңді еске сақтаудың екі негізгі тәсілі болды: мәңгілікпен кездесуге арнайы арналған естеліктер (Ростовты қалай босаттық, Ленинді көруім) немесе осы оқиғалар мен оларға деген қатынас құрылымын басқарушы – автобиографиялар. Бұл автобиографияның да екі басты түрі сипатталады: көпшілік кеңестік қызметкерлердің жеке іс-парақтарына жазылған биографиялық мәліметтер және ресми үлгі ретінде нұсқау болған, кеңестік әйелдер мен ер адамдарының басылымдарында жарияланған өмірлік әңгімелер (Фицпатрик, 2000:21). Бұл мақалада Қазақстандағы әйелдер қозғалысының белсенді қатысушыларының тарапынан жазылған, әйелдердің эго-документтерінің эвристикалық құндылығын анықтау міндеті қойылды. Оларды талдау үшін постмодернистік әдіс қолданылды,

сәйкесінше автобиографиялар мен естеліктер болған оқиғалардың шынайы бейнесі ретінде емес, керісінше мәтінде сол оқиғалар қандай сипатта жазылғаны қарастырылады. Аталған мәтіндердің авторлары белгілі бір тұлғалар ретінде емес, мәтін аясында әрекет жасайтын, автобиографиялық шығарманың кейіпкері ретінде қаралды. Өзге негіздеме ретінде, Мишель Фуко ықпалы арқасында американдық тарихшылардың жас буын өкілдерінің құраған, сталиндік кезеңнің кеңестік субъективтілік тұжырымдамасы, жеке тұлғаның қалыптасу мәселесіне арналып және оның негізгі негіздемесі болып, тұлғаның құрылымдық қалыптасуы жүйесіндегі айқындаушы рөлді тіл атқаратыны, сонымен бірге тілді (және оның мәнін) қолдану барысында адамдар өзінің әлемді қабылдауын қалыптастыратынын түсіндірді.

Құрылымы бойынша бір үлгідегі және стилистикасы жағынан ұқсас жарияланған әйелдер естеліктері

Әйел-белсенділерінің жарияланған естеліктері партия тарихы институтының қатаң шеңбер аясымен белгіленіп, нәтижесінде кеңестік басылымдармен ықшамдалып шектелді. Сонымен бірге, барлық мәтіндерде автоцензура біршама сезіледі. Әрине, автордың қатынасу ізін табу қиындық туғызады, себебі олар құрылым жағынан да, тілдік құрылыс бойынша да белгілі бір үлгіге сәйкес жазылғандай көрінеді.

Естеліктерді жазушы әйелдер, өздерінің қызмет түріне байланысты үгіт-насихаттаушылар болды. Олар қызмет барысында, тұрақты түрде болатын митингтер, жиындар, съездер, конференция мен мәжілістерге қатысатын еді. Арнайы өзіндік тілді қолданып, бұл тілді бұқара халық арасында кеңінен таратуға тырысты. Олар коммунистік партиядан шығатын әр құжатты, партиялық болып, үгіт-насихаттық қызмет атқарып, көпшілік санасына тәрбиелік және ағартушылық ықпал жасау керек екеніне үйреніп қалды. Бұл тіл олардың айнымас бір бөлігі болды.

Ең қызықтысы, кейінгі уақыттың естеліктерінде олардың сөздік қоры да, сөйлеу стилистикасы да (революциялық ұрандар мен кеңсешілдік аясында) өзгеріссіз қалды. Соған қарамастан, аталған деректер белгіленген әйелдер тобының, Қазақстандағы әйелдер қозғалысының белсенділерінің, кеңестік субъективтілігінің қалыптасу үрдісін көруге мүмкіндік береді. Көпшілігі қолтаңба болып табылатын, жарияланбаған естеліктерде, ақырында жарияланған естеліктердің бастапқы нұсқасын көру қызықты. Қолжазбаның алғашқы түрі, түзеулер редакциялық түзетулермен салыстыруда, пайдалы болып табылады. Мысалы, Қазақстандағы әйелдер қозғалысының көрнекті қайраткері Алма Оразбаеваның естеліктер топтамасы, бірінші кезде «истпарт» белгілеген шеңберіне тәуелді болып көрінеді. «Истпарт» Коммунистік партия мен Октябрь революциясы тарихы жөніндегі мәліметтер мен зерттеулерді жинастырып, зерделеумен айналысты. Истпарт негізгі ғылыми орталық болғандықтан, партия тарихы мен Октябрь революциясының тарихымен байланысты зерттеулік, идеологиялық және ұйымдастырушылық мәселелерді шешіп отырды. Сара Есованың Алма Оразбаева жөніндегі естеліктер қатаң түрдегі партиялық қағида сипатында, аса мәнерсіз тілмен жазылған: «бұрынғы ауылдық мұғалім», «кеңестік биліктің алғашқы күнінен бастап – белсенді қоғамшыл», «шығыстағы әйел қозғалысының пионері», «партияға 21 жасында кірді», «әскердегі саяси-жұмысшы», «үгітші және насихаттаушы», «сезімтал жолдас». Сөздер тізбегі қысқа – «жан-жақты білім алған», «принципшіл», «таптық дұшпандармен, буржуазиялық ұлтшылдармен ымыраға келмейтін, өзіне және өзгелерге де қатал», «нағыз большевик-лениншіл, қоғамдық және мемлекеттік мүдде әрдайым бірінші орында тұратын», «өзін толықтай партияға беретін». «Мемлекетпен бірге өсіп, есейіп, болаттай шыныққан, революцияның

жас қайраткерлері тобына тиесілі». Бірақ адамдық бейне Алманың музыкалық дарыны жөнінде сипаттамасында көріне бастайды. Сара Есованың жазуы бойынша, Затаевич Алманың дарынын ерекше бағалаған және «оның орындауында әсемдігі бойынша таңғажайып тоғыз қазақ өлеңдерін жазды: «Жайнақ», «Зейнешім», «Гиндаш» (Есова, 1960: 387).

Тіпті сыртқы келбеті де сол уақыттың сұлулық қағидалары негізінде суреттелген: «барлық жағынан қарапайым». «Сұр бөрік, шұғадан тігілген көкшіл сұр, жартылай-ерекше келген пальто, өкшесі бар кішкентай етік, сұр жүннен жасалған көйлек, қысқаша жылтыраған кара шаш, нәзік және сонымен бірге жігерлі» (Есова, 1960: 388). М. Бегалиева да Алма жөнінде дәл осы жинаққа жазған болатын. Бірақ сипаттау тілі бірашама басқа: «бала кезінен елгезек, жұмсақ, әділетті». Олар бір мектепте оқыған, М.Бегалиева Алманың қалалық қыз болғанын және «ең оқымысты және жетілген болғанын, жағымды дауысқа ие, орыс тілінен әрдайым бестер болатын, әсіресе шығармаларды жақсы жазатын» деп ерекше атап өтеді (Бегалиева, 1960: 392). Алайда ол да партиялық қағидат сипаттамасынан кейін кетпейді, себебі өз естеліктерін: «Қайырымды, қамқор жолдас, тартымды адам, қайтпас үгітші, соңына дейін партияға және халыққа берілген» деген сөздермен аяқтайды (Бегалиева, 1960: 394).

М. Бегалиева нарративті қағидатқа сәйкестендіре құрады – «революция ісі үшін жалынды күрескердің қалыптасуы қалай болды». Оның сөзінше, Алма Ақпан революциясын бастаушы сыныбының мұғалімі ретінде қарсы алды және осы уақыттың өзінен бастап, «қазақ әйелдерінің арасында тәрбиелік жұмысын» бастап кетті. Алма әйелдерді жиналыстарға, митингтерге тартуға тырысты, үйлеріне барып, олармен сөйлесті, білім алу керектігін түсіндірді» (Бегалиева, 1960: 392). М.Бегалиева Алманың большевиктік идеяларын Уақытша үкімет кезінен бастап насихаттай бастағанын ерекше атап өтеді. Ол барлығына, «Уақытша үкімет шындығында да уақытша және біздікі емес, Ленин жеңіске жеткен кезде, сол кезде нағыз жұмысшылар мен шаруалардың үкіметі орнайды» деп түсіндірді (Бегалиева, 1960: 393).

Алма М. Бегалиеваның сөздері бойынша, Қызыл әскердің қатарына өтіп, сонымен қатар жауынгерлер арасындағы сауатсыздықты жоюға тырысты. М. Ниязова Алма жөніндегі келесі естеліктердің авторы, бұл шақты толығырақ жазып көрсетеді: «Алма Бірінші қазақ кавалерия

полкінде үгітші болып жұмыс жасады, қызыл жігіттері арасында түсіндірме жұмыстар жүргізді, сонымен бірге ауруханалар мен емханаларда дәрігерлер мен аурулар арасында мәдени-көпшілік жұмыстар өткізіп жүрді... Қызметкерлер мен емделушілер арасындағы әңгімелерді ақ халат пен ақ орамал киіп отырып жүргізетін» (Ниязова, 1960: 397).

Алманың ақырғы болашақ қызмет түрін Мәскеудегі үгітшілер курсы анықтады, ол жерге 1919 жылдың маусым айында жіберілді. М.Бегалиева жазуы бойынша, «сол жақтан Алма маған Владимир Ильичтың, мәскеулік жұмысшы-әйелдердің жиналысындағы сөздерін қатты толқумен тыңдағанын жазды» (Бегалиева, 1960: 394). М. Бегалиева Алманың белсенді-әйелдер арасындағы орнын нақты айқындап берді – «бірінші әйел-коммунист». Ол, 1920 жылы Ордада Кеңестердің Губерндік съезінде баяндаманы жасаған «қазақ әйелі, біздің құрбымыз» деп мақтан етті (Бегалиева, 1960: 394).

«Съезді Алма ашты, кіріспе сөзін айтып, Кеңестердің нығаюы жөнінде баяндама жасады. Баяндама тыңғылықты болып, барлық сұрақтарды қамтыды. Ол қазақ тілінде де, орыс тілінде де жақсы сөйледі» (Ниязова, 1960: 397).

М. Бегалиеваның естеліктері М. Ниязованың естеліктерімен іс жүзінде бірдей. Олар Алманың 1921 жылы Ордадағы губерндік конференцияға дайындығы және оның өткізілуі жөніндегі қызметін бірдей еске алады. Алма «Что дала советская власть женщине?» – «Кеңес билігі әйелге не берді?» атты баяндама жасайды. Конференциядан кейін делегат әйелдер өздері ұйымдастырған көркемөнерпаздық кеш жасады – өлең айтты, ұлттық ойындар ойналды, Дина Нұрпейісованың орындауында домбыраның ойыны, Алманың орындауындағы өлеңдер тыңдады (Бегалиева, 1960: 394; Ниязова, 1960: 397).

Алманың әйелдердің эмансипациясы жөніндегі партияның идеяларын жүзеге асыруда қандай үлес қосқанын, серіктестері партиялық қағидаттың сипаттамасы бойынша жазады: Қазақ обком партиясының әйелдер бөлімінің (женотдел) меңгерушісі қызметінде бола отырып, жергілікті партиялық комитеттері қарамағындағы әйелдер мәселесімен айналасатын бөлімдерді ұйымдастыруға көмегін берді. Алма 1920 жылдың 28 желтоқсан күні қабылданған қалың мал мен көп әйелділікті жою туралы заңның авторы болды.

Осылайша, 1960 жылы истпарт жинақтаған және жариялаған жинаққа, Алма жөнінде төрт естеліктер енді: Сара Есова, М. Ниязова,

М.Бегалиева және К.Князеваның естеліктері. Олардың айтарлықтай бір-бірінен айырмашылықтары жоқ, стилистикасы мен тілі, сонымен бірге нарративтік құрылымы да ұқсас болып келеді. Барлық естеліктерде партия қағидатының сипаттамасы және нарративтік құрылымы «Қазақстандағы социализм құрылысының жалынды күрескерінің өмірі мен қызметі» қатаң түрде сақталған.

С. Есованың ҚР ПМ-ғы жарияланбаған анықтамасы

ҚР Президенттік Мұрағатында «Оразбаева Алманың революциялық қызметі» жөнінде екі анықтама табылды, олар 1957 жылы истпарт сұранысы бойынша, С. Есова мен М. Бегалиева тарапынан жазылды.

Анықтамалардың не үшін және не себепті жазылғаны жөнінде, біз, А.И. Назарованың 1988 жылғы естеліктерінен білеміз. Оның жазуы бойынша: «1958 жылдың желтоқсан айында истпарт және ҚССР мемлекеттік мұрағаты әйелдерді азат етуге арналған, қазақ-коммунист әйелдері және Обком партиясының әйелдер бөлімінің, кейін Қазақстанның Орталық комитет компартиясы меңгерушісі болған Алма Оразбаеваға арналған теоретикалық конференция өткізді. Теоретикалық конференция Алма-Ата қаласының Коммунистік даңғылында орналасқан, жаңа саяси ағарту үйінің үлкен залында өтті. Халық өте көп жиналды. Біз, Алма Оразбаеваның серіктестері президиумға шақыртылды, біздің арамыздан көптеген әйелдер сөз сөйледі, өйткені ҚССР-гі әйел комитеттерінің барлық жұмысы алғашқы жылдары Алма Оразбаеваның тікелей басқаруымен орындалды. Біздің арамызда президиумда болған: Бегалиева Мадина 1920 жылдан бастап КОКП мүшесі. Ол Балхаш зауытында металлург болып жұмыс жасады, зауыт толық салынып біткен соң, алғашқылардың бірі болып мысты қорытқан еді. Ниязова Мобина – 1926 жылдан бастап КОКП мүшесі, Ворожеева Анна Ивановна – 1921 жылдан бастап КОКП мүшесі, Бисенова Мариям – 1926 ж. бастап партия мүшесі, Саналиева Нуржамал – 1928 жылдан бастап мүше, Абдукалыкова – 1929 жылдан бастап мүше, Нурумова Казина – 1927 жылдан бастап партия мүшесі, әрі ОАК президиумының бұрынғы мүшесі және т.б. Конференцияны басқарған Партия тарихы институтының директоры, ғылым докторы Бисенов және Мемлекеттік мұрағат директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі

орынбасары Федоров Николай Николаевич. Барлық суреттер сақталған (2118-қ. 1-т. 14-іс. 8-9 п.).

Мына сөздерден: «теоретикалық конференцияны басқарған, партия тарихы институтының директоры, ғылым докторы Бисенов және Мемлекеттік мұрағат директорының ғылым жөніндегі орынбасары Федоров Николай Николаевич» (Ф.2118. Оп.1. Д.14. Л.9.) С. Есова мен М. Бегалиева анықтамаларының мән-жайы түсінікті бола бастайды.

Біздің алдымызда екі анықтама. Біріншісі С. Есовамен 1957 жылы 23 наурызда жазылған (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 1-2 п.). С. Есованың анықтамасы сол уақыттың риторикасы аясында және КОКП мүшелерінің автобиографиясына ұқсас жазылған. Көрнекті қоғам қайраткері, қазақ-коммунист әйелдерінің алғашқыларының бірі, Октябрь социалистік революциясының арқасында өскен, жұмысшы отбасынан шығып, ауылдық мұғалімнен мемлекеттік қызметкерге, Халықаралық коммунистік қозғалыстың қайраткеріне жетті. Алманың шығу тегі жөнінде Сара, сәйкес стилистикамен салқын баяндайды – «пеш салушы-жұмысшы отбасында дүниеге келген». Өмірінің соңы жөнінде де сол стильде хабарлайды: «1928 жылы Коммунистік Интернационал карауындағы Халықаралық хатшылар алқасының тапсырмасы бойынша Моңғолияда жұмыс жасады. 1929-1942 жылдары ауыр сырқатының салдарынан Алма Оразбаева жұмысын қалдыруға мәжбүр болды. Қазақ республикасының үкіметі шешімімен арнайы зейнетақы тағайындалды. Алма Оразбаева 1943 жылдың күзінде қайтыс болды» (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 1-2 п.).

«Қағидаға сәйкес келмейтін» М. Бегалиеваның анықтамасы

М. Бегалиевамен жазылған екінші анықтама, біршама «қағидаға» сәйкес келмеді (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 3-5 п.). Бегалиеваның анықтамасы сәл жұмсартылған. Онда бала кезінен білетін, дос болған Алмаға деген оның жеке қатынасы сезіледі. Аталған анықтамада уайым мен ортақтасу да сезіледі. М. Бегалиева Қазақстандағы әйелдер қозғалысының көрнекті өкілінің өмірі мен биографиясын, сол уақыттың мәнмәтінінде көрсетеді. Анықтамада баға беру пікірі де қамтылған. Алманың балалық шағын ол «қуанышсыз» деп атайды: «Алманы 1907 жылдан бастап білемін...оның ата-анасы күндік жұмыстағы пеш салушы-жұмысшылар болды... әкесі мен Алманың үлкен ағасы жұмыс жасайтын, анасы үй шаруасымен айналысатын. Алманың

тағы да екі әпкесі болды: үлкені Ханифа бұл уақытта мектеп бітіріп, мұғалімге тұрмысқа шығып, қырда тұрды, ал кішісі Мадина аталған мектепте оқып жатты. Екі қыз да мектептің интернатында тұрды. Әкесі мен ағасы, сол уақытта қазақтар арасында ішімдік аз болғанына қарамастан ішетін болған (ол кезде арақты тек шенеуніктер ішетін болған). Сондықтан да Алманың балалық шағы қуанышсыз өтіп жатты» (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 3 п.).

Сонымен қатар М. Бегалиева Алманың материалдық жағдайынан қысылғандығы жөнінде де жазды: «барып-қайту жолының ақшасы (интернатта оқып жүрген Симбирск қ. Орда қ. дейін. – ескертпе – *автор*) Алмаға үлкен қиыншылық туғызатын, себебі ол үшін ақша қиын табылатын» (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 3 п.).

М. Бегалиеваның анықтамасы мәтіннің нарративті құрылымы, Бегалиеваның екіжақты жағдай арасында сенделуін көрсетеді: анықтаманың партиялық қағидатын сақтау және сонымен қатар оның қайғылы өмірінің шынайы көрінісін көрсету. Алдымен Бегалиева анықтаманы партиялық қағидаттың рухында аяқтағандай болады: «1925 жылдың соңында Иван Каширинге тұрмысқа шығып, Мәскеуге оқуға кетеді. 1926 жылы қайтадан Қазақстанға келіп, Халық Ағарту Комисариатында, Қазақ саяси-ағарту комитетінің басқарушысы болып жұмыс жасады, ал Каширин Иван – Қазақ саяси басқару әкімшілігінің басшысы болды. 1928 жылдың бсында Каширинді Саратов қаласына ауыстырады, ал Алма Саратовтың Губкомының әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жасайды. 1928 жылдың соңында немесе 1929 жылдың бас кезінде, Алма Моңғолияға ОК тапсырмасымен жасырын түрде жұмыс жасауға жіберіледі. 1929 жылдың аяғында психологиялық жазылмас дертке ұшырайды, оған арнайы зейнетақы тағайындалады және ол 1943 жылы қиын жағдайда қайтыс болады» (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 4 п.).

Анықтаманың қорытынды бөлімінде жалпылауға тырысқандай болады: «Ол бірнеше рет Ленинмен кездесті. Әсіресе оның есінде қалғаны 1919 жылғы Мәскеулік жұмысшы-әйелдердің жиналысындағы кездесу, ол жиында Ленин сөз сөйлеген еді. А. Оразбаева жалынды отансүйгіш және коммунизмнің мінсіз адал жауынгері болды. Ол – қазақ әйелдерінің алғашқысы болып, Қазақстандағы кеңестік билікті орнатудағы алдыңғы қатардағы басқарушысы болды».

Бірақ, кейін бір түсініксіз күш оны ары қарай мойындау сөздерін жазғызады. «Өмірден

толысқан шағында озған Алма жөнінде тағы не айтуға болады?» – деп М. Бегалиева жазады. (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 5 п.). «Бастапқыда айтып өткенімдей – оның балалық шағы қуанышсыз өтті. Әкесі мен ағасы ішкіш болды, анасы 1910 жылы жоқшылықта қайтыс болды. Жеке өмірде ол өте кішіпейіл еді, жауапкершілігі мол қызметкер болып жұмыс істеп жүріп, сол уақытта қосымша киімі де болмады – барлығын мұқтаж қыздар мен ұлдарға таратып жіберетін. Ол Оренбургте тұрғанда, үйінің есіктері барлық мұқтаж жандарға ашық еді... Ол тұрмысқа 1925 жылы шықты. Революцияның алғашқы жылдары тұрмысқа шығып, бағынышты болғысы келмеді, өзін толығымен қоғамдық жұмысқа арнағысы келді. Кейін Ордада жолдастар арасында, жақсы ұлының болғанын, сол қалауы жөнінде айтты: Еврейге тұрмысқа шығу – ақылды, бірақ қорқақ; латышқа тұрмысқа шығу – ақылды, бірақ зердесіз...». Сонда Петр Иванович Варламов оған: «пензалық еркекке тұрмысқа шық – керемет ұлың болады» деген. Бұл сөздері Алманың қаншалықты интернационалды болғанын көрсетеді, қазіргі кезде бұл пікірлер ескірген, бірақ сол кездері бізге сәтті әзіл болып көрінетін. Әрине, ол дүниеге ұл әкелді. 1926 жылы ол оны жан-тәнімен сүйетін, мүлдем өзгерді, жалынды жанымен ұлын тәрбиелеуге берілді және біршама қоғамдық жұмыстан алыстап қалды. Ал осы уақытта оған Моңғолия жерінде жасырын жұмыс істеуді ұсынды, ол бас тарта алмады. Жартылай ауру болып қайтты. Алманы Кремльдік ауруханада емдеді, бірақ дәрігерлердің анықтауы бойынша, ата-анасының ішімдік кесірінен болды, және ол енді емделмейді, мәңгі дәл осы қалпында қалады деп тұжырымдады» (841-қ. 7-80-т. 71-іс. 5 п.).

Анықтаманың дәл осы бөлімінде, сөздер оның тура жүрегінен ағын судай төгілді. Осы жерде оған деген махаббат та, масаттану да, Алманың қайғылы өмірі жайында күйінішті ойлары да сезіледі. Берілген анықтаманың бұл бөлігі өте құнды болып табылады, себебі өзін толықтай партия қызметіне арнаған, және де сол мезетте өзін әйел, әрі ана ретінде жүзеге асыруын қалаған әйелдің қиын өмірін көруге болады.

Өзге архив құжатынан біз, Қазақстан ОК Компартиясының қарауындағы Партия тарихы институтының қызметкері, П.М. Пахмурныйдың Алма Оразбаева жөнінде Д.П. Дорофееваны да анықтама беруін сұрағанын көріп отырмыз. Бірақ Дорофееваның Пахмурныйге берген автограф-хатында, оның Институттың «Алма Оразбаеваның есімін 60-жылдығында атап өту

керектігі» идеясын қоштайтыны көрсетіледі. Өзінің хатында, ол Алманың неліктен арнайы конференцияда атап өтілуі құрметіне лайық екенін түсіндіреді: Алма – бірінші коммунист-әйел, «бірінші қазақ үкіметінің мүшесі болып таңдалған алғашқы қазақ әйелі. Қиын өмір кешкен, кедейліктен, еріксіз қазақ қызынан Компартия қатарына енді, Алма барлық күш-жігерін қазақ әйелін азат етуіне арнады» (811-қ. 6-811-т. 171-іс. 5 п. айн.).

Д.П. Дорофееваның жазуы бойынша, Алмамен 1923 жылы танысқан. Ол оны «кішкентай, арық, нәзік әйел, бірақ үлкен жігер мен табанды мінезді әйел» ретінде сипаттайды. Ауылдарда Алманың аты аса құрметпен аталатын, байлар мен молдалар оны қарғап, жамандайтын болған. Алма өте сезімтал жолдас болды, әр уақытта көмегін аямайтын, қайғыны жеңілдетіп, жігерлендіретін...өзінің жеке өмірін Қазақстандағы партизандық жасақтарының белгілі командирі Иван Каширинмен байланыстырды. Мәскеуде оқуда болғанда, қатты ауырып, әлі де жас кейпінде, барлық күш-жігерін толықтай қазақ-әйелдерінің азаттығына арнай алмай, қайтыс болады. Бұдан жан-жақты мәліметті Мадина Кужбановна Бегалиева бере алады» (811-қ. 6-811-т. 171-іс. 6 п. айн.).

Хаттың немесе естеліктің сипатының қалай өзгергенін А.И. Назарованың Алма туралы естеліктерінің соңғы екі бөлімінен бақылауға болады. «Қырғыздардағы (қазақтардағы) қалың малды жою жөніндегі декреті» атты 1963 жылғы тақырыптық естеліктерде А.И. Назарова Алма жөнінде: «Ол уақытта білімі бар қазақ әйелдері саусақтай санарлық еді. Және олардың ішінде ең алғашқысы болып, 1919 жылдан бастап партия мүшесі болған, ұмытылмас коммунист қазақ әйелі Алма Оразбаева еді. Азаматтық соғыстың қатысушысы. Бұл қазақ әйелі, азаматтық соғыс кезіндегі Қызыл әскерде болған, күресшіл-үгітші. Бірнеше рет облыстық және республикалық съездер мен конференциялардың делегаты. КазЦИК-тің мүшесі болып бірнеше рет сайланды. 1922 жылдан 1925 жылға дейін Қазақ Компартиясының әйелдер бөлімін басқарған. Алма Оразбаева – кедей қазақтың қызы, жұмысшы болып жүріп, сауатын ашып, мұғалім болды. Бұл ұзын бойлы, сымбатты әйел, әрқашан абыройлы болды, байсалды, жұмсақ дауыс иесі. Бұл сол әйел, қазақ-қыздарының неке жасы жөніндегі декрет құруда атсалысқан. Ол әйгілі революционер Клара Цеткин, Надежда Константиновна Крупскаялардың құрбысы болды. Алма Оразбаеваның жақын көмекшісі болып, Нағима

Арықова, пеш-салушы жұмысшының қызы еді. Нағима қарапайым жұмысшыдан халық комиссарына дейін үлкен жолды өткен» (2118-қ. 1-т. 12-іс. 6 п.)

Ал бұл басқа хаттың үлгісі – А.И. Назарованың өмірінің соңында жазған Алма жөніндегі естеліктері. Назарова 1988 жылы Алма Оразбаеваны қарапайым, адамдық бейнесін еске алып, тіпті оған деген өзінің қатынасын көрсетеді: «Бұл жерде мен Оразбаева жөнінде айтқым келеді. Жұмысшы қызы әрең дегенде ұлттық мұғалімнің атағын алды. Алма бойы орташа, олар Сара Есова екеуі бірдей болатын. Әдемі ұшқыны бар кара көздер, бір жақ бетінде бала кездегі аурудан қалған тыртығы бар еді. Сырт пішініне қарағанда әдемі болатын. Ақылды – өмірінің қайғылы аяқталуы аянышты. Алма орысша киінгенді ұнататын. Ақ жейделерді жақсы көретін. Есімде бір кездері базардан сатып алғанмын, Қызыл-Ордада дүкендер жоқ еді, оларды ілмексіз әрі түймесіз сататын. Алма менің үйіме келіп, бір жаққа асықты, мен оның үстінде тұрып жейдесін тігіп бердім. Ақырында маған Алма Оразбаевамен бірнеше жылдар бойы жақын жұмыс істеуіме тура келді, және тіпті кейбір уақыт оның қарамағында істедім. 1922 жылдан бастап Оразбаева Обкомның әйелдер бөлімінде қазақ әйелдерін азат ету жұмысы үшін, әйелдер тобын жинай бастады. Бұл топқа мен де қосылдым. Өзінің нық дауысымен мені көндіре бастады... Саған кету керек Аня, сен жұмысшысың, мен өзімнің басымнан теңсіздік езгісін көрдім, сен өжетсің, сен майдангерсің,

бар қазақ-әйелін жарық жолға шығару керек, жұмыс істеп көр, болмаса бір жылға барып көр, ары қарай көре жатарсың... Азаматтық соғыс кезінде алған жарақаттар әлі де ауыратын. Мен бір жылға баруға келістім. Бұл 1923 жылдың көктемі еді, Қазақстанда өмір бойы қалып қалдым, 45 жылға... Соңында біз өмір бойы жұмыс барысында қатынасуымызға тура келді» (2118-қ. 1-т. 14-іс. 4-5 п.)

Қорытынды

Бұл мақалада Қазақстанның әйел-белсенділерінің жарияланған және жарияланбаған естеліктеріне талдау жасалды. Идеологиялық тілдің басымдылығына қарамастан, олардың эвристикалық құндылығы болып, олардың ішінде нақты түрде авторлық «Мен» сезілуі болып табылады. Аталған мәтіндермен жұмыс жасау барысында, әдебиеттану ғылымының және құрылымдық лингвистиканың әдістерінің пайдалануы кезінде, сол уақыттың қоғамындағы билік тілін шығарған, әйел-белсенділерінің субъективтіліктерін талдап, өзінше түсіндіру мүмкіндігі туады. Әйел-белсенділерінің естеліктері – бізді партиялық жұмыстың төменгі буынның күнделікті жұмысымен таныстыратын жақсы дерек болып табылады. Бірақ біздің зерттеудің негізгі пәні бұл емес. Егер кеңсе тілі мен стильді, баяндаманың партиялық рухын алып тастар болсақ, әйелдің жаңа ойын тәртібімен танысуын, өздері өзгеріп, сонымен бірге өзгелерге де өзгеруіне көмек беру үрдісін көруге болады.

Әдебиеттер

Бегалиева М. (1960). Жизненный путь Алмы Уразбаевой. Казахстан в огне гражданской войны. Воспоминания участников Великой Октябрьской Социалистической революции и гражданской войны в Казахстане / под ред. С. Бейсембиева, П. Пахмурного. – Алма-Ата: КазГосИздат. – С. 391-394.

Астапович З.А. (1971). Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана (1917-1936 гг.) // Сб. документов и материалов. – М.: Мысль.

Пахмурный П.М., Елеуов Т.Е. (1957). В огне революции: (Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Казахстане). – Алма-Ата: КазГосИздат.

Есова С. (1960). Поколение Октября. Казахстан в огне гражданской войны. Воспоминания участников Великой Октябрьской Социалистической революции и гражданской войны в Казахстане // под ред. С. Бейсембиева, П. Пахмурного. – Алма-Ата: КазГосИздат. – С. 381-390.

Абдулкадиров М.А., Абилов М.Х. (1981). Женщины Казахстана – активные строители социализма (1918-1945 гг.) // Сб. трудов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан.

Ниязова М. (1960). Многогранная деятельность молодой большевички. Казахстан в огне гражданской войны. Воспоминания участников Великой Октябрьской Социалистической революции и гражданской войны в Казахстане // Под ред. С. Бейсембиева, П. Пахмурного. – Алма-Ата: КазГосИздат. – С. 397-398.

ҚР ПМ 841-қ. 7-80-т. 71-іс.

ҚР ПМ 811-қ. 6-811-т. 171-іс.

ҚР ОММ 2118-қ. 1-т. 12-іс.

ҚР ОММ 2118-қ. 1-т. 14-іс.

Голубятников А.С., Елагин А.С. (1957). Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане (1917-1918 гг.) // Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: КазГосИздат.

Fitzpatrick S., Slezkine Y. (2000). In the shadow of revolution: Life stories of Russian women from 1917 to the second World War. Princeton, NJ: Princeton University Press.

References

Begalieva M. (1960). Zhiznennyj put' Almy Urazbaevoy [Life path of Alma Orazbayeva]. Kazakhstan v ogne grazhdanskoj vojny. Vospominaniya uchastnikov Velikoj Oktjabr'skoj Socialisticheskoy revolyucii i grazhdanskoj vojny v Kazakhstane. Pod red. S. Bejsembieva, P. Pahmurnogo. Alma-Ata: KazGosIzdat. S. 391 - 394.

Astapovich Z.A. (1971). Velikij Oktjabr' i raskreposhhenie zhenshhin Srednej Azii i Kazakhstana (1917-1936 gg.) [Great October and the emancipation of women in Central Asia and Kazakhstan (1917-1936)]. Sb. dokumentov i materialov. Moskva: Mysl'.

Pahmurnyj P.M., Eleuov T.E. (1957). V ogne revolyucii: (Vospominaniya uchastnikov Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoy revolyucii i grazhdanskoj vojny v Kazakhstane) [In the fire of the revolution: (Memories of the participants of the Great October Socialist Revolution and the Civil War in Kazakhstan)]. Alma-Ata: KazGosIzdat.

Esova S. (1960). Pokolenie Oktjabrja [Generation of October]. Kazakhstan v ogne grazhdanskoj vojny. Vospominaniya uchastnikov Velikoj Oktjabr'skoj Socialisticheskoy revolyucii i grazhdanskoj vojny v Kazakhstane. Pod red. S. Bejsembieva, P. Pahmurnogo. Alma-Ata: KazGosIzdat. S.381 - 390.

Abdulkadirov M.A., Abilov M.H. (1981). Zhenshhiny Kazakhstana - aktivnye stroiteli socializma (1918-1945 gg.) [Women of Kazakhstan - active builders of socialism (1918-1945)]. Sb. trudov i materialov. Alma-Ata: Kazakhstan.

Nijazova M. (1960). Mnogogrannaja dejatel'nost' molodoj bol'shevichki [The multifaceted activity of the young Bolshevik woman]. Kazakhstan v ogne grazhdanskoj vojny. Vospominaniya uchastnikov Velikoj Oktjabr'skoj Socialisticheskoy revolyucii i grazhdanskoj vojny v Kazakhstane. Pod red. S. Bejsembieva, P. Pahmurnogo. Alma-Ata: KazGosIzdat. S. 397 - 398.

KR PM 841-k. 7-80-t. 71-is.

KR PM 811-k. 6-811-t. 171-is.

KR OMM 2118-k. 1-t. 12-is.

KR OMM 2118-k. 1-t. 14-is.

Golubjatnikov A.S., Elagin A.S. (1957). Pobeda Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoy revolyucii v Kazakhstane (1917-1918 gg.) [The victory of the Great October Socialist Revolution in Kazakhstan (1917-1918)]. Sb. dokumentov i materialov. Alma-Ata: KazGosIzdat.

Fitzpatrick S., Slezkine Y. (2000). In the shadow of revolution: Life stories of Russian women from 1917 to the second World War. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Қозыбақова Фатима

тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, тел.: +7 702 161 6729

**РЕСЕЙ АВТОРЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ДӘСТҮРЛІ БИЛІК ЖҮЙЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫНА ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ**

Мақалада XIX ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамының билік жүйесіндегі әлеуметтік топтардың орнын анықтау бүгінгі күндегі тарих ғылымының елеулі көңіл бөлетін, зерттеуді қажет ететін тақырыптарының бірі екендігін, әсіресе ру басылары мен сұлтандардың саяси қайраткер ретіндегі тұлғалық беделдерін көрсету, тарих ғылымында көптеген жетістіктерге әкелетіндігі айтылады. Автор тақырыпқа байланысты деректерді Ресей авторларының еңбектерінде екендігін тұжырымдайды. Олар С. Броневский, А.К. Гейнс, А.И. Левшин, М. Кросовский, В.В. Радлов сияқты зерттеушілер. Аталған авторлардың еңбектеріндегі дәстүрлі билік жүйесіне қатысты көзқарастарын жеке зерттеу әлі қалыптаспағанын айта келіп, еңбектердегі билік жүйесіне қатысты көзқарастардың мәнін ашатын өзіндік баға берілген тарихнамалық деректер мен фактілерге шолу жасалады.

Түйін сөздер: билік, әкімшілік, қоғам, ру, жарғы, әлеуметтік, хан, сұлтан, би, мемлекет, үкімет.

Kozybakova Fatima
Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, tel.: + 77021616729
**Historiographical analysis on the views of Russian authors in relation
to the traditional system of power in the Kazakh society**

The article considers the significance of determining the position of social groups in the system of power in the traditional Kazakh society of the nineteenth century. Currently, this topic is one of the most demanding and research in historical science. The personal reputation of patriarchs and sultans as politicians leads to a number of successes in history. The author formulates data on this topic from the works of Russian authors-researchers, such as S. Broniewski, A.K. Gaines, A. Levshin, M. Krosovski, V.V. Radlov. So the separate researches has not been formulated yet on the views of these authors on the issue of the traditional system of power, the article includes an overview of the facts and historical data that reveal their meaning.

Key words: Power, administration, society, tribe, charter, social, sultan, khan, bi, state, government

Козыбакова Фатима
кандидат исторических наук, профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, тел.: + 7 702 161 6729

**Историографический анализ взглядов российских авторов
на отношение к традиционной системе власти
в казахском обществе**

В статье рассматривается значимость определения положения социальных групп в системе власти в традиционном казахском обществе XIX века. В настоящее время эта тема одна из требующих особого внимания и исследования в исторической науке. Личностные репутации патриархов и султанов как политических деятелей приводят к ряду успехов в истории. Автор формулирует данные по этой теме из трудов российских авторов-исследователей, таких как

С. Броневский, А.К. Гейнс, А.И. Левшин, М. Кросовский, В.В. Радлов. Так как еще не проведено отдельное исследование взглядов этих авторов по вопросу традиционной системы власти, статья включает в себя обзор фактов и исторических данных, которые выявляют их смысл.

Ключевые слова: власть, администрация, общество, племя, устав, социальный, султан, хан, би, государство, правительство.

Кіріспе

XVIII ғасырдың ортасынан және XIX ғасырдың I ширегінен бастап Қазақстандағы хан билігі жүйесі Ресей мемлекеті саяси институттарының күшті ықпалына ұшырады. Қазақ қоғамының басқару-саяси ұйымдарын тұрақсыздандыруға әсер еткен барлық факторлар комплексі арасынан бұл неғұрлым белсенді (бірақ бірден-бір емес) фактор болды. Көшпелілер қоғамынан әлеуметтік қолдаушылық іздестіру үстінде ресейдің әкімшілік-саяси жүйесі қазақтардың әлеуметтік-саяси құрылымының кейбір билік буындарын жұтып жіберді, сөйтіп Ресей империясының Қазақстан аймағындағы мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес жаңа шараларды жүзеге асыру үшін әскери-саяси күштермен нығайтылған өз құрылымдарының билік жүргізуін заңдастырды. Осының нәтижесінде көшпелілер қоғамының дәстүрлі саяси институттары, яғни сұлтандар, хан өкіметі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының динамикалық тепе-теңдігін қамтамасыз ететін төменнен жоғары қарайғы әлеуметтік байланыстар дәрежесіндегі дербес құрылымдық рөлдерінен бірте-бірте айрыла бастады, сол арқылы аталмыш әлеуметтік құрылымдағы өз орындарын жоғалтты.

Әлеуметтік топтардың XVIII ғ. ортасынан – XIX ғ. бірінші ширегіндегі билік жүйесіндегі рөлі

Көшпенділер өркениеті әлемге шаруашылық жүргізудің тек өзіне ғана тән білімін, еңбек құралдарын, жетік әскери өнерін ғана тарту еткен жоқ, сонымен қатар өктем аксүйектік билік пен әскери дала демократиясынан құралатын ерекше өркениет, билік жүйесін де қалыптастырды. Қазақтардың мемлекеттілігі – Қазақстан аумағындағы ірі империялар мен жеке хандықтар ретінде өмір сүрген ежелгі мемлекеттердің заңды жалғасы. 1465 жылы орнаған қазақ хандығы – аумағының тұтастығы, халқының тілі, діні, мәдениетінің ортақтығы, ел басқару, билік жүйесінің болуы дербес мемлекетке қойылатын талаптарға сай келеді.

Сондықтан дәстүрлі қазақ қоғамының билік жүйесіндегі әлеуметтік топтардың орнын анықтау бүгінгі күндегі тарих ғылымының елеулі көңіл бөлетін, зерттеуді қажет ететін тақырыптарының бірі.

Әсіресе, ру басылары мен сұлтандардың саяси қайраткер ретіндегі тұлғалық беделдерін көрсету ғылымда көптеген жетістіктерге әкелген болар еді. Осы тақырыпқа байланысты көптеген деректерді Ресей авторларының еңбектерінен табамыз. Олар С. Броневский, А.К. Гейнс, А.И. Левшин, М. Красовский, В.В. Радлов сияқты зерттеушілер (Броневский, 1868). Аталған авторлардың дәстүрлі билік жүйесіне көзқарастарын жеке зерттеу әлі қалыптасқан жоқ. Орыс авторларының еңбектері тарихи зерттеулерде белгілі тақырыптарға қатысты көп пайдаланылғанымен, билік жүйесіне қатысты көзқарастарына жеке тарихнамалық талдаулар жасалмаған.

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік, хан-сұлтандар мен ру басылары сияқты әлеуметтік топтардың биліктерінің негізінде қалыптасып, қызмет атқарды. Әрқайсысының билік жүйесіндегі атқаратын қызметтері көшпелі халықтың өміріне тән тәртіпке байланысты жүрді. Бұл топтардың өзіндік саяси орны, өмір сүру заңдылықтары болды. Яғни, қазақ қоғамында жүздер, рулар арасында өзара саяси байланысы сұлтандар мен ру көсемдерінің арақатынасына тәуелді болды. Осындай, дала халқының ұзақ уақыт бойы қаланған қоғамдық тәртібіне XIX ғасырдың бірінші ширегінен бастап Ресейдің ықпалының әсері күшейді. Көшпелі қазақтың дәстүрлі билік жүйесінің орнына жаңа ережелерді ұсыну, алмастыру 1822-жылы қабылданған «Сібір қырғыздары туралы Жарғыдан» басталды. «Жарғыны» өз күшіне енгізбес бұрын отаршыл әкімшілікке жергілікті халықтың өмір-тіршілігімен, әлеуметтік топтардың билік жүйесіндегі орнымен жан-жақты танысу аса қажет болды. Осы мақсатта қазақ даласына әртүрлі тапсырмалар жүктелген, Ресей үкіметі тарапынан әскери қызметкерлер жіберіле бастады. Олардың көшпелі халықтың тарихына қатысты зерттеулері Ресейдің отарлау саясатына қызмет етті.

XIX ғасырдың ортасынан басталатын отарлау саясатының екінші кезеңі «Уақытша ережемен» тікелей байланысты. «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» мен «Уақытша ереже» аралығындағы дәстүрлі билік жүйесінің жағдайы мен дағдарысы, Ресейдің әсері жөнінде терең пайымдаулар мен құнды деректерді біз М.Красовскийдің еңбектерінен табамыз. Оның қарастырылып отырған «Область Сибирских киргизов» еңбегі Ресей империясының географиясы мен статистикасына арнап жинақталған көп томдыққа кіреді. Еңбектегі материалдардың құндылығы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының өмір-тіршілігінің баяндалуында. Сонымен қатар оның еңбегінен әлеуметтік топтарға қатысты мәліметтерді де көп кездестіреміз. Әсіресе, көшпелілер қоғамында иерархиялық тәртіптің нышанын беретін, рулық жүйеде орын алған төрелерге қатысты сипаттамалары бар. М. Красовскийдің айтуынша әр рудың өзін-өзі басқару тәртібі бар. «Әр ру өз рубасыларына және жоғарғы биліктегі хандарға бағындырылды немесе бір-біріне ұқсас бірнеше тайпаларға ықпал еткен сұлтандарға басқартылды. Ал сырттай қарағанда, жергілікті билік жоғарғы биліктің құқына немқұрайлы, жат қарады. Міне, осы жағдайлар жалғасып келе жатқан одақтың бытыраңқылығына әкеліп соқты» (Левшин, 1996). Яғни, толып жатқан жеке-жеке рулар өз ру басыларына ғана бағынып, ал сұлтандардың жоғарғы билік иесі ретінде беделі болмаған.

Осыған ұқсас көзқарасты А.И. Левшиннің еңбегінен де көруге болады. Ол «Ресей империясының шекарасы маңында көшіп жүрген және де өздерін билеуші ретінде мақтан тұтқан сұлтандардың көп бөлігінде, шын мәнісінде ешқандай билік болмаған. Олар мал шаруашылығымен айналысатын адамдарды ғана басқару лауазымына ие болды. Олардың қара халыққа ықпалы күзден басталып, көктем айының басында аяқталатын. Яғни, қырғыздар біздің шекарамызға жақындаған кезде, қыс мезгілінде ғана жалғасады және де бірнеше ай бойы бірге болғандықтан, олар орыс үкіметі тағайындаған қандай да бір лауазымға ие, шекарадағы біздің билікке өздері атынан өтініш айтатын адамдарға мұқтаж болған» (Красовский, 1868; Радлов, 1989). Бұдан көретініміз орыс зерттеушілерінің бұл жерде төрелер билігіне қатысты пікірлері бір жақты ғана, зерттеп отырған уақыт аралығындағы (XIX-ғасырдың бірінші жартысы) сұлтандарға қарап жалпы дәстүрлі саяси биліктің орны қашанда

осал болды деп түсінуі жаңсақ және қате. Себебі, елге пана, қазаққа тұлға, ел бірлігі мен оның жерінің тұтастығын қорғап, сақтауда алтын қазық болған, әз Жәнібек, Қасым хан, Есім хан, әз Тәуке, Салқам Жәңгір, Абылай сияқты хандардың орны қай жағынан алсақ та ерекше. Олар Қазақ хандығының әлеуметтік-қоғамдық және саяси тұрғыдан нығаюына салмақты үлес қосқан билік иелері екендігі даусыз. Тарихта Қазақ хандығының іргелі де айбынды мемлекетке айналдыруда ерен еңбек сіңірген хандар аз болмаған. Бізге белгілі, XV-XVIII ғасырлардағы аксүйектерден XIX ғасырдағы аксүйектердің біраз өзгешеліктері болды. Мұндай өзгерулерден «қарасүйек» тобы да өтті. Олар саяси-әлеуметтік жүйеде – 3 топқа бөлінді: «аксүйектер» – хандар мен сұлтандар; діни лауазымдылар – «асыл сүйектер» және «қара сүйек» тобынан шыққан, өзінің шалқыған байлығы, жеке басының озық қасиеттері мен ақыл-парасаты арқылы ірі беделге ие болған ру басшылары – билер мен ауыл ақсақалдары.

Жалпы, сұлтандарды (орыс деректері бойынша) көшпелі қазақ қоғамында «төре» деп атаған. Төрелер өз бастауларын сонау Шыңғысханнан, оның үлкен ұлы Жошыдан алады. Қазақ қоғамындағы хандар тек аксүйек, яғни төрелерден сайланады. Этникалық жағынан эндогамдылық нышандары басым, бір-бірімен тығыз байланысқан топ (Красовский, 1868: 6). Олар қазақтың саяси құрылымында белсенді қызметтеріне байланысты қомақты орын алған. Хан билігі көрші елдермен өзара пайдалы қарым-қатынастар орнатуға, ел мен жерге жау шапса, оның қорғанысын ұйымдастыруға мұрындық болды.

Ресей авторлары дала халқының өмір-тіршілігімен танысу барысында билік жүйесіндегі саяси топтарға берген бағасы, қазақ қоғамында билік болған жоқ деген пікірмен ұштасады. Олардың айтуынша, әрбір мемлекетте жергілікті ұлт өкілдерінің талқысынан өткен, өзіндік басқару тәртібі бар жоғарғы билік жүйесі болу керек еді (Левшин, 1996: 365). Ал қазақ халқында басқару ережелері еш жерден алынып, белгілі бір тап не топ өкілдерінің талдауынан өтпегендігін және деспоттық билеушілердің жоқтығын баяндайды. Мәселен М. Красовский далалық көшпелілер қоғамында қанаудың болмағандығын, осыған сәйкес бұқараның билеушілерге деген жеккөрінішті сезінбегендігін айтады. «Бұл жерде ерте кезден бері басшылардың езгісі болмаған, ешқашан өзінен жоғарғы жақтан ұнамсыз билік сезілмеген. Қысқаша айтқанда, жекелеген рубасылар халық-

ты ешкімге түсініксіз Құранмен басқарып, пайғамбардың нақылдарына сүйеніп, кейін басқа да бір қатал билеушінің жөнсіздігінен өзгеретін заңдарынан құралмаған биліктен басқа ешқандай билік болмаған. Халықты басқаратын билік – олардың әдет-ғұрыптары болды» (Артықбаев, 1995: 119).

М. Красовскийдің қазақ қоғамындағы жоғарғы билік жүйесіне қатысты жасаған талдауы, дәстүрлі саяси құрылымда орын алған ру басыларына (би, батыр, ақсақал) қатысты ойлармен ұштасатыны белгілі. Оның еңбегінде билер мен ақсақалдар, толып жатқан рулардың ру-басылары, яғни басшылар ретінде қарастырыла келе, басқару тәртібіне қатысты былай деп жазды: «Әр ру өз ру басыларына бағынады. Халық олардың шығу тегі белгісіз, түсініксіз заңдарын орындады. Басқарудағы билік түрі осы өңірлерде өмір сүрген әртүрлі тайпалардың салтынан құралған ғұрыптар болды. Ендігі, бұл тайпалар көршілес басқа халықтың құрамында да кетсе керек» (Красовский, 1868: 6).

Шын мәнінде қазақтың дәстүрлі әлеуметтік тіршілігінде маңызды қызметті атқаратын ру басыларына қара халықтан шыққан билерді, ақсақалдарды жатқызамыз. «Би қара халық өкілінің көтерілетін ең биік шыңы. Шығыста – «бек», Ресейде «старшина» деп аталады. Қалай дегенмен де олардың басты қызметі – ел басқару екені анық. Би алдымен әдет-ғұрып жолының білгірі, дау-жанжалдың төрешісі және қазы. «Би» немесе «старшиналық» атадан балаға қалатын атақ емес, сондықтан би немесе старшина қайтыс болғанда, бұл лауазым жасы үлкен немесе ақылы озық адамға қалады. Ал, кейде сол бидің өзінің баласына да берілуі мүмкін. «Би» деген құрметті атақты тек әдет-ғұрып жолын терең меңгерген, тілді және шешен қазақтар ғана алған» (Красовский, 1868: 6). Билердің әдеп-ғұрып заңдарын талқылауда, билік шығаруда, оның орындалу тәртібін белгілеуде кең құқықтары (праволары) болған. Ел татулығын, жер тұтастығын қорғап, әділ билік жүргізген ерекше тұлғалар халықтың рухани көсемдеріне айналған. Олардың қатарында аты аңызға айналған Майқы би, бүкіл қазақтың төбе биі аталған Төле би, қаз дауысты Қазыбек, от ауызды Әйтекені туған халқы сан ғасырлар бойы жадында сақтап келеді.

Ақсақал билігі – бір ата баласы ішінде жүреді. Неке мен отбасы, жақын туыстар арасы, мұрагерлік пен меншік мәселелерін шешуге құқылы. Сонымен қатар ақсақалдар бір ата баласы ішіндегі дауды шешуге немесе кінәлі жақты жазалауға да хақылы.

Орыс авторларының еңбектері XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихын зерттеу үшін құнды болып табылғанымен де, дерек ретінде сыни көзқараспен қарауды талап етеді. Оның құндылығы автордың қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың билік жүйесіндегі орнын өз көзімен көруші ретінде суреттеуі болып табылады. Еңбектерде қазақ халқының өмірінен жан-жақты көріністер беріледі (әдет-ғұрыптарынан, мерекелерінен, билік жүйесінен т.б. жақтарынан). Осы тұста әлеуметтік топтардың билік жүйесіндегі орны мен ерекшеліктеріне қатысты жасаған қорытындыларынан зерттеудің толық шегіне жетпегендігі байқалады. Қазақ қоғамында саяси басқару құрылымы болмады деп баяндауы осыған дәлел.

Авторлар дала көшпелерінде деспоттық билік пен қанаушы құрылыстың болмағандығын дәлелдей келе мынандай қорытындылар жасайды: «Қырғыз-қайсақ халқы пайдаланатындай, дала қоршап жатқан, ұсақ азияттық мемлекеттерге нені жатқызуға болады? Жеке тайпалық далалық одақта өздерінің тәуелсіздігін сақтап қалатын жағдайлар болған жоқ, алайда халықтың билікке жат болатындай да ешқандай себеп те болған емес. Сол себепті дала бұрыннан бері бізге бағынышты. Қазіргі кездің өзінде Ресейге тәуелді, себебі қырғыздар басқа біреудің билігінің астында өмір сүруге мүмкіндігі болмады» (Красовский, 1868: 7). «Қырғыз-қайсақтарда, бірнеше рет байқалғандай, қанаушы билік пен осындай жәбірлеу болмаған. Жартылай жабайы халық – қырғыздарға өздерінің немесе бөтен адамдардың билігінің астында болуы немесе болмауы бәрібір болған, тек қана сол биліктің өмір сүріп жатқан далалық құрылысқа, халықтың бостандығына, яғни олардың еркіндігіне әсер етпеуі керек» (Артықбаев, 1993, 124).

Орыс авторларының еңбектері ғылыми тұрғыдан объективті. Біздің ойымызша, авторлар Ресей империясының әскери қызметшілері бола тұра империяның мүддесіне қарай деректерді бұрмаламайды. Оған дәлел зерттеушілердің өз көргендерін, статистикалық деректерді бұрмалаусыз тізбектеп баяндауы. Бірақ, орыс авторларының билік туралы пікірлерімен келіспейтін де себептеріміз бар. Оған дәлел қазақ тарихында хандардың орны қай жағынан болса да, ерекше болған. Мысалы: Тәуке хан Үш жүздің басын қосып қана қоймай, Қазақ хандығының әлеуметтік-қоғамдық және саяси тұрғыдан нығаюына салмақты үлес қосты. Тәуке ханның дәуірінде билер кеңесі, халық кеңесінің маңызы мен атқаратын рөлі артты.

Билер кеңесі мен халық кеңесі жылдың бір белгілі мерзімінде тұрақты шақырылып тұруы белгіленген. Билер кеңесі ханның ақылдасар алқасы болса, халық кеңесі, қазіргі парламенттің рөлін атқарды. Бұл кеңестердің мәжілістері кезек-кезек Тәуке ханның Ордасы тігілген Түркістандағы Битөбеде, Сыр бойындағы Күлтөбеде, Байрамдағы Мәрттөбеде өтіп тұрған. Онда қазақ қоғамының ішкі, сыртқы ең толғаулы мәселелері талқыланып отырған. Сондықтан қазақ қоғамында ешкімге ұқсамайтын далалық дәстүрге негізделген, үлкен мәнге ие болған, билік жүйесі ежелден қалыптасқан «Жеті жарғы» – заңдар жинағы, қазақ тарихындағы тұңғыш Конституциялық мәнге ие болған құжат. Мазмұны жағынан ол 3 құрамнан тұрды: Біріншіден, қазақтың ежелгі әдет-ғұрып правосы – немесе Қасым ханның (1511-1518) «Қасқа жолына» негізделген. Екіншіден, одан кейінгі өзгерістер, соның ішінде «Еңсегей бойлы ер Есім» ханның (1598-1628) «Ескі жолы» деп аталатын нормаларын да қамтыған. Үшіншіден, Тәуке ханның дәуірінде оның саясатына сай, әдет-ғұрып нормаларына жаңа өзгерістер енгізілген (Красовский, 1868: 5-8).

Қорытынды

Бұдан шығатын қорытынды – қазақтың көп ғасырлық тарихында ел билеу қызметінің бүкіл халықтың мүдде-мақсаттарына сай келгендігі. Сөйтіп, Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» қазақ халқын біріктірудегі хандық басқару жүйесінің құқықтық-идеологиялық негізін қалаған еді. XVIII ғасырда, академик Манап Қозыбаев тұжырымдағандай, хандық билік ақыл мен күштің тірегі – батырлар мен билер билігіне ұштасты. XVIII-XIX ғасырларда Абылай хан тұсында да тарихи аренаға нық қадаммен шыққан билер қауымы хандық билікті толықтырып, оны демократияландырды. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ қоғамында ешкімге ұқсамайтын далалық дәстүрге негізделген, үлкен мәнге ие болған билік жүйесінің ежелден қалыптасқандығында. Сондықтан орыс мұрағаттарындағы орыс тілінде жазылған біздің тарихнама, деректердің басым көпшілігі империялық отарлау саясатының бағытында сақталған деректер деуге болады.

Әдебиеттер

- Броневский С.О. (1868). О киргиз-кайсаках Средней Орды // «Отечественные записки». СПб.
 Гейнс А.К. (1868). Путешествие в Туркестан. – СПб.
 Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат.
 Красовский М. (1868). Область сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России. Ч.I.-III. – СПб.
 Радлов В.В. (1989). Из Сибири. – М.
 Артыкбаев Ж.О. (1993). Казахское общество в XIX в.: традиции и инновации. – Караганда.
 Артыкбаев Ж.О. (1995). Этнос және қоғам /XVIII ғасыр/. Карағанды.

References

- Broniewski S.O. (1868). O kirgiz – kajsakah Srednej Ordy [About Kirghiz - Kaisaks of the Middle Horde // “Notes of the Fatherland”]. Sankt- Peterburg.
 Gaines A.K. (1868). Puteshestvie v Turkestan [Travel to Turkestan]. Sankt- Peterburg.
 Levshin A.I. (1996). Opisanie kirgiz – kazach’ih ili kirgiz – kajsakskih ord i stepej. [Description of Kirghiz - Cossack or Kirghiz - Kaisak hordes and steppes]. Almaty.
 Krasovskiy M. (1868). Oblast’ sibirskih kirgizov. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii. Ch.I.-III. [Area of the Siberian Kirghiz. // Materials for geography and statistics of Russia. Part III-III.]. Sankt- Peterburg.
 Radlov V.V. Iz Sibiri. (1989). [From Siberia]. Moskva.
 Artykbaev Zh.O. Jetnos zhane kogam /XVIII gasyr/ (1993). [Kazakh society in the XIX century: Traditions and innovations]. Karaganda.
 Artykbaev Zh.O. (1995). Jetnos zhane kogam /XVIII gasyr/. [Ethnos Zhune Kohama / XVIII /]. Karandanda.

Көмеков Болат¹, Султанов Тұрсын²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан, e-mail: bkumek@mail.ru, тел.: +7 701 726 2270

²Санкт-Петербург қ., Ресей, e-mail: berber2008@rambler.ru

«ҚАЗАҚ» ТЕРМИНІ ЖӘНЕ ЭТНОНИМИ

Авторлар мақалада «қазақ» сөзінің шығу тәркіні мен этнониміне қатысты мәселелерді қарастырады. Мақаланың бірінші бөлігі қазақ сөзіне ұйқас келетін сөздерді талдауға арналса, екінші бөлікте авторлар өзіндік тұжырымдарын ұсынады. Алдымен, VIII-XIII ғасырлар аралығында араб-парсы тілінде жазылған еңбектердегі қазақ сөзіне ұйқас келетін терминдерге талдаулар жасалады. «Қазахия», «қасак», «хасак – тэрген», «хасактар» деген жазба деректердегі сөздердің қазақ сөзімен фонетикалық ұйқастығынан басқа ешқандай байланыс жоқ деген тұжырымға келеді. Мақаланың екінші бөлігінде авторлар қазақ сөзінің нақты көпшілік мойындаған этимологиясының жоқ екенін айта келе, «қазақ» сөзінің алғашқыда әлеуметтік мәнде қолданылғанын, кейін келе этникалық мәнге ие болғанын тарихнамалық және деректік материалдар негізінде дәлелдеп көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақ сөзі, Константин Багрянородный, Ауфи, хасактар, «Шахнаме», «өзбек-қазақ».

Komekov Bolat¹, Sultanov Tursyn²

¹ENU named Gumilev L.N., Almaty, Kazakhstan, e-mail: bkumek@mail.ru, tel.: +7 701 726 2270

²Sankt-Peterburg, Russian, e-mail: berber2008@rambler.ru

Ethnonym and the term «Kazakh»

In the article the authors consider the origin of the term and the problem of the ethnonym «kazakh». In the first part of the article is given an analysis of words similar to the word «kazakh» and in the second part the authors offer their conclusions. The similar terms for the word «kazakh» in arabic-persian works written in 8-13 centuries was analyzed. The authors came to the conclusion that the words from the written sources «Kazakhahia», «kasak», «hasak-tergen», «khasak» have nothing in common except phonetic similarity. In the second part, the authors speak of the fact that there is no specific etymology of the term Kazakh recognized by society. Initially, it was used in social significance, eventually acquired ethnic significance. This is evidenced by historiographic and source materials.

Key words: Word kazakh, Constantine Bagryanorodnyi, Afi, hasaks, «Shahname», «uzbek-kazakh».

Көмеков Болат¹, Султанов Тұрсын²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан, e-mail: bkumek@mail.ru, тел.: +7 701 726 2270

²г.Санкт-Петербург, Россия, e-mail: berber2008@rambler.ru

Этноним и термин «казах»

В статье авторы рассматривают происхождение термина и проблемы этнонима «казах». В первой части статьи дается анализ слов, похожих на слово «казах», а во второй части авторы предлагают свои выводы. Сделан анализ терминов, схожих со словом «казах», в трудах, написанных на арабско-персидских языках VIII-XIII вв. Авторы пришли к мнению, что слова из письменных источников «Казахия», «қасак», «хасак-тэрген», «хасаки» не имеют ничего общего, кроме фонетической схожести. Во второй части авторы говорят о том, что нет конкретной этимологии признанного обществом термина «казах». Изначально он использовался в социальном значении, со временем приобрел этническое значение. Об этом свидетельствуют историографические и источники материалы.

Ключевые слова: слово «казах», Константин Багрянородный, Ауфи, хасаки, «Шахнаме», «узбек-казах».

Кіріспе

«Қазақ» – фонетикалық құрылымы қыпшақ тіліне сәйкес келетін түрік сөзі. «Қазақ» терминінің қалыптасуы мен орнығуы жөнінде ғылыми әдебиеттерде бірнеше болжамдар бар. Зерттеушілерді көбіне-көп Константин Багрянородныйдың (X ғ.) Кавказдағы «Казахия» деген ел атауы жөніндегі деректері қызықтырады. Бұған назар аударатын тарихшылар «Казахия» сөзінің негізінен «қазақ» этнонимін көреді. Константин Багрянородныйдың хабарын түсіндіре келіп, әйгілі ағылшын шығыстанушысы В. Минорский касакхия деп касогтар айтылып отырғанын әбден айқын көрсеткен. Сондықтан, мұндағы сөз абхаз-адыгейлер ішіндегі касогтар туралы болып отырғандықтан касогтардың қазақтармен байланысы туралы пікір ешқандай сын көтермейді.

Бірсыпыра ғалымдардың пікірінше араб тарихшысы әл-Куфидің (X ғ.) еңбегінде «қазақ» деген сөз кездеседі. Бірақта еңбектің түпнұсқасында былай деп жазылған: «736 жылы араб қолбасшысы Марван Касак деп аталатын жерде қыстап шықты, Кура өзенінен өтіп, Шаки қаласына беттеді». Алайда бұл шығарманы оқыған адам әңгіме Әзірбайжанның батысында орналасқан Касак қонысы (VIII ғ.) туралы екендігіне көз жеткізер. Сондықтан «Касак» және «қазақ» терминдерін XIII ғасырдағы хронологиялық проблемаларға байланысты ғана емес, сонымен бірге бір-бірінен алшақ жатқан тарихи, географиялық және шаруашылық-мәдени өлшемдер кешені бойынша да салыстыруға болмайды. Бұлардан басқа тағы бір зерттеушілер «қазақ» сөзі моңғол тілінде арбаны білдіретін «хасак-тэрген» ұғымынан («Моңғолдың құпия шежіресі», XIII ғ.) шыққан дегенді айтады. Дегенмен «хасак-тэрген» термині де күмәнді, өйткені қазақ жерінде арба ешқашан бұлайша аталған емес.

Парсы тілдес әдебиетші Ауфидың антологиясы (XIII ғ.) бойынша қарлұқ тайпаларының бірі «хасактар» («хаск») деп аталған. Бірақ бұл да күмәнді атау болып шықты. Кейіннен, мұнан да алдыңғы кезеңдерге жазылған материалдарға текстологиялық және салыстырмалы-тарихи сараптама жасалған кезде мәтінде қате жіберілгені анықталды. Нәтижесінде, мәтіндегі «хасактар» сөзі «баскиль» болып өзгертілді.

Мәселенің тарихнамасы мен деректік материалдары

Араб саяхатшысы Әбу Дулафтың (X ғ.) жазбаларындағы этникалық «Хазлақ» атауы орыс шығыстанушы Н.Н. Пантусов (XIX ғ.) өзінің аудармасында көрсеткен, бірақта уақыт өте келе Н.Н. Пантусовтың «харлук» деудің орнына «хазлақ» сөзін дұрыс оқымағаны белгіленді, өйткені харлұқ тайпаның атауының жазылуы орта ғасырлардағы араб әдебиетінде солай берілген. Сол арқылы қарлұқтар мен қазақтар арасына теңдік белгісі қойылған, бұл шындыққа жанаспайды. Сондай-ақ, Фирдаусидің «Шахнаме» поэмасында (X-XI ғ. аралығы) қазақтар мен қазақ хандары туралы айтылғаны жөнінде А. Левшиннің пайымдауы негізінде кейбір ғалымдар қазақ халқының құрылуын X ғасырға жатқызған. Солай бола тұрса да, ғылыми әдебиетте шығыстанушылар парсы авторының тарихи дастанында «қазақ» термині туралы ешқандай ақпарат жоқ екенін талай рет көрсетті (Левшин, 1996:290). Бұл түсініспеушілікті түсіндіруге болады және оған қайран қалуға болмайды, өйткені А. Левшин өз білімі қаншалықты мол болғанымен, ол парсы және араб тілдерін білмеген. Сонымен, ұсынылатын болжамдардың көп жағдайларында терминдердің фонетикалық ұйқастығы алғышарт ретінде қарастырылды, салыстыруға келмейтін атаулар салыстырылды. Сонан соң, этнонимдер нақты тарихи көзқарастардың бүкіл жиынтығында емес, қайта оқшау алып қарастырылды. Соның ішінде этникалық үрдістердің өзі – этностағы уақыт жағынан өзгерістер ескерілмеді. Әдетте, деректемелерде этнонимнің пайда болуы халықтың құрылу уақытымен сәйкес келе бермейді (қырғыз этнонимі мен қырғыз халқын, түрікмен этнонимі мен түрікмен халқын, русьтер мен орыстарды және т.б. салыстырыңыз).

«Қазақ» сөзінің өзі қыпшақтар мекендейтін аймақта пайда болған деп санауға барлық негіздер бар. Бірқатар түркологтардың пікірі бойынша, «қазақ» терминінің бастапқы таралған жері шығыс Дешті Қыпшақпен байланысты болған. Қыпшақ тіліне тән осы фонетикалық ресімделуінде «қазақ» сөзінің пайда болуын А.Н. Самойлович уақыты жағынан ерте дегенде XI ғасырға жатқызған. Жазбаша әдебиетте «қазақ» термині 1245 жылы мәмлүк Египет

мемлекетінің қыпшақтары ортасында қолжазба ретінде жасалған араб-қыпшақ сөздігінде жазбаша деректемелер ішінде бірінші рет кездеседі (Самойлович, 1927:5-16). Онда бұл сөз «үйсіз», «кезбе», «қашқын» деген мағыналарда беріледі. Бұл семантикада «қазақ» терминіне әлеуметтік мағына берілген және өз руынан, тайпасынан, мемлекетінен бөлініп шығып, тіршілік құралдарын соғыс істеріне қатысу арқылы тапқан адамдарды білдірген деп санауға мүмкіндік берді және ол қазақылық институтымен байланыстырылды.

Жалпы, тарихи әдебиеттерде «қазақ» сөзінің түп-төркіні әртүрлі мағынада түсіндіріледі. Олардың кейбіреулері бұл сөздің түбірін қаз (жер қазу), қаш (қашқын) деген етістіктерден іздесе, келесі біреулері «каз» (құс ретінде) және «ак» сөздерінен шығарады. Яғни, «қазақ» сөзінің жалпы жұртшылық мойындаған нақты этимологиялық анықтамасы әзірге жоқ. Дегенмен, бұл сөздің алғашқы мағынасы «еркін», «үйсіз», «кезбе», сондай-ақ «ержүрек адам» дегенді білдіретініне ешкім де таласпайды.

Қазақстан аумағында «қазақылық институты» (ел кезіп кету) бұрыннан болғанын біз араб географы Ибн әл-Факихтың X ғасырда жазған еңбектерінен кездестіреміз. Ол оғыз билеушісі Балқик ибн Жабғу ұлының әңгімесі бойынша төмендегідей мәліметтер қалдырған: «Менің аталарымның бірі сол кезде патша болып тұрған әкесіне ренжіп, одан бөлініп кеткен. Ол өзіне серік ретінде жасақ мүшелерін тонаушылықты жақсы көретіндер арасынан тандап алады. Олар жолында кездескендердің бәрін тонай отырып, елдің шығыс жағына кеткен». Бұл біздіңше «қазақылық жасаудың» ең классикалық түрі. Тек, Ибн әл-Факих қана «қазақ» терминіне синоним ретінде арабтың «сулуқ» деген сөзін пайдаланған. Жалпы «салақа» деген түсінік бәдәуилер арасында өз тайпасынан орын таппаған кедей және іскер адамдарды айту үшін қолданылады. Олар өз жасақтарын құрып, бақытын ел тонаудан іздейтін (Қазақстан тарихы, 1998:306).

Екі көшпелі халықта әртүрлі айтылғанымен типтік жағынан бұл терминнің екеуі де мағынасы жағынан қазақылық институтына жақын. Ханзада Балқик ибн Жабғудың әңгімесі Сырдарияның орта және төменгі ағысында тұрған оғыз тайпалары билеушілері тарихымен тығыз байланысты. Бірақ, өкінішке орай Ибн әл-Факих араб тіліндегі «сулуқ» терминінің оғызша синонимін бермеген. Оғыздар арасында бұл сөздің синонимі «қазақ» болуы, олар бұл сөзді

қыпшақтардан алуы әбден мүмкін. Егер оғыздар мен қыпшақтардың көптеген ғасырлар бойы бір-бірімен аса тығыз этносаяси және этномәдени байланысты болғанын ескерсек, осының нәтижесінде олардың генетикалық, тілдік, әлеуметтік және шаруашылық-мәдени тұрғыдан бір-біріне сіңісе бастағанын байқаймыз. Соған қарағанда «қазақ» сөзі IX-X ғасырлардағы Кимек қағанаты құрамындағы қыпшақ ортасында пайда болған деп есептеуге негіз бар. Осыған орай «қазақ» сөзінің алғашында ешқандай этникалық мәні болған жоқ деген қорытынды жасауға болады. Ол өз тайпасынан бөлініп кеткен, заңды билеушіні мойындамайтын және еркін өмірді ұнататын кез келген жеке, еркін адамды білдірген. Басқаша айтқанда «қазақ» термині мәні жағынан әлеуметтік ұғым болды: бұл мәртебеге ие болған адамның немесе топтың билеушіге, қоғамға, мемлекетке көзқарасы бірден байқалатын. «Қазақтар» деп өз тобынан бөлініп қалған, ел көп бармайтын жерлерде жүретін, өзін қарумен асырайтын адамдар айтылатын; олар қиын да қауіпті жолға түсіп, күтпеген жерден өз жауларына шабуыл жасады, дұшпанының малын айдап әкетті, т.б. Кез келген адам қазақ бола алатын; онда адамның қанына (түрік немесе парсы), шыққан тегіне (қарапайым малшы немесе асыл текті ақсүйек) көп назар аударылмайтын. Осыған байланысты түрлі кезеңдерде көптеген белгілі адамдар қазақ атанды. Олардың ішінде, атап айтқанда Тоқтамыстың баласы Жалал әд-Дин, Шибан әулетінен шыққан Шығыс Дешті Қыпшақ ханы Әбілхайыр, оның немересі Мұхаммед Шайбани, Моғол билеушісі Саид хан, сұлтан Хұсайын Байқара, Бабыр, т.б. бар еді. Кейіннен олардың барлығы да өз елдеріне келіп, билеуші болды, кейбіреулері жаңа мемлекеттің негізін қалады (Шайбани хан, Бабыр). Қазақ болғандар өздерін «қазақылық жасадық» деп есептеді. Бір түсініктісі сол «қазақылық жасағандардың» өмірі тым қарапайым, тіршілігі кедей еді.

«Қазақылық» деген ұғым салт басты, жалғыз дегенді білдірмейтін. Қазақтың жанында әйелі «қазақдашы» жүруі де мүмкін еді, кедей олар үлкен «қазақ қоғамына» («жамаат-и қазақ») бірікті. Мұндай қоғамдар кейде даладағы қарақшы топтарға айналатын, кейде жергілікті билеушіні тақтан тайдыра алатын өте елеулі күш болып саналды.

Әбілхайыр ханнан бөлініп, қазақылық жасаған Керей мен Жәнібек бастаған топ міне осындай елеулі әскери күші бар ұжым болды. Оларға алғашында «өзбек-қазақтар» деген ат

таңылды. Дегенмен, бұл ат әлі этнонимге айналып үлгерген жоқ болатын, өйткені бұл кезде одан басқа «Әмір Тайбаланың қазақтары», «Шибан – қазақтар» және т.б. аттар да бар еді. Осыған қарап біз «өзбек-қазақ» деген термин Өзбек ұлысынан бөлініп шыққан деген ұғымды білдіргенін көреміз. Бір қызығы бұл уақиға халықтың есінде ұрпақтан ұрпаққа қалып, бірнеше жүздеген жылдар сақталған. XIX ғасырда этнограф А. Хорошкин бір қазақтың шежіресін сұрағанда ол: «менің аталарым өзбек болатын», - деп жауап берген.

Керей мен Жәнібектің Жетісуға көшуі қазақ халқының этногенезінде елеулі рөл атқарды. Бұл көш оның құрамының қалыптасуына ғана емес, қазіргі аталуына да шешуші әсер етті. Ал көштің өзі өтпелі кезең болған секілді, өйткені көшіп келушілер алғашында екі атпен «өзбек-қазақтар» деп аталды. Әбілхайыр хандығы әртүрлі тайпалар мен руларды біріктіргенімен олардың барлығы ортақ атпен өзбек деп аталушы еді. Ал, өзбек-қазақтар жаңа бір саяси әрі субэтникалық қоғамға бірікті, бұл қоғам біздің ойымызша Керей мен Жәнібектің 1459-1460 жылдары Жетісуға қоныс аударуынан бұрынырақ пайда болды. Дегенмен, осы Жетісудің далалы өңірлеріне көшуден кейін барып, Орыс хан ұрпақтарының соңынан ергендерге берілген «қазақ» деген тарихи ат уақыт өте келе этнонимге айналған секілді.

«Қазақ» терминін өздеріне ат ретінде қабылдау бір жағынан Өзбек ұлысында билеуші әулеттің өзгергенін көрсетті. Бұрынғы Шығыс Дешті Қыпшақты «өзбек» деген жалпылама атпен біріктірген Шибан әулеті енді өзінен күштірек болып шыққан Орыс хан әулеттеріне билікті беруге мәжбүр болды. Сөйтіп, Ұлы Далада Шибан әулетінің билігі аяқталды. Бұл жаңадан қалыптасқан жағдай Мұхаммед Шайбанидің сарай тарихшысы Ибн Рузбиханның еңбектерінде жақсы берілген: «сонау даңқты Шыңғыс хан заманынан бастап өзбектерге үш тайпа жатады. Оның бірі – Шибан әулеті қазіргі ұлы ханымыздың (Мұхаммед Шайбани хан) арғы аталары, олар бұрынғы заманнан күні бүгінге дейін билеушілер болып келеді. Екінші тайпа – қазақтар, олар бүкіл әлемге өздерінің күшқуатымен және ержүректілігімен танылған. Үшінші тайпа – маңғыттар, ал олардың билеушілері астрахандықтар... Бұл үш тайпаның билеушілері үнемі бір-бірімен соғысып жатады, бірін-бірі бағындырғысы келеді».

Сонымен, XV-XVI ғасырлар аралығында Шығыс Дешті Қыпшақта бұрынғы Өзбек ұлысы біржола тарап кетті. Нәтижесінде, онда бір-біріне

қарсы тұрған күштер пайда болды: өзбектер – Шибан әулетін қолдаушылар, қазақтар – Керей мен Жәнібектің қол астындағылар және маңғыттар (ноғайлар) – Едіге әмірдің әулетіне бағыныштылар. XVI ғасырдың бас кезінде өзбектер мен қазақтар біржола бөлінді, Мұхаммед Шайбани хан өзін қолдаушылармен бірге (Шығыс Дешті Қыпшақтың өзбектері) Темір әулетінен Самарқандты, Бұхараны, Хорезмді және басқа да иеліктерді тартып алды да, нәтижесінде 1501 жылы және 1511 жылы өзбектер билеген Бұхар мен Хиуа хандықтары пайда болды. Сөйтіп, Шығыс Дешті Қыпшақтағы тайпалардың бір бөлігі Қазақстаннан біржола ауып, өздерімен бірге «өзбек» терминін ала кетті. Олар жаңа жерде Мауереннаһрлық Шағатай мәдениетін қабылдады да, көпшілігі отырықшы тұрмысқа көшті. Ал, Дала қазақтары өздерінің көшпелі өмірін, бұрыннан келе жатқан салт-дәстүрлерін, қоғамдық құрылымы мен дәстүрлі мемлекет басқару жүйесін сақтап қалып, Дала өркениетін жалғастырды. Сөйтіп, XVI ғасырдың бірінші жартысында-ақ Мауереннаһрға кеткен өзбектер мен Дала қазақтары екеуі екі басқа ұлт болып қалыптасты.

Міне, осы кезден бастап Шығыс Дешті Қыпшақ даласында «өзбек» термині біржола ығыстырылып, Дала тайпалары «қазақ» деген ортақ атпен аталатын болды. Ал, олар тұрған ел мен жердің аты – Қазақстан атауын иеленді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, мынаны ескере кеткен жөн. Шығыс Дешті Қыпшақтың тұрғындары осы кезден бастап күні бүгінге дейін өздерін қазақ деп атағанымен XVII-XX ғасырдың бірінші ширегінде орыс тілді әдебиеттерде басқа этноним пайдаланылды. Ұзақ жылдар бойы орыстың тарихи әдебиеттерінде және тіпті ресми құжаттарда Қазақстанның жергілікті тұрғындары «қырғыздар», «қырғыз-қазақтар», «қырғыз-қайсақтар» (бұл жерде «қазақ» сөзі кемсітіліп, «қайсаққа» айналған) деп берілді (ал нағыз қырғыздардың өздері орыс тілді құжаттарда «кара-қырғыздар» немесе «жабайлы тау (ди-кокаменный) қырғыздары» деп аталған). Г.Ф. Благованның зерттеулеріне қарағанда «казах» сөзі («қазақ» атауының орыс тіліндегі нұсқасы) орыс тілді еңбектерде алғаш рет 1822 жылы пайда болды. 1865 жылы «қазақ» сөзі сөздіктерге енгізілді, ал 1936 жылдан бастап бұл сөз орыс тілінде ресми түрде бекітілді. Бұл атау осы жылдан бастап Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымын атау үшін ресми түрде қолданысқа енгізілді.

Әдебиеттер

- Левшин А.И. (1998) Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под общ. ред. академика М.К. Козыбаева. – Алматы.
- Самойлович А. (1927) О слове «казах» // Казахи. Антропологические очерки. Вып. 11. – Ленинград.
- Қазақстан тарихы. (1998) Том 2. Көне замандардан бүгінгі күнге дейін. Алматы.

References

- Levshin A.I. (1998) Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepy [Description of kirghiz-cossack or kirghiz-kaisak hordes and steppes]. Pod obshch. red. akademika Kozybayeva M.K. Almaty.
- Samoylovich A. (1927) O slove «kazakh» [About the word kazakh]// Kazakhi. Antropologiches-kiye ocherki. Vyp.11. Lenin-grad.
- Kazakhstan tarikhy [History of Kazakhstan]. (1998) Tom 2. Kone zamandardan bugingi kunge deyin. Almaty.

Примбетова Ерсинай

тарих ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті ЖББ кафедрасының доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Ersinai82@mail.ru, тел.: +7 777 014 5770

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ Т. РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІЛІК РУХЫ

Мақаланың мақсаты Қазіргі Қазақстанға сипаттама беру арқылы Қазақстан мемлекетінің бүгінгі жағдайына отызыншы жылдары құрбан болған қазақ зиялыларының күресінің негіз болғандығын көрсету. Автор қазақ зиялыларының тоталитарлық жүйе жағдайындағы жүргізген саяси бағыты – азаттық үшін күрес екендігіне мән бере отырып, Т. Рысқұловтың түркілік идеяларына, «Тұтас Түркістан» құруды көздеген мақсаттарына байланысты шешімдерінің маңыздылығына тоқталады. Шығыс халықтарының XX ғ. басындағы саяси-әлеуметтік жағдайын жақсарту жолындағы атқарылған іс-шаралардың тиімділігінен нәтижесін ұйымдастырудағы Тұрар Рысқұловтың орнын айқындайды. Оның қайда, қай қызметті атқарғанына қарамай түркілік бағытты ұстанғанын, түркілік рухының өзгермегенін, оның ішінде сол түркі халықтарының белді өкілі өз қазағына қамқор болғанын тың мағлұматтарды пайдалану арқылы аша түскен. Т. Рысқұловтың партияның қуғын-сүргін саясаты тұсында тайсалмай, Орта Азиядағы республикаларды Түрік Республикасына біріктіру жөніндегі әрекеттерін, сонымен қатар өз халқының болашағы үшін атқарған еңбектерінің зор екендігі дәлелдене түседі.

Түйін сөздер: индустриалды-инновациялық, унитарлы, әлемдік жаһандану, Автономия, Түркістан Республикасы, Жұмхурият, «Иттихад-ва-Тараки» ұлтшыл-уклонист, пан түркішіл.

Primbetova Ersinai

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department
of OOD at the Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ersinai82@mail.ru; tel.: +7 777 014 5770

Modern Kazakhstan and the Turkic spirit of T. Ryskulov

The purpose of the article is to show, through the description of modern Kazakhstan, the role of the Kazakh intelligentsia, who fell victim to the totalitarian system in the 1930s, in the formation of the statehood of Kazakhstan. The author focuses attention on the importance of the influence of T. Ryskulov's views on the ideas of pan-Turkism, the creation of «One/United Turkestan», drawing attention to the fact that under the conditions of totalitarian regime the Kazakh intelligentsia adhered to the political course – the struggle for freedom. Determines the place of Turar Ryskulov in the organization of effective activities to improve the social status of the eastern peoples of the early 20th century. Using reliable sources, the author establishes, wherever he was and on what post was located, T. Ryskulov maintained a course of pan-Turkism, did not change the spirit of pan-Turkism, including patronizing one of the most important representatives of the Turkic peoples – Kazakhs. The author proves the importance of T. Ryskulov's efforts to unite the Central Asian republics into a single Turkestan Republic, including the invaluable work for his future people, in spite of the persecution of the party.

Key words: Industrial-innovative, unitary, globalization, autonomy, Turkestan Republic, Zhumkhuriyat, «Ittihad-va-Taraki», national deviationists, pan-Turkism.

Примбетова Ерсинай

кандидат исторических наук, доцент кафедры ООД Университета Нархоз,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: Ersinai82@mail.ru, тел.: +7 777 014 5770

Современный Казахстан и тюркский дух Т. Рыскулова

Цель статьи – показать через описание современного Казахстана роль казахской интеллигенции, ставшей жертвой тоталитарной системы в 30-е годы, в формировании государственности

Казахстана. Автор сосредотачивает внимание на важности влияния взглядов Т. Рыскулова на идеи пантюркизма, создания «Единого Туркестана», обращая внимание, что в условиях тоталитарного режима казахская интеллигенция придерживалась политического курса – борьбы за свободу. Определяет место Турара Рыскулова в организации эффективной деятельности по улучшению социального положения восточных народов начала XX века. Используя достоверные источники, автор устанавливает, где бы не был и на какой должности не находился Т. Рыскулов, он держался курса пантюркизма, не изменял духу пантюркизма, в том числе покровительствуя одному из важных представителей тюркских народов – казахам. Автор доказывает важность усилий Т. Рыскулова на объединение центральноазиатских республик в единую Туркестанскую республику, в том числе неопределимость трудов для будущего его народа, вопреки гонениям со стороны партии.

Ключевые слова: индустриально-инновационный, унитарный, глобализация, автономия, Туркестанская республика, Жумхурият, «Иттихад-ва-Тараки», национал-уклонисты, пантюркизм.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстанның өткен ғасырдағы тарихының маңызы зор. Өйткені, ол – Алаш заманы. Қазақ интеллигенциясының қалыптасқан уақыты. Ұлтының тағдырын ойлаған қазақ зиялылары қоғамның саяси өміріндегі түрлі ұйымдар мен партиялар маңына топтасып, азаттыққа жетуді басты мақсат етіп ұстанған тұсы. Тоталитарлық және әкімшіл-әміршілдік жүйе үстемдік құрған жетпіс жылдан астам кеңестік дәуірде қоғамдық және ғылыми өмірдің шектен тыс бақылауға алынды.

Тарихтың қозғаушы күші – тұлға деген ұғыммен келісер болсақ, сонау жиырма-шы ғасырдың басында өмір кешкен қазақ зиялылары азаттық, бостандық, ұлт болашағы жөнінде мәселелер көтеріп, еуропалық мәтіндегі демократиялық талаптардың орындалуына қазақ елінің де құқылы екендігін дәлелдегені үшін ату жазасына бұйырылды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында XX ғасырдағы зиялылар тағдыры туралы: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ» (Назарбаев, 1999:175.) – деген еді. Қазіргі таңда мұрағаттардағы әлде де зерттеуін таппай жатқан, тіпті кешегі кеңестік замандағы ғылыми айналымға түсіруге тыйым салынған жеке тұлғалардың аттарын тарихқа түсіру қолға алынып жатыр. «Халықты тарих тұрғысынан сыйлау дегеніміз олардың шындықты білуі. Сондықтан халыққа тарихи шындықты білуге көмектесуіміз қажет. Тарихи шындықты білген халық – ол алғыр, мықты халық. Ол өзіне өзі сенімді халық. Ал тарихи шындықты білмеген халық жалтақ халық әрі қорқақ болады. Біз халқымызды білімді, интеллектуалды, ақылды, өз мүддесін қорғай алатын халық тұрғысынан

көргіміз келсе, оған тарихи шындықты білуге және меңгеруге әрі өз қажетіне жаратуға қолдау көрсетуіміз қажет» (www.11085.ru).

Осы мақаланың желісі болған ерекше тұлғалардың бірі – Тұрар Рысқұлов өзінің аз ғұмырын өзге жолмен отаршылдыққа қарсы бағыштады. Ойымызды кеңестер билігі біржола салтанат құрғаннан кейінгі уақытта, анығырақ айтқанда 20-жылдары тұтас Түркі елінің азаттығын қамтамасыз ету әрекеті енді кеңестік билік шеңберінде өз жалғасын тапты деген пікірмен нақтылай аламыз (Қойгелдиев, 2004:210). Осы жұмыс барысында қазақ зиялыларының, соның ішінде Т. Рысқұловтың Түркістанның түркі тектес халықтарының бөлшектенбей, біртұтас болып біріккен жағдайында ғана отаршылдыққа қарсы шыға алады деген тұжырымдамасының мәнін ашу белгіленді. Ол үшін:

1. Т. Рысқұловтың ұлттық идеясының мақсатын, нәтижесін көрсету;

2. Т. Рысқұловтың азаттық үшін күресінің бүгінгі таңдағы Қазақстанның тәуелсіздігіне негіз болу эволюциясын ашу қажет.

Зерттеу мәселесінің тарихнамасына келер болсақ, тәуелсіздік алған соң, қазақ зиялыларының ақталуынан кейін кеңінен қолға алына бастады. Мемлекеттік қайраткердің мерейтойына арналған конференциялар өткізіліп, жаңа құнды материалдар жинақтауға мүмкіндік туды. Өткізілген көлемді іс-шаралар мен ізденімпаз зерттеушілердің арқасында біраз еңбектер жарық көрді. О.М. Қоңыратбаевты тұрартанушы автор деп атауымызға әбден болады. Ол деректер мен құжаттарға сүйене отырып, Т. Рысқұловтың түркі халықтарының қамқоршысы екендігін дәлелдеді. «Тұрар түркі халықтарының туыскандық бірлігін қамтамасыз ету, отаршылдыққа қарсы бірлесе күресу ұранын көтерген еді. Тұтас Түркістан идеясын көтергені үшін Тұрар өмір бойы

қуғын көрді», – деп жазды (Қоңыратбаев, 2011: 21). Ұлттық саяси элитаның қалыптасу кезеңдерін айқындап, XX ғасырдың басындағы қалыптасқан қазақ интеллигенциясының орнын оның атқарған қоғамдық-саяси қызметін зерттеген М.Қ. Қойгелдиев «Ұлттық элита тарихындағы келесі бесінші кезең жетпіс жылдан астам уақыт өмір сүрген кеңестік билікке тұс келеді. Большевиктер мен олардың көсемдері Кеңестік биліктің алғашқы күндерінен-ақ Қазақстан мен Түркістанда таптық-партиялық мақсаттарды емес ұлт-азаттық мүдделерді көздеген элитаны жолықтырды. Алдымен жігерлі қарсылықты Мәскеуде басшылық қызметте жүрген Т. Рысқұлов пен С. Асфендияров бастаған зиялылар тобы көрсетті» – дейді (Қойгелдиев, 2004:21,23). Қазақ зиялыларына алғашқы болып қалам тартқан академик К. Нұрпейісов, В.Н. Григорьев т.б. авторлармен бірлесе отырып Т. Рысқұловтың еңбектер жинағын екі дүркін, алғашында үш (1997 ж.), соңғысын бес томдық етіп, 2007 жылы баспадан шығарды. Оның экономикалық көзқарасына байланысты О. Сабденнің О.М. Қоңыратбаевпен бірге жазған 25 б.т. тұратын жан-жақты зерттелген еңбегі жарық көрді. «Т. Рысқұловтың Тұратком төрағасы қызметінде Орталық Азияның экономикасына сіңірген еңбегін ашып бере алатын тарихи құжаттардың көп бөлігі әлі күнге дейін жарияланған жоқ» – деген пікір орын алады (О. Сабден, О.М. Қоңыратбаев, 2012:14).

Мәселенің методологиясы

Біз қарастырып отырған мәселенің теориялық-методологиялық негізіне 20-30-шы жылдардағы тарихи үрдістермен қатар орын алған қарама-қайшылықтарына қарсы тұрған Т. Рысқұловтың ұлт мәселесі жөніндегі ұстанымдарын алдық. Сол кезеңдегі «кеңестік үлгідегі» құрылып жатқан қазақ елінің тарихында орын алған ұлттық саясат қазіргі таңдағы сипатынан мүлдем өзгеше. Осы тақырыптың атына байланысты мәселелер Одақтық тарихнамада партиялық тұрғыдан идеологияланған методология тұрғысынан зерттелді. Онда басқару органдарының жүргізген саясатына әрқашанда оң баға беріліп, баспасөз беттеріндегі ақпараттар халықты үрейлендіріп ұстаған бағыты бүркемеленді. Дегенменде, партиялық дамудың «жаңа кезеңіне» аяқ басқан жағдайда идеологиялық салада серпін байқалды. Бұл әсіресе, 60-70-ші жылдары Одақтың «кемелден-

ген социализм» теориялық тұжырымдамасының жасалуымен байланысты болды. Басқарудың жаңа тетіктерін енгізу, бұрынғы орын алған әдіс-тәсілдерді жетілдірудің жолын табу үшін өткеннің тәжірибесіне талдау жасау, қажет жерін қабылдау сияқты шешімдермен байланысты қолға алынды. Осы лекпен қоғамның, мемлекеттің дамуына зор үлес қосқан жеке тұлғалар туралы да еңбектер жарық көрді. Бұл қатардан Т. Рысқұловтың да аты орын алды. Өйткені, ол өзінің белсенді қоғам қайраткері – Түркісіб темір жолын салу барысында т.б. билік органдарына басқарушылық қызметтерге тағайындалып Кремльде, Орта Азия, Кавказ тіпті Моңғолияға да еңбегі сіңген ірі тұлға. Рысқұлов есімі КСРО Әскери коллегиясы Жоғарғы Сотының шешімімен 1956 жылы 8 желтоқсанда ақталды. Уақыт талабына сай Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметін зерттеу өткен ғасырдың 60-шы жылдың екінші жартысынан басталды. 1974 жылы 80 жылдық мерейтойы қарсаңында оның Орталық Азияның халық шаруашылығын қалпына келтіру және өркендету, өндірісті дамытуда атқарған істері жөніндегі сіңірген еңбектері сараланып, ғылыми айналымға түсті: Т. Рысқұловтың атқарған қызметтеріне сипаттама бере келе оның негізгі шығармаларына қысқаша шолу жасайды. Және де Т. Рысқұловтың ғылыми-зерттеу, насихаттық, публицистикалық еңбектерінің орасан екендігін көрсетеді. (Бейсембаев, Кульбаев, 1974:81). Саясаттың ықпалына байланысты бұл аралықта жарық көрген еңбектердің мазмұны біржақты сипат алды. КСРО құлаған соң мұрағаттық қорларды қолдануға мүмкіндіктер пайда болып, ақиқаттың беті ашыла бастады.

Қазіргі Қазақстан және Т. Рысқұловтың түркілік рухы

Мәңгілік Ел болуды, қазақ халқының тарих сахнасынан өшпей, сақталып қалуын ата-бабамыз бұрыннан армандаған. Бұл туралы «Мәңгілік ел – ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы екенін барлығымыз білеміз. Ол арман әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді», – деп көрсетті елбасы (Назарбаев, 2014:1). Қазіргі Қазақстан – кезінде Тұрар ағамыз аңсаған Қазақстан. Т. Рысқұлов – Қазақстанды Мәңгілік ел етуге сонау 30-жылдары үн қосқан мемлекеттік қайраткер. Оның саяси көзқарасының қалыптасуы нағыз аласапыран кезеңде өтті. Бірінші дүние жүзілік соғыстың

басталуы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, қос үкіметтің өзара тартысы сияқты аса маңызды оқиғалар оны ерте есейтті. Қазақ зиялыларына ортақ мақсат – ел бостандығы, азаттығы болса, сол мақсатты орындауда олардың әр қилы жол таңдауына тура келді. Бұл уақыт Алаш тарихының бастау алған тұсы. 1917 ж. құрылған Алаш партиясының негізгі идеясы – ұлттық мемлекет құру. Бастапқы кезде Т. Рысқұлов Меркідегі Алаш партиясының мүшесі болды. Бірақ, ол 1917 жылдың күзінде коммунистік партия қатарына өтті. Қазақ интеллигенциясының қалыптасуын зерттеуге үлкен үлес қосқан тарихшы ғалым К. Нұрпейістің еңбектері арқылы олардың саясатқа әртүрлі жолмен келгендігін көреміз. Құрамында отызға жуық мүшесі болған Т. Рысқұлов ұйымдастырған Меркедегі «Қазақ жастарының революциялық одағы» құрылып үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді (Нұрпейісов, 1995:112).

Оның саяси қызметінің басталуы осылайша өрбіді. Тұрар Рысқұловтың бұл әрекеті оны алаштықтардан оқшауландырды. Бұдан былай кеңес үкіметіне қызмет ете жүріп саяси саладағы өз бағытын саралай алды. Оның саяси қызметі 1917 жылдың жазында Әулиеата уезінде Кеңес өкіметін құрудан басталды. Бірақ, оның өзге большевик белсенділерден артықшылығы Кеңес өкіметін ұлттық мүдде жолында пайдалану тактикасын ұстануында. Жастығына қарамай Т. Рысқұлов Мәскеу арқылы 1918 жылы 28 қарашада Түркістан АКСР-інде аштықпен күрес жөніндегі орталық Төтенше комиссияның төрағасы болып тағайындалады. Осы жерде қалай? деген сұрақ өзінен-өзі туындауы айқын. Оған негіз болған Түркістан Жумхуриятының (республикасы) құрылуы еді. Кеңес тарихнамасында бұл үкімет «Қоқан автономиясы» деген атпен белгілі. Көп ұзамай 1917 жылы 13 желтоқсанда Ташкентте «Түркістан Жумхуриятын» қолдаған митинг өтті. Халықтың қолдауына сүйеніп, келесі жылдың басында «Түркістан халықтарының парламентін» құруды 20 наурызға белгіледі. Большевиктер бұл саяси актінің алдын алу үшін 1918 жылы 19-26 қаңтарда өткен өлкелік большевиктік кеңестердің IV сиезінде «Қоқан Автономиясын» заңсыз деген шешім қабылдады (Айтбай, 2014:23.) Осы оқиғадан кейін-ақ Ташкентте «қызылдар қырғыны» басталды. Жергілікті ұлттардың қарсыласуы, олардың арасынан шыққан курбашылардың ашық айқасқа шығуы большевиктерді жаңа әрекеттерге итермеледі. Қиын ахуалдан шығудың жолы курбашылар-

мен мәмле жасай алатын, жергілікті азаматты тарту болды. Жігерлі жалындап тұрған Тұрар ағамыздың «үлкен саясат» жолына түсуі осылайша басталған еді. Біртіндеп оның саяси көзқарастары – «Тұтас Түркістан» идеясына ұласты.

Тұрар «Тұтас Түркістан» идеясын «Иттихад-ва-Тараки» (Бірлік және Прогресс) партиясына мүшелікке өткеннен кейін көтере бастады. Негізі Түркияда қаланған бұл партия түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысын жандандыру үшін қызу жұмыстар жүргізіп жатқан еді. 24 жасында 1918 жылы «Иттихад-ва-Тараки» партиясына Ташкенттегі жетекшілері арқылы мүше болып тіркелді. Ол 1919 жылы бір мезгілде екі партияның, ашық жағдайда Түркістан Коммунистік партиясының, ал жасырын жағдайда «Иттихад-ва-Тараки» партиясының Орталық Коминтерннің мүшесі болды (Қоңыратбаев, 2014:5.) Біртіндеп мұсылман бұқарасы мен мұсылман қайраткерлеріне Орталықтың сенімсіздігі айқындала түсті. Осыны байқаған Мұсылман бюросының мүшелеріне мұсылман бұқарасы үшін атқаратын қызметтерінің мол екендігін және оны жүзеге асыру жолдарын меңзей отырып, Т. Рысқұлов «Түркістанда кеңес өкіметінің экономикалық құрылысы мен өлке халықтарының 95% құрайтын мұсылмандардың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын қайта құруға көмектеседі» (Сәбден, Қоңыратбаев, 2012:73.) – деп шындай түсті.

Түркі тілдес ұлттардың теңдігін қорғайтындығын Т. Рысқұлов Шығыс халықтарының I съезінде ашық танытты. Бұл мәселе төңірегінде көп рет айтудан жалықпады. Оның бір көрінісі РКП(б) X сиезі болып табылады. 1921 жылдың 8-16 наурызы аралығында Мәскеуде өткен сиезге қатысуға келген түркі халықтарының коммунистерінің II кеңесі еді. Осы кеңесте Т. Рысқұлов сөз алып, «Шығыс коммунистері арасында азды-көпті белсендірек болып жүрген біз, түрік коммунистері әлемдік революция мен әлемдік революцияның басқарушы ұйымдарының қазіргі таңда Шығыста қалыптасқан жағдайын түсініп, Шығыс ісі мен Шығыстағы міндеттерді жүзеге асыру жолында бізге тосқауыл келтіріп отырған кедергілерді жою үшін сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де қолғабыс жасап, тірек болуға мүдделіміз» (Қоңыратбаев, 2011:78.) – деп ойын ортаға салды. Оның Шығыстағы кеңестік саясатты жүргізуде аймақтық ерекшеліктерді ескеру керектігін айтып жазған еңбектері де жеткілікті. «Біздің міндетіміз – ұлттардың өзін-өзі билеуіне қолғабыс көрсету. Тек ұлттың өзі

ғана өз жағдайын жақсарту үшін барлық шараларды белгілеуге және қазір орын алып отырған жантүршігерлік қырылуды тоқтатуға қабілетті» (Рысқұлов, 2004:74.) деген пікірлерінен оның әр ұлттың өз республикасы болуы керектігін тілге тиек етіп отырғанын байқау қиын емес. Ал, бұл оның тұтас Түркістан идеясының өзегі – ұлттық республикалардың тең құқылы бірлестігін құру туралы мақсаты болатын.

Бұл әрекеттің саяси астарына мән берген большевик көсемдердің басты тұлғалары 1920 жылы 25 мамырда Түркістан Республикасы өкіметі делегациясының В.И. Ленинге ұсынған баяндамасында: «Түркістан Республикасы құрылғанын біле тұра, оны басқаруға Орталықтан Түркбюро, Түрккомиссиясы, Түркістан атқару комитеті, Халық Комиссарлары кеңесі, төңкерістік соғыс кеңестері және Түркістан майданы құрылуы алаңдатады» – деп жазды, осының арқасында 1920 жылы мамыр айында Лениннің нұсқауымен Т. Рысқұловтың «Түркі Республикасын құру» туралы тезистері қабылданбады. Орта Азиядағы республикаларды Түрік Республикасына біріктіру жөніндегі Тұрар Рысқұловтың идеясы Орталықтың наразылығын туғызды. Бүкілресейлік Атқару Комитеті мен РКСФР Халық Комиссарлары Кеңесі Ташкентке арнайы құрылған комиссия жіберді. 1920 жылы шілдеде Т. Рысқұлов Түркістан Орталық Аткомы төрағасы қызметінен алынып, Түркістан КП Өлкелік комитеті мүшесінің міндеттерінен босатылды. И.В. Сталин Т. Рысқұловты ұлтшыл-уклонист, пантүрктік идеяларға бүйрегі бұрады деп айыптап, бұл құбылысқа «рысқұловшылық» деген баға берді. Кеңестік саясаттың ұлт аймақтары үшін үнемі тиімді бола бермегені анық. Ол туралы академик М.Қ. Қозыбаев «20 жылдары сезімтал қазақ зиялыларын ойландырып, іштей наразылығын тудырған мәселенің бірі – Орталықтың Қазақстанның жергілікті ерекшеліктерімен және ұлттық мүддесімен көп жағдайда санаса бермеу саясаты еді. Батылы жетіп, өз қарабасының қамын ойламаған Т. Рысқұлов, С. Садуақасов сияқты қайраткерлер оған барынша қарсы тұруға тырысты, бірақ, сол үшін кейіннен күйіп кетті» – деп жазды (Қозыбаев, 1998:99.) Осы тарихи кезенді зерттеген басқа да ғалымдар Т. Рысқұловтың турашылдығын көрсетті «...РКП ОК-нің ұлт республикалары мен облыстарының жауапты қызметкерлерінің 4-кеңесінде (1923 ж. мау-

сым) сөйлеген сөзінде Т. Рысқұлов Қазақстанда сол уақытқа дейін көптеген экономикалық және әлеуметтік мәселелердің өз шешімін таппай отырғандығын, ал осы өзекті мәселелер жойылмаған күнде, жергілікті коммунистердің олар турасында айтпай отыра алмайтындығын анық – ашық білдірді» (М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, 1993:20.) 1926 ж. шілде – 1937 ж. мамыр аралығында Мәскеуде РКСФР Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының орынбасары болып қызмет атқарды. Сол ортаның өзінде Мәскеудің озбырлығына наразылығын жасыра алмады. Шет аймақтарға, яғни Шығыс елдеріне жүргізіліп жатқан саясатпен толық келісе алмайтындығын өзі өткізген кеңестерде ашық айтқан кездері болды. 1937-1938 жылдары бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған жаппай репрессиялау саясаты тұсында «рысқұлов» кеңесіне қатысқан қайраткерлердің барлығы дерлік тұтқынға алынып, жазаланды. Оның ішінде Т. Рысқұловқа 1937 жылғы 21 мамырда ұлттық уклонистік, пантүрктік идеяны тұтандырушы, тіпті шетелдік барлауға жансыз боп көмектескен деген лақап айыптаулар тағылды. 1938 жылғы 8 ақпандағы сотта «халық жауының» қатарынан орын алды. Оның ой-өрісі мен қызметтері тек Қазақстанды ғана емес, Орта Азия мен Ресей Федерациясындағы Шығыс халықтарының барлық мұң-мұқтажын қамтыған еді.

Қорытынды

Осыдан бір ғасыр бұрын ұлттық элитаның тәуелсіз мемлекет құру идеясының бүгінгі таңмен тарихи сабақтастығының барлығын байқау қиын емес. Өткен ғасырдың бірінші жартысы мен ХХІ ғасырдың бірінші жартысындағы әлеуметтік-экономикалық мақсаттар мен міндеттерде сипаты жағынан ұқсастық бар. Сол кездегі ұлттық интеллигенцияның алдындағы мақсаттар қазақ ұлтының сауатын ашу, жоғары білімді мамандар әзірлеу, өндіріс орындарын ашу, жұмыспен қамтамасыз ету мәселелері түгелдей дерлік Шығыс халықтарының алдындағы тұрған ортақ мәселе болды. Осындай мәселені – Тұрар Рысқұлов көре білді, ол күш біріктіруді – «Тұтас Түркістан» құру деп тұжырымдаса, қазіргі Қазақстанның алдындағы тұрған мақсаттар бір ғасыр бұрын қойылған мақсаттардың заманауи түрі – Ұлттық бірегейлікке қол жеткізу болып табылады.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (Егемен Қазақстан, 2014.18 қаңтар.) Қазақстан жолы – 2050. Бір мақсат, Бір мүдде, Бір болашақ.
Назарбаев Н.Ә. (1999) Халық тарих толқынында.
Айтбай Б. (2014.№38/39) Рысқұлов және Түркістан Жұмхурияты. // Қазақ.
Бейсембаев С., Кульбаев С. (1974) Турар Рысқұлов.
Кошанов А., Сабден А., Догалов А. (2008) Турар Рысқұлов: Государственная деятельность и экономические воззрения.
Нұрпейісов К. (1995) Алаш һәм Алашорда.
Нұрпейісұлы К. (2010) Алаш ақиқаты.
Қойгелді М.Қ. Азаттық тақырыбы – мәңгілік тақырып. <http://www.dalanews.kz/11085>.
Қойгелдиев М., Омарбеков Т. (2003) Тарих тағылымы не дейді?
Қоңыратбаев О. (2011. №10.) Түркі халықтарының туыскандық бірлігін көкседі. //Аңыз адам.
Қоңыратбаев О. (2014.№45/46) Тұрар Рысқұлов және Түркістан идеясы. //Қазақ.
Қоңыратбаев О. (2011.№1(28) Қымбатқа түскен кеңес үкіметі. //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы.
Рысқұлов Т. (2004) Мақалалар, естеліктер, құжаттар жинағы.
Сәбден О., Қоңыратбаев О. (2012) Тұрар Рысқұловтың Орталық Азиядағы экономикалық қызметі.

References

- Nazarbayev N.A. (Yegemen Kazakhstan, 2014 – 18 kantar). Kazakhstan zholy – 2050.
Bir maksat, Bir mudde, Bir bolashak. [One Goal, One Interest, One Future.]
Nazarbayev N.A.(1999) Halik Tarih tolkininda [People are in the stream of history].
Aitbai B.(2014.19-26.09) Ryskulov zhane Turkistan zhumhuriyati [Ryskulov and Turkestan Jumhuriya].//Kazakh
Beissembayev S., Kulbayev S. (1974) Turar Ryskulov.
Koshanov A., Sabden A., Dogalov A.(2008) Turar Ryskulov: Gosudarstvennaya deyatelnost' I ekonomicheskie vozzreniya
[State activity and economic views.].
Nurpeisov K.(1995) Alash ham Alashorda [Alash end Alashorda].
Nupeisovuly K.(2010) Alash akikati [the truth of Alash].
Koigeldi M.K. Azattik takiribi-mangilik takirip. <http://www.dalanews.kz/11085>.
M.Koigeldiyev., T.Omarbekov (2003) Tarih tagilimi ne deidi? [What the story tells you]
Konyratbayev O. (2011 №10). Turki haliktarinin tuis kandik birligin koksed i [He wanted the unity of Turkic peoples]. / Anyz
adam.
Konyratbayev O. (2014.№45/46) Turar Ryskulov zhane Turkistan ideyasi [Turar Ryskulov and the idea of Turkestan]. //Kazakh
Konyratbayev O. (2011.№1(28) Kimbatka tusken ken es ukimeti. / Abai atyndagy KazUPU-din habarshisi. Tarih zhane sayasi –
aleumettik gilimdar seriasi [The government of the Soviet Union which was expensive].
Ryskulov T. (2004) Makalalar, estelikter, kuzhattar zhinagi [Articles, memoirs, documents.].
Saiden O., Konyratbayev O. (2012) Turar Ryskulovtin Ortalik Aziadagi ekonomikalik kyzmeti [Economic activity of Turar
Ryskulov in Central Asia.].

Бисенбаев Пазыл¹, Кәрібозов Ерхан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, тел.: +7 777 251 8019

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: erhan.karbozov@kaznu.kz, тел.: +7 707 2010276

**«ЖАСАУЫЛ ҚЫРҒЫНЫ» ДАСТАНЫ:
НҰСҚАЛАРЫ МЕН ТАРИХИЛЫҒЫ**

Қазақ фольклорында XIX ғасырдың орта шенінде орын алған «Жасауыл қырғыны» оқиғасы туралы жыр-аңыздар біршама. Мақала авторы Нұрхан Ахметбеков жырлаған екі нұсқаның тарихи шындыққа қатысы туралы айта отырып, қазақ ішіне кең тараған шығарманың идеялық мазмұнына көңіл бөледі. Сонымен бірге Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеу мәселесі де автор назарынан тыс қалмайды. Кеңес үкіметі билік құрған дәуірде Кенесары көтерілісіне қатысы бар шығармаларды жариялауға тыйым салынғаны белгілі. Сол тұста Кенесарыны қаралайтын «Жасауыл қырғыны» туындысы ғана бірнеше рет басылып шыққан еді. Ақын хан Кене жаппас руының биі Алтыбай Көбековті жазықсыз өлтірді деп айыптайды. Мұрағат құжаттарына сүйенген автор Кенесарының бұл оқиғаға қатысы жоқ екенін дәлелдеп шыққан.

Түйін сөздер: нұсқа, жанр, поэма, көрініс, күрес, ақын, бейне, фольклор, автор.

Bissenbaev Pazyl¹, Karibozov Erhan²

¹Kazakh national Al-Farabi University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, tel.: +7 777 251 8019

²Kazakh national Al-Farabi University
Kazakhstan, Almaty, e-mail: erhan.karbozov@kaznu.kz, tel.: +7 707 2010276

**Dastan «The Death of the Cessation»:
Variations and Historicism**

In the Kazakh folklore in the middle of the XIX century there were various songs-legends about the historical events reflected in the zhyye Death of the Jesuilar. They are known in several variants. The author of the article speaks about two variants, executed by Nurkhan Akhmetbekov. These variants are related to the historical reality of the time of Kenesary and, thanks to their ideological content, they have received a wide distribution in the Kazakh people. At the same time, the author of the article does not disregard the problems of research of folklore and historical samples, which tell about the khan of Kenesary and Nauryzbaev batyr. It is known that during the reign of the Soviet government it was forbidden to publish works related to the era of Kenesary. At the same time, the works that denigrate the khan Kenesary and the work Death of the Cessation were repeatedly published from the press. So, for example, akyn-singer accuses Khan Kenesary of the death of an innocent biya from the genus Altybai Kobekov. Backed by archival documents, the author refutes such events, which have nothing to do with the personality of Khan Kenesary.

Key words: variant, genre, poem, phenomenon, struggle, akyn, image, folklore, author.

Бисенбаев Пазыл¹, Карибозов Ерхан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, тел.: +7 777 251 8019

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,

e-mail: erhan.karbozov@kaznu.kz, тел.: +7 707 2010276

Дастан «Смерть есаула»: варианты и историзм

В казахском фольклоре в середине XIX века имели место различные песни-сказания об исторических событиях, отраженных в жыре «Смерть есаула». Они известны в нескольких вариантах. Автор статьи говорит о двух вариантах, исполненных Нурханом Ахметбековым. Эти варианты имеют отношение к той исторической действительности времени Кенесары и получили благодаря своему идейному содержанию большое распространение в казахском народе. Вместе с тем автор статьи не оставляет без внимания и проблемы исследования фольклорно-исторических образцов, повествующих о хане Кенесары и Наурызбае батыре. Известно, что в период правления советской власти было запрещено публиковать произведения, имеющие отношение к эпохе Кенесары. В то же время из печати неоднократно выходили произведения, очерняющие хана Кенесары и само произведение «Смерть есаула». Так, например, акын-исполнитель обвиняет хана Кенесары в смерти ни в чем не повинного бия из рода жаппас Алтыбая Кобекова. Опираясь на архивные документы, автор статьи опровергает подобные события, не имеющие никакого отношения к личности хана Кенесары.

Ключевые слова: вариант, жанр, поэма, явление, борьба, акын, образ, фольклор, автор.

Кіріспе

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің түрлі кезеңдерін бейнелейтін тарихи жырлардың көркемдік-идеялық мазмұны, олардың өмір шындығына қатысы, жанрлық сипаты осы уақытқа дейін арнайы зерттеу өзегіне айнала алмай, тұтас күйінде ғылыми айналымға түспей келеді.

Оның үстіне бір кезде негізінен кеңестік идеологияның сұранысы мен талаптарын қамтамасыз еткен «Жасауыл қырғыны» сияқты танымал туындыларды жаңа дәуір тұрғысынан жан-жақты талдаудың, объективті түрде баға берудің уақыты пісіп жетті. Осындай ғылыми-рухани қажеттіліктің нәтижесінде аталған шығармалардың анау кеңес үкіметі заманындағыдай тек жақсы жақтарын белгілі бір шеңбер көлемінде қарастырумен шектеліп қалмай, әр қырынан сөз етіп, кемшіліктерінің де қандай сипатта екендігін ашып көрсету әдебиет тарихы алдындағы әру мәселе демекпіз.

Сонымен бірге «Жасауыл қырғыны» жырының нұсқаларындағы көркемдік-эстетикалық факторларды зерделеумен бірге, уақыт, заман шындығының суреттелу сипатын, олардың бойындағы тарихи-танымдық мәселелердің қозғалуы деңгейін анықтау, жырдың жазылу, жариялану кезеңдерін саралап ашып көрсету қажеттілігі де күн тәртібінде.

Тақырыпты жан-жақты игеру үшін мынандай мақсат-міндеттерді шешу көзделіп отыр:

- «Жасауыл қырғыны» дастанының әдебиет тарихында алатын көркемдік-эстетикалық орнын айқындау;

- Дастанды жазылу кезеңдеріне орай жіктеп, олардың замана шындығын қаншалықты нақты әрі көркемдік деңгейде бейнелей алғандығын сарптау.

«Жасауылқырғыны» дастаны кеңес дәуірі кезеңінде көркемдік-идеялық талаптар тұрғысынан әр кезеңде, әр жылдары бірлі-жарым сөз болғанын атап айту керек. Бірақ таза көркем туындылармен бір санатта қарастырылып келгендіктен, олардың тарихи жырдың табиғатына тән белгілері екшеліп көрсетіле қойған жоқ.

Кейінгі тәуелсіздік кезеңінде «Жасауыл қырғыны» туындысы жайында пікір айтушы ғалымдар болмады. Бір сөзбен айтқанда, тақырыптың зерттелуі эпостану талаптары тұрғысынан қанағаттанарлық деңгейде деп үзілді-кесілді тұжырым жасау қиын.

Мақалада жүйелі-кешенді, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жыр мәтіні мұрағат мәліметтерімен, аңыз-әңгімелердің қолжазба үлгілерімен салыстыра отырып, өзгешеліктері мен ортақ қасиеттері айқындалады. Сол арқылы жыр нұсқаларының даму жолдары белгіленеді.

Дастанның жиналуы мен жариялануы

Кенесары-Наурызбайдың ел тәуелсіздігі жолындағы күресі, азаматтық бітім-болмысы бейнеленетін тарихи-фольклорлық үлгілердің мазмұнымен үйлеспейтін, керісінше, олардың қатыгездігін, елге жасаған зорлығын әшкерелеуге бағышталған тарихи шығармалар да ұшырасады. Мұндай туындыларда халық қадірлеген тарихи тұлғалардың міні баса көрсетіліп, ақынға

жақын ортаның би-мырзасы ел ұстаған батыр деңгейінде дәріптеледі. Белгілі ақын Нұрхан Ахметбеков жырлаған «Жасауыл қырғыны» – дәп осындай шығарма (Ахметбеков, 1972: 11-52).

«Жасауыл қырғыны» туралы аңыз-әңгімелер, өлең-жырлар халық арасына XIX ғасырдың елуінші жылдары тарала бастады. Бұл оқиғаны алғаш айтушылардың бірі хан Кененің көзін көрген арғын ішіндегі Орман деген кісі екен. Орманнан соң оның баласы Өтеу де осы хикаяны таратушылар қатарынан табылыпты. Нұрхан Ахметбеков кейін Орманнан қалған әлгі әңгімені қайта жаңғыртып, көлемді дастанға айналдырып жырлайды. Жыр шамамен 1926 жылдары хатқа түсіп, 1936 жылдары Орталық кітапхананың қолжазба қорына өткен (ОҒК., 1936: 3-15).

1930 жылдардың соңына қарай, Ұлы Отан соғысының қарсаңында, Кенесары қозғалысының халықтық сипатын айқындап, азатшыл бағыттағы көтеріліс деп баға берген мақалалар жариялана бастады. Осы кезеңде Кенесары туралы тарихи-фольклорлық үлгілер зерттеу объектісіне айналып, біраз туындылар мектеп оқулықтарына да енген болатын. Содан соң Қ. Бекхожин, Ө. Сәрсенбаев, Е. Ысмайылов сынды қаламгерлер Кенесары-Наурызбай жайындағы тарихи жырлар мен түрлі жанрдағы фольклорлық шығармаларды топтастырып, көлемді жинақ құрастырды (ОҒК., 1939). Бір өкініштісі, олар дайындаған жинақ әлі күнге жеке кітап қалпында жарық көрген жоқ. Нұрхан Ахметбеков жырлаған «Жасауыл қырғынының» алғашқы нұсқасы идеялық мазмұны үйлеспегендіктен, ол топтамаға енбей қалған-тұғын. Содан бері жырдың бұл нұсқасы да баспасөз бетінде жарияланған емес. Соғыстан кейін коммунистік партия өзінің идеологиялық саясатын күшейте бастады, соғыс алдындағы, соғыс кезіндегі бұра тартуларды түзеуге көшті. «Правда» газеті «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақала басып, «ұлтшылдық қателері үшін» әдебиетшілер мен тарихшыларды сынға алды. 1951 жылдың сәуір айында, Қазақстан Жазушылар одағының жанындағы партия ұйымының ашық жиналысында, Орталық Комитеттің осы мақала жөніндегі қаулысы талқыланды. Жиналыс барысында сөйленген сөздер «Кенесары – халықтың қас жауы» деген атпен «Әдебиет және искусство» журналының мамыр айындағы санында жарияланды. Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов сынды ғалымдар халық жауы ретінде тұтқындалып, 25

жылға сотталды. Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев бастаған біраз ғалымдар қызметтерінен босап қалды. «Мұндай қуғындар мен асыра сілтеулер Коммунистік партияның жергілікті ұлттарға сенбеуінен, олардың ұлттық мүдделерімен есептеспей, күштеп ұстау саясатынан туындаған еді. Ұлттық интеллигенцияға артында бақылаушы барын мезгіл-мезгіл ескертіп қойып отырды, оны қорқытып ұстауға тырысты» (Қирабаев, 1998: 87-88).

Осындай аласапыран уақытта ел аузына іліккен, мақтау-марапатқа ие болған жалғыз шығарма Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» поэмасы еді. Бұл жоғарыда сөз болған «Жасауыл қырғынының» түбегейлі өзгерген, қайта жазылған үлгісі-тұғын. Жырдың көп өзгеріске түсуіне сол кездегі идеология саласындағы қызметкерлердің ықпалы зор болған сияқты. Өйткені соңғы нұсқада Кенесарыны қаралайтын эпизодтар молайып, қоюлана түскен. Сонымен, «Жасауыл қырғыны» айтыс додасында жүріп, «Торғайдың топжарғаны» атанған, «Қарға», «Есім сері», «Қамарлы заман», «Амангелді» дастандарын шығарған Нұрханның ақындық жолындағы үлкен бір белес саналды. Осы шығармасы үшін ақынға Қазақ ССР Министрлер Советінің Жамбыл атындағы сыйлығы берілді.

«Жасауыл қырғыны» туындысының тарихи негізі

«Жасауыл қырғыны» поэмасының екі нұсқасы да хан Кене мен оның жорықтас серіктерін қаралаудан басталады. «Хан Кененің әкесі Қасым қолына қан ұстап туып, қанқұмар болыпты, оның төңірегіндегілер жан-жақтан қашып қосылған ұры-қары екен», – дейді бастапқы нұсқада. Бұл нұсқаның кіріспе бөлімі елу екі жолдан аспайды. Осы кіріспе екінші нұсқада толықтырылып, 552 жолға жеткен. Жыр қайталау, эпитеттер есебінен басқа «Алтыбай қазасы» сөз болатын эпизодтың қосылуымен ұлғайған. Бастапқы нұсқада аттары аталмайтын Кенесары батырлары Бұқарбай, Құрман, Шәкірлерге мінездеме беріліп, түгелдей қарақшылар санатына қосылған.

Қазақ әдебиетінде хан-сұлтандарды, соның ішінде Кенесарының қатыгездігін айтып, халыққа қарсы қоятын туынды жалғыз «Жасауыл қырғыны» ғана емес, мәселен, Сәкен Сейфуллин «Көкшетауында» мынадай жолдар бар:

Қасым хан туғаннан-ақ қанға құмар,
Дірілдеп өлім күткен жанға құмар.
Анадан қан уыстап туған мұндар,
Қан ұрттап жүрсе ғана көңілі тынар
(Сейфуллин, 2004:218).

Ілияс Жансүгіровтің «Күйші» поэмасында:

Баласы Абылайдың Кене ме екен,
Сорыма Құдай айдап келген екен.
Нашардың қанын сорып, жанын жеген,
Хан емес, қара қабан деген екен.
Бұлардың жүрген жері бүлік екен,
Қансорғыш, қаралардың сүлігі екен
(Жансүгіров, 2004:203), –

деп бейнеленеді.

Жоғарыдағы жыр шумақтарынан үстем тап өкілдері мен бұқара халықтың арасына қытай қорғанын орнатқан уақыттың шындығы көрінеді. Сонымен бірге бұл шығармаларда ақындардың ел билеуші өктем жандардың жинақталған бейнесін сомдау амалдары байқалады. Ал «Жасауыл қырғынындағы» жағдай бұдан басқаша. Жыр желісінен Жанғабыл Төлегеновті әспеттейтін ортаның осы оқиғаға көзқарасын аңғаруға болады. Олар «Жасауыл қырғыны» әңгімесін таратып, насихаттаумен қатар, Кенесары туралы шығармаларға да түзету енгізген. Мәселен, 1923 жылы Халел Досмұхамедов жариялаған «Кенесары-Наурызбай» жырының Жүсіпбек Басығарин нұсқасында шығарманың идеялық мазмұнымен мүлде үйлеспейтін:

Қашқан-пысқан жыйылып,
Өз алдына қол болды...
Жұртқа тиіп кесірі
Өркімдерге сор болды.
Қырғызға барып қырылып,
Ит пен құсқа жем болды
(Хан Кене, 1993:17-18), –

деген жолдар кездеседі. Бұл нұсқаны Жаппас ішіндегі сумұрын Ораз ақынға жырлатып, әйгілі шығармаға түзету енгізіп жүрген Жүсіпбек Басығарин – хорунжий Алтыбай Көбековтің туған немересі, «Жасауыл қырғынындағы» басты қаһарман Жанғабыл Төлегеновтің жақын туысы. Жүсіпбек ол аз болғандай, осы кітаптың соңына «Кенесары-Наурызбайға қосымша» деп айдар тағып, Жанғабыл ағам Алтыбайды өлтірген Кенесарыдан кек қайтарды, 100 адамын өлтірді, қуалап қырғыз асырып жіберді деп мақтанады. Он үш жыл болыс болғанда, «бірінші болыс» атандым дейді Жүсіпбек. Нысанбай жырын өңдеп, өзгертуге тырысқан Басығариннің

Жанғабыл туралы туындылардың кеңірек таралуына мүдделі екені рас. Қалижан Бекхожин «Жасауыл қырған» атымен мәлім болған алғашқы нұсқаның бірінші бетіне: «Бұл поэманы халық жауы Жүсіпбек Басығарин шығарғанға ұқсайды», – деп жазыпты. Ақын ағамыз жырды тудырушы Нұрхан болғанымен, жырлатып отырған Жүсіпбек деген ойын ортаға салып отырғандай көрінеді. Біз де жырдың Алтыбай, Жанғабыл ұрпақтарының қолдауымен дүниеге келуі мүмкін деген болжамға қол қоямыз.

Ал енді «Жасауыл қырғыны» поэмасының екінші нұсқасында кеңінен баяндалатын Алтыбай әңгімесіне көшелік. Хан Кене Арқа қазақтарының басын құрап жиын ашады. «Ендігі үш жүздің баласы менің иелігімде, орыстан алыс қоныңдар! Ақылдасым – Қоқан үкіметі, ішер асым, мінер атым – мына сендерсіңдер!» – дейді. Хан Кененің бұл сөзін жаратпаған Алтыбай би Сыр бойына көшіп кетпек болып қамданып жатқанда, хан Кенеге «Алтыбай сізді даттап жүр!» деген хабар жетеді. Хан Кененің тапсыруымен Наурызбай бастаған жасауылдар бидің ауылын шауып алады. Осы жерде Наурызбайдың бір сәбиді анасының бауырынан жұлып алып, найзаға шаншып көкке көтергені, оның нөкерлерінің ел-жұртты аяусыз тонағаны біраз сөз болады. Сонымен бірге Өске деген ақынның Кенесарыны келеке етіп шығарған өлеңі үшін Балғожа бидің де шапқыншылыққа ұшырағаны айтылған. Әрі қарай Наурызбай Алтыбай бидің қол-аяғын байлап, Кенесарының алдына алып келеді. Хан Кене: «Оны халықтың ортасына алып шығып өртеңдер!» – деп бұйырады. Алтыбай жалындап жанып жатып: «Жанғабыл! Жанғабыл! Жанғабыл!» деп үш рет айқайлайды. Алтыбайдың өлімін көзі көрген жұрт хан Кенеге қарғыс айтып, теріс айналады.

Нұрхан Ахметбековтің Алтыбай бидің қазынақатысыбаросыоқиғаныойданшығармағаны көрініп тұр. Себебі фольклорлық туындыларда, Омар Шипиннің «Жеті батырдың тарихы» атты жазбасында, Есмағамбет Ысмайыловтың «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» мақаласында, тіпті Е. Бекмахановтың монографиялық еңбектерінде де Алтыбай биді Кенесарының өлтіргені айтылған. Бірақ ол еңбектерде Алтыбайды не үшін өлтіргені жұмбақ боп қала береді. Орынбор Шекара комиссиясының 1843 жылғы есебінде Алтыбай бидің Кенесары орналасқан өлкеге ойламаған жерден тап болғаны, сол кезде Кенесарының хорунжий Алтыбай Көбековті өз ауылына шақырып, қатыгездікпен өлтіргені сипатталады. Кенесары алдымен оның аяғын

шабуға, сосын қолын, әрі қарай өртеп денесін масқаралауға бұйрық беріпті дейді. Мұнда да Кенесарының Алтыбайды нендей күнәсі үшін өлтіргені көрсетілмеген. Жалпы, архив деректеріндегі орыс офицерлері мен олардың жансыздары жазған мәліметтерде хан Кененің патша заңына қайшы қылмыстары, толып жатқан «зиянды істері» жіпке тізіледі. Ал Кенесары ханның Орынбор және Сібір губернаторлығына жазған хаттарында орыс жазалаушы отрядтарының қазақ ауылдарына жасаған қанқұйлы жорықтарының нәтижесі көрініс тапқан.

Дәп осылай Алтыбай Көбековтің қазасына хан Кенені айыптайтын архив деректері де бар. Олар негізінен патша үкіметіне иек арта отырып, Кенесарының күнәсін көбейтіп, әрқандай жолмен кек қайтаруды ойластырған топтардың арызы болып келеді. Енді Кенесары Қасымұлының 1844 жылдың 11 қазанында Орынбор шекара комиссиясының председателіне өз істерінің дұрыстығын білдіріп жазған арызындағы мына жолдарға назар аударайық. Онда былай деп көрсетілген: «Жаппас руынан Көбек ұғлы Алтыбай Қоқанмен бірге бас қосып, шөмекей тайпасы сарқасқа руының Сарман биін өлтіріп еді. Мұның бағытында шөмекей тайпасы Алтыбай бидің ауылдарын шауып, өзін өлтіріпті. Осы айтылған сөздерден сіздің көңіліңізге күмән келеді-дүр. Мұнша істерді өзі қылып, басқа адамдарға айтар-дүр деп. Бұл айтылған істердің растығына әуелі Құдай, ақыры қазақ жұртының әрбір жақсыларына мағлұм-дүр. Бұл барған молла Баймұханбет Иманшаұғлы бұл істерді көзі көрмесе де, құлағы естіген-дүр» (Құжаттар жинағы, 1996:43). Басқа деректерде де шөмекей Сарман бидің қоқандықтардың қолынан қаза тапқаны айтылады (Сборник документов, 1996:222) Ал Жанғабылдың ерлігін, Наурызбай нөкерлерінің қазасын таратып баяндайтын Шалжанұлы Ақайдардың Әдебиет және өнер институтында сақталған қолжазбасындағы деректер де Алтыбайды шөмекейлердің өлтіргенін растайды (ӘОИ., 311:5)

Демек, хан Кененің сөзі өмір шындығынан алшақ емес. Кенесарыны айыптаушы

топтардың тіреп айтар уәжі – шөмекейлердің ханды қолдаған рулардың санатынан табылуы. Ал енді Кенесарыны қарақшылар қатарына қосып, оның серіктерін ұры қылғанда, Алтыбай қазасы үшін ханға кінә артқанда жырдың ұтары бар ма? Дәстүрлі тарихи жырлардың басым бөлігінде тыныш жатқан елдің берекесін алып, қалың қазақты қанға бөктіретін жаудың аямасқа бекіген іс-әрекеттері сипатталатын. Басты кейіпкердің әрі қарайғы амалдарына себеп болатын да осы оқиға-тұғын. «Жасауыл қырғыны» туындысының авторы да Кенесарыны өз халқына қасірет тарттырған жау кейпіне көшіре отырып, Жанғабыл Төлегеновтің кейінгі атқарар істерін ақтамақ болады. Бірінші тараудағы Наурызбайдың баланы найзаға шанышқаны, Алтыбайдың отқа өртенуі, т.б. шындыққа жанаспайтын детальдар қандастарын қанға бөктірген Жанғабылды батыр дәрежесіне көтеру үшін ғана қажет. Ақын болған оқиғаға отарлаушы жұрттың дүрбісімен қарай отырып, оқырман қауымды өз ұстанымының дұрыстығына сендірмек болады.

Қорытынды

Тарихи жырлар халық тарихын мүмкіндігінше өмір шындығына жақындата бейнелеуге бейім, оқырманды өзіне тарта алатын қолайлы жанрдың бірі екендігі мәлім. Оның тарихи шындық пен көркемдік шындықты ұштастыра отырып, өзі бейнелейтін кезеңнің кескін-келбетін жан-жақты ашуда атқаратын ролі зор. «Жасауыл қырғыны» туындысын зерттеп-сараулау, нұсқаларының ерекшеліктері мен тарихи сипатын анықтау, кеңестік идеологияның жыр желісіне қандайлық ықпал-әсері болғандығын көрсету, одан белгілі бір қорытындылар жасау өмір қажеттілігінен туындап отырғаны сөзсіз.

Бір ауыз сөзбен түйіндеп келгенде, мақалада «Жасауыл қырғыны» жырының тарихи-көркемдік болмысы дәйектеліп, варианттарының айрым-өзгешеліктеріне айқындама берілді. Сөйтіп аталмыш туынды жанрлық белгілері мен өмір шындығына қатысы бойынша төл әдебиеттануымызда алғаш рет қарастырылып отыр.

Әдебиеттер

- Ахметбеков Н. (1972) Жасауыл қырғыны. Алматы.
ӘОИ, (1936) 311-бума, 4-дәптер.
Жансүгіров І. (2004) Құлагер. Өлеңдер мен дастандар. Алматы.

Из отчета Оренбургской пограничной комиссии, за 1843 г. (1996) / Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (сборник документов). – Алматы.

«Кенесары-Наурызбай» жыры. (1993). / Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы.

Қирабаев С. (1998). Кенес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Алматы.

ОҒК (1939). 1327 бума, 5-дәптер.

ОҒК (1939). 1329 бума.

Сейфуллин С. (2004). Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы.

Сұлтан Кенесары Қасымұлының 1844 жылы 14 қазанда Орынбор шекара комиссиясының председателіне өз ісінің дұрыстығын білдіріп жазған арызы (1996). / Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы (құжаттар жинағы). Алматы.

References

Akhmetbekov. N (1972). Zhasaul kirgini [Zhasaul war]. Almaty.

AOI (1936) [ILA 311-pack, 4-notebook].

Zhansugirov I (2004). Kulager. Poema. [Kulager. Poems]. Almaty.

Iz otcheta Orenburgskoj pograničnoj komissii, za 1843 g. (1996) / Nacional'no-osvoboditel'naja bor'ba kazahskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova (sbornik dokumentov). [From the report of the Orenburg border Commission, 1843 / national liberation struggle of the «Kenestary-Nauryzbaj» zhyry. (1993) Han Kene: Tarihi tolgamdar men p'esa, dastandar. [“Kenestary-Nauryzbay” lullaby // Khan Kene: Thoughts on history and Historical Plays, Poems]. Almaty.

Kirabaev S. (1998). Kenes dauirindegi kazak adebieti. [Kazakh Literature of the Soviet period]. Almaty.

OGK (1939). 1327 бума, 5-dapter. [(SCL) UMK folder 1327, 5-notebook].

OGK (1939). 1329 бума. [(SCL) UMK 1329 folfer].

Seifullin S. (2004). Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. [A lot of volumes]. Almaty.

Sultan Kenesary Kasymulynyn 1844 zhyly 14 kazanda Orynbor shekara komissijasynyn predsdateline oz isinin dyrystygyn bildirip zhazgan arzy (1996). / Kenesary Kasymov bastagan kazaktardyn ult-azattyk kozgalysy (kuzhattar zhinagy). [14 October, 1844 year the Sultan Kenesary Kasymov, wrote a letter to the Chairman about the correctness of their cause Orenburg border Commission / Kenesary Kasymov headed of Kazakhs national liberation movement (collection of documents)]. Almaty.

Сабденова Гүлмира¹, Усорова Айгүл², Байгунаков Досбол³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
міндетін атқарушы, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: gulmiras2801@gmail.com, тел.: +7 701 848 6082

²заң ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия Университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aiguluser@mail.ru

³тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азия университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: dosbol_bs@mail.ru, тел.: +7 777 171 6969

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САРЫН**

Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесіндегі танымдық және тәрбиелік негіздер зерттеудің пәні болып табылады. Ізгілікке бағыттайтын қазақ халқының отбасылық және ұлттық ілім-біліміндегі дәстүрлі құқықтық идеология зерттеу нысаны ретінде алынған. Зерттеуде қазақ халқының әдеті мен ұлттық бірыңғайлығындағы дәстүрлі құқықтық мәдениеттің гносеологиялық негіздері сөз болады. Эвристик ұстанымдар негізіндегі мәліметтер бойынша дәстүрлі құқықтық рухта тәрбиелеудің табиғаты түсіндіріледі. Ұлттық мәдени құндылықтар жүйесіне, оның ішінде қоғамды тұрақтандыратын және ондағы тәртіпті ұстап тұратын құндылық құралы ретіндегі құқыққа ерекше назар аударылады. Авторлар қазақ құқықтық мәдениетінің қалыптасуына ықпалын тигізген көшпелі қоғамдардағы құндылықтар бағыттарын атап кетеді. Зерттеу әдіснамасы ғылыми ізденістің мынадай ұстанымдарына, принциптері мен әдістеріне негізделген: біріншіден, қазақ халқының дәстүрлі құқықтық ой-пікірлерін ұлттық рухани мәдениеттегі рефлексивті қабылдауға бастама беретін мәдени-өркениеттілік ұстаным қолданылады; екіншіден, дәстүрлі принциптерден (шынайылық, тарихилық, т.б.) басқа ойшылдардың мемлекеттік-құқықтық көзқарастарын қайта қалпына келтіру, т.б. әдістер кеңінен пайдаланылып, халықтың құқықтық таным-түсінігі, қазақтың тарихи-мәдени дәстүрлері мен жосын-жоралғылары талдаудан өткен. Қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық идеология аксиологиясы құқық туралы қоғамдағы тұрақтылықты ұстап тұратын және абсолюттік құндылықтарды сақтаушы ретіндегі құрал болып саналған және де ол сан ғасырлар бойы өскелең ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарып келген. Дәстүрлі қазақ құқығы мүмкіндігінше өзгенің құқықтық тәжірибесіне негізделген рецепцияны жібермеуге тырысқан.

Түйін сөздер: дәстүр, қоғам, мемлекет, идеология, құқық, құндылық, рецепция.

Sabdenova Gulmira¹, Userova Aigul², Baigunakov Dosbol³

¹Acting Professor KazNU Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulmiras2801@gmail.com, tel.: +7 701 848 6082

²Ass. professor of Central Asian University, Candidate of Legal Sciences,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aiguluser@mail.ru

³Professor of Central Asian University, Doctor of Historical Sciences,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: dosbol_bs@mail.ru, tel.: +7 777 171 6969

Legal motives in the national education (upbringing) of the Kazakh people

The subject of study are cognitive and educational foundations of the traditional legal system of Kazakhs. The object of work is the traditional legal ideology of the Kazakh people, as a special family and national doctrine of morality. The study touches upon such gnoseological foundations of the traditional legal culture of the Kazakhs, as adet and some features of national identity. The nature of education in the spirit of traditional law is explained on the basis of these heuristic settings. Particular attention is paid to the traditional interpretation of cultural values, in which the law plays the role of instrumental value as a means of stabilizing society and maintaining order in it. Authors noted the

value of orientations in nomadic societies, which played crucial role in the formation of the legal cultures of Kazakhs. The methodology of the research is basing on the following approaches, principles and methods of scientific research: first, a cultural and civilizational approach was used that allows to comprehend the traditional legal thought of the Kazakh people as a reflective perception of an original legal tradition in the context of the national spiritual culture; Second, in addition to traditional principles (objectivism, historicism, etc.), the method of reconstruction and restoration of state and legal views of thinkers has been widely used, legal beliefs of the people, historical and cultural traditions and customs of Kazakhs have been analyzed. The axiology of the traditional legal ideology in the Kazakh society is built on the notions of law as a means of stabilizing society and protecting absolute values and it has played an important role in the upbringing of the younger generation for many centuries. The traditional rights of the Kazakhs, as far as possible, were not trying to allow the reception of someone else's legal experience.

Key words: tradition, society, state, ideology, law, value, reception.

Сабденова Гүлмира¹, Усерова Айгүль², Байгунаков Досбол³

¹кандидат исторических наук, и.о. профессора Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: gulmiras2801@gmail.com, тел.: +7 701 848 6082

²кандидат юридических наук, доцент Центрально-Азиатского Университета, г. Алматы, Казахстан, e-mail: aiguluser@mail.ru

³доктор исторических наук, профессор Центрально-Азиатского Университета, г. Алматы, Казахстан, e-mail: dosbol_bs@mail.ru, тел.: +7 777 171 6969

Правовые мотивы в национальном воспитании казахского народа

Предметом исследования выступают познавательные и воспитательные основания традиционной правовой системы казахов. Объектом работы является традиционная правовая идеология казахского народа как особое семейное и национальное учение о нравственности. В исследовании затрагиваются такие гносеологические основания традиционной правовой культуры казахов, как адет, и некоторые особенности национальной идентичности. На основе данных эвристических установок объясняется природа воспитания в духе традиционного права. Особое внимание уделяется традиционной трактовке культурных ценностей, в системе которых право играет роль инструментальной ценности как средства стабилизации общества и поддержания в нем порядка. Авторы отмечают ценностные ориентации кочевых обществ, которые сыграли свою роль в формировании правовых культур казахов. Методология исследования базируется на следующих подходах, принципах и методах научного поиска: во-первых, используется культурно-цивилизационный подход, позволяющий осмыслить традиционную правовую мысль казахского народа как рефлексивное восприятие самобытной правовой традиции в контексте национальной духовной культуры; во-вторых, помимо традиционных принципов (объективизм, историзм и др.), широко использован метод реконструкции-восстановления государственно-правовых взглядов мыслителей, анализированы правовые убеждения народа, историко-культурные традиции и обычаи казахов. Аксиология традиционной правовой идеологии в казахском обществе построена на представлении о праве как средстве стабилизации общества и охраны абсолютных ценностей и сыграла немаловажную роль в деле воспитания подрастающего поколения на протяжении многих веков. Традиционное право казахов по мере своей возможности старалось не допускать рецепцию чужого правового опыта.

Ключевые слова: традиция, общество, государство, идеология, право, ценность, рецепция.

Кіріспе

Қазақ этнографиясындағы ұлттық тәрбиенің негізін этнолог, педагог, әлеуметтанушы, әдебиетші, т.б. көптеген мамандар қарастырғанымен, оның басты бағыттары мен қордаланған проблемаларын құқықтық тұрғыдан зерделеу, мәселеге тарихи-құқықтық талдау жүргізу отандық тарихнамада кемшін тартып жатқандығы жасырын емес. Мұндай күрделі мәселені көтеру осы мақаланың негізгі мақсаты мен міндеттерінен туындайды.

Айта кету керек, қазақ халқы өзінің сан ғасырлар бойы жинақтап, қалыптастырған тәлім-

тәрбие дәстүрі бодандық және кеңес өкіметі саясаты нәтижесінде мүлдем әлсіреді, тіпті өшіп кете жаздады. Әдептілік, әдет – адамзат баласына тән сипаттардың бірі болғандықтан қазақ халқы алдымен адамның өзіндік әдебін талап етіп, оны үш бөлікке бөлген. Біріншісі – өзінің жан дүниесіне қатысты әдеп, екіншісі – өзінің денесіне қатысты әдеп, ал үшіншісі – білім мен ой парасатын жетілдіру әдебі. Көшпелі қазақ қоғамының объективті бейнесін сомдауда тәлім-тәрбиенің алар орны ерекше. Сондықтан да тақырыптың өзектілігі күмән туғызбайды.

Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – тек өзіне тән қасиеттері мен ерекшеліктеріне ие тарихи

құбылыс. Әдет-ғұрыптық нормалар мен институттар ұлттық тәрбиемен ұштастырыла отырып ұзақ уақыт маңызды рөл атқарып келген. Қалай болғанда да қазақ халқының тәлім-тәрбиесін құқықтық көзқарастарынан, философиялық ойлау дәрежесінен, наным-сенімдерінен, ұлттық этнографиясынан ажыратып, бөлек қарау мүмкін емес. Қоғамдық қатынастарды жүйелеп реттеу үшін бұлардың біртұтастығы қажет. Сондықтан да көтеріліп отырған бұл мәселеге кешенді түрде келген абзал, яғни мәселеге пәнаралық ұстаным (этнология, педагогика, құқықтану, т.б.) тұрғысынан келгенде ғана, оның негізгі сауалдары күрмеуін табары анық.

Ұлттық тәрбиенің тарихи бастаулары мен өзегі

Қазақи дүниетаным ғұн, сақ, түркі дәуірлерінде де, кейінгі исламдық кезеңде де көп өзгерістерге түспей, бастапқы болмысын сақтап қалды. Ең алдымен қазақ халқы ұрпағын әрдайым әділдікке шақырып отырды. Әділ төрелік айту – теңдіктің адал таразысы. Оны жүзеге асыратындар – билер. Қазақ қоғамы ежелден-ақ билерге төрден орын беріп, төрелігін айтқызған. Төр – қасиетті орын. Өресі биік төрелік айтушылар қоғам тыныштығын, ағайын татулығын, ел жарастығын үнемі есінен шығармайды. Сондықтан да теңдік, әділдік, адамгершілік бұл төрелік айтушылар үшін құқық, тәртіп түсінігімен тікелей байланысты болып шығады. Яғни, құқық, тәртіп ұғымы адамға, оның өзгелермен байланысында пайда болатын адамдық қасиеттерді құрайды. Нәтижеде құқық, тәртіп түсініктерінен әдет-ғұрып нормалары келіп шығады. «Халқым қандай десең, салтымнан сынап біл» демекші, осы салт-дәстүрлерден сол ұлттың мінез-құлқы, үлгі-өнегесі, зейін-зердесі, даналығы, ерекшелігі, шешендігі, тапқырлығы, ақыл-парасаты, айналадағы ортаға моральдық, этикалық, танымдық көзқарасы көрінеді. Этнолог, педагог, психолог, т.б. мамандар тарапынан халқымыздың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, ырым-жоралғылары, рәсімдері, наным-сенімдері біршама қарастырылғанымен, бұлар құқықтану ғылымының аясында әлі де болса толық зерттелініп болған жоқ (Қазиев, 2005: 8).

Жалпы алғанда, қазақ халқы ар, намыс, адамгершілік, имандылық идеяларын терең түсініп, оларды тәрбиеге топтастырған. Тәрбие мәні адамдық қасиеттерді сақтау, тәртіп бұзбау, біреудің құқығына қол салмау сипатында

өрілген. Бұл мақсатқа жету жолы тек күнделікті тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге деп ұққан. Оған жеткізетін басты құрал қызыл тіл деп білген. Ұлан асыр кең далада сөз өнерінің қарқынды дамуы да сол себепті. Бұл өнермен төрелік айтушылар міндетті түрде таныс болып, сөзді құрал етіп пайдаланған. Сөз өнері әркімді ойлануға, шешен сөйлеуге міндеттеген. Бұл жөнінде «Сөз мәдениеті көшпелі және жартылай көшпелі қазақ қоғамының бүкіл болмысының, оның барлық өмір салаларының (шаруашылық, әлеуметтік, саяси-құқықтық, тұрмыстық, т.б.) ішкі рухани өзегі әрі мәйегі іспеттес еді» деп атап көрсетеді белгілі заңгер З. Кенжалиев (Кенжалиев, 1997: 50).

Исламдық шарият заңы да көшпелі қазақ қоғамы әдет-ғұрып заңдарына кереғар емес, етене жақын. Мысалы, «Әділдікке жүгінбейтін және әлсіздер күштілерден өз үлесін ала алмайтын ұлт құрметтен мақұрым қалады» деп Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) айтқан сөз адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізі болып есептеледі (Құран және ғылым. Ислам ақиқат көзімен қарағанда, 2003: 33).

Сондықтан да қазақ халқының сөз өнері әлемдік биіктен орын алып, ол қасиетінен әлі күнге айрылмай келе жатыр. Көшпелі тұрмыс-тіршілік оларды ауызекі сөйлеуге үйреткенімен, ол айтылғандардың құлаққа сіңуі, көпке тарауы жылдам болып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілді. Әрбір қазақ сөзге етене жақын ғана болмай, оны жадында сақтауға, тіпті өзі де сөз өнеріне жетік болуға баулыды. Өйткені сөз өнері бүкіл тұрмыс-тіршілікпен егіз болды. Ал төрелік айтушылар бұлардан оқшау, биіктен көрініп, өмір мен сөз өнерін ұштастыра алды. Сол үшін олар айтқан сөз өзгелерге «аталы сөз» болып саналды. Аталы сөз көптің көкейінен шығып, күнделікті тұрмыс-тіршілігінен мықтап орын ала түскенді.

Тарих таразына үңіліп, археологиялық дереккөздеріне сүйенсек, тәлім-тәрбиенің бастауларын ата-баба тағылымдарынан кездестіруге болады. Мәселен, ортағасырлық көне түркілердің заманындағы (VI-VIII ғасырлар) тасқа қашалған «Аштықта тоқтықты түсінбейсің. Бір тойсаң аштықты түсінбейсің. Атамыз, бабамыз ұстаған жер-су иесіз болмасын деп, аздарды халық құрап, оларға Төре бек болды... Әкеміз, ағамыз халықтың аты, даңқы өшпесін деп, түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым... Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым, тату елге жақсылық қылдым, төрт бұрыштағы халықтың бәрін бейбіт қылдым... Бүкіл түрік халқына жау

келтірмедім... Өлімнен ұят күшті... Су ағысы тартылса – жас жапырақ қурайды, адамдардан күш кетсе – жат кісіге бағынады... Ер жүрек халық – күшті халық... Бізге жеңіс әперген жер-суымыз – Отанымыз деп білу керек» деген сынды көптеген нақыл да аталы сөздерді кездестіруге болады (Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы, 1994: 89-90). Ал олардың негізгі мазмұны қазақ халқының ұлттық тәрбиесімен астасып жатыр, яғни бұдан мың жарым жылдай уақыттағы тарихи деректемелер ұлттық тәрбие қайнар-бастауларын нақты айғақтайды, ұлттың тамыры тереңде жатқандығын және сол кездегі тәлім-тәрбиемен тарихи үндестіктің бар екендігін аңғартады.

Этнографиялық және әдеби мәліметтерге сүйенсек, қазақ халқы данышпан адамдардың өсиеттері негізінде де өскелең ұрпақты тәрбиелеп отырған. Мысалы, Қорқыт бабаның: «Тәңіріне сыйынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. Тәңірісі құрамаса, ешкімнің бірі екеу болмайды... Өлген тірілмейді... Менмен, тәкаппар адамды Тәңірі сүймейді... Қар қаншама қалың жауғанымен жазға бармас, гүлденіп өскен бәйшешек күзге бармас, тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел болмас... Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман... Қонағы жоқ қараша үйден түз артық... Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралап, ана құрсағында шырланып, тумағаны жақсы. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өреге баспайды. Өтірікші болғаннан, жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық» деген сөздері халық арасына кеңінен тарап кеткен (Қорқыт Ата, 1999: 128-129). Ал бұл сөздердің астарында қазақ халқының дүниетанымына тән тарихи-философиялық және тарихи-құқықтық пайымдар жатқандығы анық.

Орта ғасырлардың өзінде-ақ ұлттық тәрбиенің бастаулары толық көрініс табады. Мәселен, кезінде Әбу Насыр әл-Фараби: «...Әдеттенудің арқасында бізді жақсы мінез-құлыққа жеткізетін әрекеттер жақсы әрекеттер болып табылады. Адамның жетілуі оның мінез-құлқының жетілуіне сайма-сай келеді... Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат... Бақыттың мәні – парасаттылықта, әркімнің өз алдына игілікті мақсат қоя білуінде... адамның өз мінез-құлқын, іс-әрекетін ерікті түрде өзгертіп, игілікке бағыттап отыруында... Бақытқа жеткізетін еркін әрекет – тамаша әрекет» (Әл-Фараби, 1975: 295-373) десе, Жүсіп Баласағұни: «Сарандық өзінді құртатын құмарлық. Ақылсыз басты

қылығы танытады. Сөзі жалған кісінің жүзі төмен. Арсыз – адамның қоры. Жарамсақтың жолы жіңішке» (Баласағұни, 1986: 106) – дейді. Ал, Ахмет Жүйнеки: «Әдептіліктің басы – аузын бағу. Адамға не келсе тілінен келеді. Тіл мен жақтың көркі – шын сөз. Надан тірі дегені болмаса, аты өлік. Қыңырлықты тастап, әділдік киімін ки. Ешқашан кісіге азар берме, зорлық-зомбылық жасама. Кімнің досы жақсы болса, өзі де жақсы болады» (Жүйнеки, 1975: 52-63) деп тәлім айтады. Бұл айтылған нақыл сөздердің барлығының тәрбиелік мәні бар. Айтылған сөздердің барлығы өзгенің құқығын бұзбауға, әдепті болуға шақырады.

Кейіннен Әйтеке би болса: «Ашу бар жерде ақыл тұрмайды. Ашу деген ағын су алдын ашсаң арқырар. Ақыл деген дария, алдын тоссаң тоқырар... Сөз қуған бәлеге жолығады, жол қуған олжаға жолығады» (Зиманов, 2001: 344) деген. Ал, Абай Құнанбаев: «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерден озады... Мен егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім... Кімдекімнің әділеті жоқ болса, оның ұяты да жоқ... Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ» – деп насихат қалдырған (Абай, 1993: 138-164).

Мұндай тәлім-тәрбие бағыттары қазақ мемлекеттігін нығайту, жер-су бәріне тиісті, өйткені баршаның Отаны екенін білдіру; неке және отбасы құқықтарында ата-ана, бала-шаға, абысын-ажын, келін арасындағы нәзік сыйластықты орнатып, отбасы, туысқандық сезімдерді бекемдеуге; ата-ана, үлкенді құрметтеуге жастарды тәрбиелеу; ибалық пен имандылық қасиеттерді сіңіруге; әскери іс және мемлекетті басқару саласындағы құқықтық нормалар – ел бірлігін, ынтымағын сақтау; Отанды қорғау, әділетті басқару мәселелерді, қылмыстық құқық нормалары мен азаматтық құқық нормалары жазаны әділ бере отырып, адамгершілікті жоғалтпауға; өмірге адам болып келгеннен соң, адамдық қасиеттерді жоғалтпауға; кешірімді болуға, уәдеге опа етуге, ішкен антты бұзбауға, мүмкін болса қылмыстың алдын алып, қылмыскерге қылмыстық іс-әрекетінің дұрыс еместігіне көз жеткізуге арналған.

Ұлттық тәрбие мен ислам мәдениеті

Қазақ халқының тәлім-тәрбие негізінің қозғаушы күшіне айналған билер саяси-құқықтық өмірдің көптеген ерекшеліктерін бойларына жинаған. Біріншіден, кең даланың өн

бойындағы әділдіктің жаршысы, заңдылықтың төрешісі, үлгілі жол-жобаларды түзе білген заң шығарушысы, бұлбұлдай қызыл тілін сайратқан дүлдiл шешені, бітімгершілікке шақыратын қамқоршысы, қиын-қыстау кезеңдерде елді дұшпанға шақыратын батыры, туған-туысынан гөрі әділдікті бойына сіңіріп, ту еткен әділ қазысы болған. Дәл осы іспетті рөлді ойнаған мұсылмандық мемлекеттің басшы-қазылары да әлемге үлгіге айналған. Мысалы, Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде көптеген мән-мағына жатыр. Әділдігімен көзге түскен Омар халифа туралы әңгіме төмендегідей өрбиді. Бірде ол біреумен дауласып, қазыға жүгінбек болып келгенде, қазы Омарды көре сала жалпақтап: «О, Омеке! Жоғары шығыңыз» дегенде, ол: «Сен қазы болуға лайықты емессің. Өйткені, дауласып келген екеумізді теңдей көріп тұрғаның жоқ. Дауласып келген екеумізді теңдей көрмеген адам қазылыққа лайықты емес» деп, қазылығынан алып тастаған екен (Әділбаев, 2004: 60-61). Мұндай мысалдар хадистер мен діни деректерде өте мол. Ал, олардан кемшін түспейтін қазақ билерінің тәрбиелік мәні бар соттық үлгі-мысалдары да жетерлік. Сайып келгенде, қазақ билері тарапынан жасалған тәрбие-тәлімдік тағылымдар өте көп әрі ислам діндарларының өсиеттерінен кем соқпайды. Мысалы, Мұхаммед (с.ғ.с.): «Анаңды, анаңды және анаңды сыйла!» десе, қазақтар «Анаңды Меккеге үш рет жаяу арқалап апарсаң да, анаңның бір түнгі еңбегінен құтылмайсың» дейді, сондай-ақ Мұхаммед (с.ғ.с.): «Екі аяқ пен екі жақ арасына сақ бол» десе, қазақтар: «Екі елі ауызға төрт елі қақпақ қой», «Қызға қырық үйден тыю» деген мағыналы сөздерін ұсынады.

Тәлім-тәрбие туралы мысал-үлгілер, мақал-мәтелдер өте көп болғанымен, әр түрлі себептермен қағазға түспеген. Бұлардың бәрі халқымыздың рухани-мәдени мұрасы. Бұларды жинап, халық кәдесіне жарату – зиялылардың борышы. Бір ғана Майқы би айтты деген нақыл-ғақлиялар қаншама! Хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын, өлім жазасын халық өзі шешетін болсын (Төрекүл, 1996:170-171). Сол үшін де «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп халық текке мәтелдемеген. Мұндай үлгілі, тәлім-тәрбиесі мол нақыл сөздер мен асыл жырлар ұшан-теңіз.

Осы нақыл сөздер, мәтел-мәтелдер, мысал-үлгілер тәлім-тәрбиені құрап, қоғам ішіндегі тәртіптілікке үлес қосқан. Енді тәлім-тәрбиенің басты бағыттарын нақтылай айтсақ мыналарды қамтиды: жеті ата. «Жеті атасын білмеген түгін

білмейді» деп санаған қазақтар мәселені осыдан бастаған. Шарифат және Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистерінде де «Жақсылықты алдымен өзіңнен, отбасы, бала-шаға, туысқандарыңнан баста» делінеді. Қазақтар да ежелден-ақ рулық жүйені таза сақтап, қан тазалығына ерекше мән берген. Жеті атасын білу бір жағынан туыстастық, бауырмалшылдықты күшейтсе, екінші жағынан өзінен алдын өткен жеті атасын аруақ деп ұғып, аруаққа асы болмау жағын міндеттейді. Әрбір қазақ аруақты разы етуге, оларға тіл тигізбеуге тырысқан. Аруақтар разы болса, тіршілік оңды болады деген сенім жоғары тұрған. Жеті аталастар ешуақытта да қыз беріп, өзара қыз алыспаған. Жеті атаны ұмытпау үшін әр рудың өзіне тән шежірелері болған. Ал әрбір ата-ана ұл-қызына 7 атасын жаттатқан. Халқымыздың қадірлі ұлы, көп жыл республикамызды басқарған Д.А. Қонаев: «Ата-бабам тегіне тартып, мал бағып, қауға ұстаған кісілер екен. Күрті мен Іле өзендерінің жағасын жайлап, құйған бойын қыстау етіпті. Ертеректе бұл жерлер Жетісу губерниясы Верный оязы, төменгі Іле болысы атаныпты. Қазіргі Алматы облысының Балхаш пен Күрті аудандарының жері» – дей отырып, Дінмұхамед, Меңліахмед, Жетібай, Қонай, Азынабай, Нұрмамбет, Жолын деп 7 атасын атайды (Қонаев, 2011:13). Мұндай ата-баба шежіресін таркату қазақ халқының ұлттық тәрбиесіндегі маңызды іс-шара болып табылады. Шежірені ұрпаққа үйрете отырып алдыңғы буын жастардың құқықтық білім алуын да қадағалаған, яғни ата-баба жері, мекені (жайлауы, қыстауы, т.б.), олардың өсиеттері, бастан кешкен оқиғалары, отбасылық дәстүр, т.б. туралы да ілімді беріп отырған.

Мұндай отбасылық-құқықтық мәліметтер туыстармен, құда-жекжаттармен және өзге де туған-туыстармен арақатынастарды жіктеуде де сақталған. Өлі күнге дейін әрбір қақтың үш жұрты бар: өз жұрты (руы), нағашы жұрты (ана жағы) және қайын жұрты (әйелі жағы). Бұлардың арасындағы қарым-қатынас пен сыйластық өз руластарынан кем болмаған. Мұндағы тәлім-тәрбиенің бір бағыты адамдарды құрметтеу, сыйласу, сәлемдесу секілді дүниелермен аста-сады. Кез келген ат үстіндегі адам жаяуға, аз адам көпке, жасы кіші үлкенге сәлем беру ислам дінінде де адамға парыз етілген. Әсіресе, келіндер үлкеннің жолын кеспей, иіліп сәлем берген. Сәлем беруді ата-аналары ұл-қыздарына жастайынан үйреткен. Бұл ибалықтың ең биік көрсеткіші. Өйткені, біздің қазақ халқы әдепті де сыйластық қарым-қатынастарға көне

дәуірлерден көңіл бөліп, оны ұрпақтан-ұрпаққа қасиеттеп беріп отырған. Яғни, берер тәлім-тәрбиесін қысқа да нұсқа етіп, мақал-мәтел, нақыл сөздерімен қалдырған. Мысалы, «Ұлық болсаң – кішік бол», «Сыпайылық жоқ жерде сыйласу да жоқ», «Кішіпейілдік – кішілік емес, кісілік», т.б. терең мәнді сөз нақыштары халқымыз ұстанған тәлім-тәрбиенің басты бағытын, сындарлы жүйесін көрсетеді.

Тарихи-құқықтық тұрғыдан алғанда тәлім-тәрбиенің ең биік шыңы – әдептілік. «Әдеп дегеніміз – адамдардың қатынас барысында сыпайылық шегінен шықпау, адамның жеке ерекшеліктерін ескеру, өзгенің де өзінің де арнамысын қадірлеумен бірге шама мен шекті де сезіне білу» (Сәлмен, 2001: 3). Сөйтіп, әдепті адам күнделікті тіршілікте өзін-өзі адамдық шеңберде ұстауы, мінез-құлқы жұмсақ, адамгершілігі мол, қайырымды, тек көкейінде ізгілік істерді жүзеге асыруға ұмтылысы бар екенін көрсетуі. Бұл көріністер төмендегі мәселелерден тұрады: сенімге мықтылығы, өзіндік әдебі, ата-ана, әйелі, бала-шағалары арасындағы әдептер, туыстары мен көршілеріне деген қарым-қатынастан, адамдармен қарым-қатынасты және қоғамдағы әдебінен тұрады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ата-ана дәрежесі өте жоғары. Ол жайлы қасиетті Құранда өте жиі айтылады (Құран, 1990) [36 аят]. Ислам мәдениеті негізінде қазақтар ата-анасын құрметтеген. Ешуақытта оларға қарсы шықпаған. Пайғамбарымыздың «Өлгеннен кейін ата-анаң риза болсын десең, төрт жағдайға көңіл бөл. Олар: дүниеден өткен ата-анаңа дұға жасап тұру; айтып кеткен өсиеттерін орындау; тумаларымен жақсы қарым-қатынаста болу; ата-анаңның достарын, жолдастарын сыйлап, құрметтеу» деп айтқан сөздері бәріне кеңінен мәлім болған. Адам баласы қоғамда өмір сүргендіктен, олармен қарым-қатынасында үнемі адал, әділ, мейірімді болуы талап етіледі. Тіпті тәлім-тәрбие адамдық қоғамнан да асып, қоршаған ортаны құрметтеуге, бет-алды табиғатты бүлдіріп, таптауға болмайтынына көз жеткізеді. Мысалы, жаңа шығып келе жатқан балауса шөпті таптамайды, құстың жас балапанын өлтірмейді, құмырысқа ұясын бұзбайды, т.б. Әрбір ата-ана, үлкендер балаларға кішкентайынан бұларды құлағына сіңіріп, табиғат, жан-жануарларға мейірімді қарауға үйретеді. Бұлардың барлығынан белгілі бір дәрежеде дәстүрлі құқықтық сарын байқалып тұрады.

Жан-жақты бағытта тәлім-тәрбие алған адам қоғамға тек пайдалы іс-әрекеттермен шұғылданады, сөзі мен уәдесіне берік болып,

ешкімге арамдық жасамайды. Қазақ әдет-ғұрып заң нормаларындағы әдептілік тәлім-тәрбие тағылымдары әрбір қоғам мүшесін адамдық жақсы қасиеттерді бойына жинап, әділ де шыншыл, обал мен сауапты терең түсінетін, ақ пен қараны ажырататын, жақсы мен жаманды білетін етіп тәрбиелеуге күш салады. Мұндай тәрбие алған адамның этно-мәдени деңгейі жоғары болып, қоғамдағы тұтастық пен заңдылықты сақтауға игі әсер ете алды.

Қазақ халқының рухани байлығы әлемді әр түрлі дәрежеде игеруден, түсінуден, бейнелеуден, бағалаудан тұрады. Әрбір тарихи кезеңде сол заманның өзіне сай нақты құндылықтар жүйесі өрнектелген (Таракты, 1994). Бұл рухани құндылықтар – жалпы құндылықтардың ең шыңы, бұзылмаған қаймағы. Сондықтан да ол – әрдайым тарихи процестердің тұтастығын, бірлігін, сабақтастығын қамтамасыз ететін рухани күш. Материалдық, әлеуметтік, діни, мәдени құндылықтардың жиынтығы әрі бекемдеушісі рухани құндылық өзінің сабақтастық үрдісін әсте тоқтатпаған. Процесті үнемі алға сүйреп, дамытуға үлкен рөл атқарған. Бұл тәлім-тәрбиенің басты қаруы болып, қоғамды тарихи реалдыққа, мәдени дамуға, бірлікке ұмтылдыруда, еркіндік пен бостандыққа, қоғамдық шынайы үйлесімдікті қалыптастыруда, рухани дамуға көп үлесін қосқан.

Адам құқығы мен бостандығы, адам және қоғам мәселелері әл-Фараби еңбегінде текке көтерілмегенін оның философиялық көзқарасын зерттеген ғалым С.Х. Сатыбекова сипаттап жазады (Сатыбекова, 1975: 74). Көне дәуір ойшылдары Зерде мен Бақыт, Бостандық пен Теңдік, Жақсылық пен Үйлесімдік, Құқық пен Заңдылық жайлы көп ой толғаған. Олардың еңбегінің мәдени-дүниетанымдық тұрғыдан тәлім-тәрбиеге берері мол. Қоғамдық ортаның үйлесімдігі сол қоғамда өмір сүретін барша адамдардың дүниетанымымен, өмір сүру тәсілімен, тәлім-тәрбиенің белсенді алып барылуымен өлшенеді.

Тәлім-тәрбиенің өзегі – адамды жан иесі, адам деп қарау, пенде деп ұғыну. Тірлік басқа болса да, адам тілегі бір болуын, бармақ басқа болса да, білек бір екенін ұмытпау өмір деген өзгеге қамқорлық екенін; ер жігіт өзі үшін туады, елі үшін өледі; ел ауырын ер көтереді деп жас ұрпақ бойына құйып отырған. Мықтының мықты болуы, әлсіздің құрып кетуі тәлім-тәрбиенің сіңірілуіне байланысты (Арғынбаев, 1973). Қазіргі күнгі тәлім-тәрбиенің басты бағыттары да сан ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәлім-тәрбиеден бастау алады. Олар

Отанын, Жерін, Елін, адамды, табиғатты, өзін сүюге, яғни тұрмыс-тіршіліктің барлық тармаған қамтуға бағытталған. Ұрпақты одан ары тәрбиелей беру үшін бұл жолда ата-бабалардан қалған рухани-мәдени құндылықтарды, мақал-мәтелдерді, афоризмдік сөздерді, толғауларды, жырларды, тарихи-патриоттық деректерді молынан пайдаланған ләзім (Зиманов, 2004).

Қорытынды

Әрбір азаматтардың мінез-құлқы, мейлі ол жеке тұлға, ұжым, лауазым иелері болса да олар әлеуметтік, психологиялық, құқықтық, әдептілік аспектілерді өз ішіне алады. Өйткені, адамның мінез-құлқы, біріншіден, оның ұйымдастырылуымен; екіншіден, объективті байланыстар мазмұнымен, үшіншіден, оның субъективтік жақтарымен; төртіншіден, нормативтік сипатымен өлшенеді. Бұлардың келістігі құқықтық нигилизмге апарып соғады. Оны көбінесе бюрократиялық процедуралар, заңға немқұрайлы қарау, қоғамдық мүдде мен қажетсізінудің алшақтығы жазаланбау тудырады. Адам мінез-құлқы – өте күрделі, объективті және субъективті жақтары, ішкі-сыртқы тетіктері бар құбылыс. Оны көп ғасырлар бойы сынақталған, бай әдептілік шараларымен қалыптастырған. Заң мен қоғам мүшелері арақатынасын тәжірибеден өткен, ұзақ мезгіл санасына сіңген нормалар арқылы жақсартуға болады. Бұған жазбаша тарих та, ауызша тарих та дәлел бола алады.

Әдет-ғұрып, заң-қағидалар қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасын реттесе, ал тәлім-

тәрбие ол реттеушілікті оңайлатып, жүзеге асыратын күш-қуат. Бұлар қоғам мүшелерінің арасындағы қатынасты жөнге салып, реттейді әрі тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз ету үшін жасалған бейнебір құрал іспетті. Олар ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, ұрпақтар діліне ана сүтімен сіңіп, олардың мінез-құлқын, іс-әрекеттерін алға бағыттап отырады. Әрине, бұл құбылыс әр елде, халықта өзіндік көрініс тауып, өзіне хас қалыптасу, даму, өзгеру тарихын жасайды. Құқық пен тәлім-тәрбие ұлттық саяси және құқықтық сананы қалыптастырады. Әр халықтың өзіндік ұлттық құқық жүйесі қалыптасады. Қазақтардың да құқық жүйесі көне дәуірлерден қалыптасып, өз қоғамына кешегі күнге (XX ғасырға) дейін қызмет етіп келді.

Құқық пен тәлім-тәрбие егіз құбылыстар. Бұлар бір-бірін толықтырып, кемелдендіріп отырады. Бұлардың негізгі бағыттары мыналар: 1) реттеу қызметі. Бұл қызметтің мәні қоғамдық қатынастарды баянды ету, тұрақтандыру; 2) тыйым салу қызметі. Тәлім-тәрбие де, құқық та жеке адамның, қоғамның және мемлекет органының зиянды іс-әрекеттеріне тыйым салады. Бұларды жүзеге асыру барысында тәлім-тәрбиенің алар орны ерекше. Себебі, тәлім-тәрбие мықты болған жерде құқық бұзушылыққа жол берілмейді. Өйткені, тәлім-тәрбиенің негізгі бағыты заңды құрметтейтін адамдарды тәрбиелеу, қалыптастыру. Сөйтіп, сан ғасырлар бойы ұлттық тәлім-тәрбие дәстүрлі заңды сақтауға мұрындық болып келді, өзгенің құқықтық рецепциясын кіргізбеуге ұмтылды, мұның өзі қазақ халқының құқықтық санасын үнемі кемелдендіріп отырған еді.

Әдебиеттер

- Абай. (1993). Қара сөз, поэмалар. Алматы: Жазушы.
- Арғынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке. Алматы: «Ғылым» баспасы.
- Әділбаев А. (2004). Саңлақ сахабалар. Алматы.
- Әл-Фараби (1975). Саяси-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым.
- Баласағұни Ж. (1986). Құтты білік. Алматы: Жазушы.
- Жүйеки А. (1975). Ақиқат сыйы. Алматы: Ғылым.
- Зиманов С.З. (2001). Қазақтың Ата Зандары және оның бастаулары // Қазақтың Ата Зандары: 10 томдық. Т.1. Алматы: Жеті жарғы.
- Зиманов С.З. (2004). Қазақ хандары заңдарына шолу және олардың ерекшеліктері // Қазақтың Ата Зандары: 10 томдық. Т.4. Алматы: Жеті жарғы.
- Кенжалиев З. (1997). Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы: Жеті жарғы.
- Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы (1994). Алматы: Рауан.
- Қазиев О. (2005) Көшпелі қазақ өркениетіндегі әйел құқығының мәртебесі (XVIII-XX ғ.ғ. бас кезеңі): заң ғыл.канд. ... дис. автореф. Алматы.
- Қонаев Д.А. (2011). Өтті дәурен осылай: естелік-эссе. Алматы: Алматы кітап.
- Қорқыт Ата (1999). Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

- Құран. (1990). Ниса сурасы, 36-аят; Лұқман сурасы, 14 аят; Исра сурасы, 23-24 аяттар, т.б. Т.1. / Аударған Н. Өсерұлы. Алматы.
- Құран және ғылым. Ислам ақиқат көзімен қарағанда (2003). / Жинақты баспаға дайындап шығарушы: Халифа Алтай. Алматы.
- Сатыбекова С.Х. (1975). Гуманизм аль-Фараби. – Алматы: Наука.
- Сәлмен З. (2001). Мұсылмандық әдеп. Алматы: Шапағат-Нұр.
- Таракты А. (1994). Қазақ. Оқу құралы. Алматы: Білім.
- Төрекұл Н. (1996). Майқы би және Төле би. Билер сөзі – ақылдың көзі. Алматы: Қазақстан.

References

- Abai. (1993). Qara soz, poemalar [Words of edification, poems]. Almaty: Zhazucshy.
- Argunbaev X.A. (1973). Qazaq xalkundagy semia men neke [Family and marriage in Kazakh society]. Almaty: Gulym.
- Adilbaev A. (2004). Sanlak saxabalar. Almaty.
- Al-Farabi (1975). Sayasi-etikaluk traktattar [Political and ethical tracts]. Almaty: Gulym.
- Balasaguni Zh. (1986). Quttu bilik [Goodbye shaft]. Almaty: Zhazucshy.
- Zhyineki A. (1975). Akikat suiu [Truthfulness]. Almaty: Gulym.
- Zimanov S.Z. (2001). Qazaqtun Ata Zandary zhane onun bastaularu // Qazaqtun Ata Zandary. [Kazakh Constitution and Its Origin]: 10 томдық. Т.1. Almaty: Zheti zhargu.
- Zimanov S.Z. (2004). Qazaq xandary zandaryna shcolu zhane olardyn erekshecelikteri // Qazaqtun Ata Zandary [Review of the laws of Kazakh khans and their features]. 10 томдық. Т.4. Almaty: Zheti zhargu.
- Kenzhaliev Z. (1997). Koshcheli qazaq qogamyndagu dasturli kukuktyk madeniet [Traditional legal culture in nomadic Kazakh society]. Almaty: Zheti zhargu.
- Qazaqtun talimdik oi-pikir antologiasy (1994). [Anthology of the Kazakh language of thought]. Almaty: Payan.
- Qaziev O. (2005). Koshcheli qazaq orkenietindegi aiel kukugunun martebesі (XVIII-XX g.g. bas kezeni) [The status of women's rights in nomadic Kazakh civilization]: zan gul.kand. ... diss. Avtoreferat . Almaty.
- Qonaev D.A. (2011). Otti dauren osylai: esrelik-esse [It's been a long time ago: memorable essay]. Almaty: Almaty kirap.
- Qorkut Ata (1999). Enzyclopedia zhinak [Encyclopedic Collection]. Almaty: Qazaq encyklopediasy.
- Quran. (1990). Nisa surasy, 36-ayat; Lukman surasy, 14 ayat; Isra surasy, 23-24 ayattar, т.б. Т.1. / Audargan N.Oseruly. Almaty.
- Quran zhane gulum. Islam akikat kozimen qaragnda (2003). [Quran and Science. Islam is a view of the truth]. / Zhinaktu bas-paga daiundap shcugarushcu: Xalifa лифа Altai. Almaty:
- Sarybekova S.X. (1975). Gumanizm Al-Farabi [Humanism al-Farabi]. Almaty: Nauka.
- Salmen Z. (2001). Musulmandyk adep [Muslim ethics]. Almaty: Shchapagat-Nur.
- Tarakty A. (1994). Qazaq. Oku quraly [Kazakh. Tutorial]. Almaty: Bilim.
- Torekul N. (1996). Maiku bi zhane Tole bi. Biler sozi – akuldun kozi [Maiku Bi and Tole Bi. The word Bi's is a source of intelligence]. Almaty: Qazaqstan.

Хазретәлі Тұрсұн¹, Исин Амантай², Вахдет Таракчы³

¹тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: tursunhazret@mail.ru, тел.: +7 701 728 7276

²тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің профессоры, Семей қ., Қазақстан, e-mail: assem51@mail.ru, тел.: +7 777 748 2905

³Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты, Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, тел.: +7 775 644 6515

**ҚАЗАҚ-ТҮРІК МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ
ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ**

Мақаланың басты мақсаты XX ғасыр тоғысындағы қазақ-түрік мәдени байланыстарының қалыптасуын Шәкәрім Құдайбердіұлының ғылыми өмірбаяны мен шығармашылығы арқылы талдауға арналған. Осы мақсатқа сай мақалада Шәкәрімнің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына қазақ және түркі зиялыларының жасаған ықпалын деректік негізде талдау; оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» тарихи шығармасын жазуда Стамбул қаласы кітапханаларында танысқан османлы тарихшыларының тізімін нақтылау мақсаттары қойылды. Зерттеу нәтижесінде Шәкәрімге Исмаил Гаспралының идеялық ықпалы, қазақ баспасөзінің қалыптасуындағы рөлі анықталып, оның пайдаланған османлы тарихшыларының еңбектері нақтыланды, сонымен бірге қазақ даласына османлы кітаптарының таралу жолдары мен тәсілдері анықталды. Осындай нәтижелер арқылы Шәкәрім Құдайбердіұлы XX ғасыр басындағы қазақ-түрік мәдени байланыстарын жаңа деңгейге көтерген тұлға деген ғылыми тұжырым жасалды. Зерттеу нәтижелері мен жасалған тұжырымдарды қазақ-түрік мәдени байланыстары тарихын зерттеу мен гуманитарлық пәндерді оқытуда қолдануға болады.

Түйін сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұстафа Шоқай, Исмаил Гаспралы, Әлихан Бөкейханов, ұлттық тәуелсіздік идеясы, қазақ-түрік мәдени байланыстары, османлы тарихшылары, османлы кітаптарының қазақ даласына таралуы.

Khazretali Tursun¹, Isin Amantai², Vakhdet Tarakci³

¹Doctor of Historical Sciences. Professor of the International Kazakh-Turkish University Kozha Ahmet Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: tursunhazret@mail.ru, tel.: +7 701 728 7276

²Candidate of Historical Sciences. Professor of State University Shakarim, Semey, Kazakhstan, e-mail: assem51@mail.ru, tel.: +7 777 748 2905

³PhD of the International Kazakh-Turkish University Kozha Ahmet Yassawi, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, tel.: +7 775 644 6515

Place and role of ShakarimKudaiberdiuly in kazakh-turkish cultural relations

The main purpose of article is directed to the analysis of formation of the Kazakh-Turkish cultural relationsat the turn of the 20th century through the scientific biography and works of Shakarim Kudaiberdiuly. Therefore the work purpose is to analyze the influence of the Kazakh and Turkish intellectuals on formation of social and political views of Shakarimon a documentary basis, specification of the list of Ottoman historians which works Shakarim has examined in libraries of Istanbul in the course of creation of the historical work «Geneologiya of Turkic, Kazakh- Kyrgyz and Khans». As a result of researches the ideological influence of Ismail Gaspraly to Shakarim is defined, Shakarim's role on formation of the Kazakh press, works of Ottoman historians which Shakarim has used are specified, and the methods and ways of distribution of Ottoman books to the Kazakh steppe are also defined. The established conclusions as a result of researches can be used in a research of history of the Kazakh Turkish cultural relations and on training of humanitarian subjects.

Key words: Shakarim Kudayberdiuly, Moustapha Shokay, Ismail Gaspraly, Alikhan Bokeykhanov, idea of national independence, Kazakh- Turkish cultural relations, Ottoman historians, distribution of Ottoman books to the Kazakh steppe.

Хазретәли Турсун¹, Исин Амантай², Вахдет Таракчы³

¹доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Кожы Ахмета Яссави, г. Туркестан, Казахстан, e-mail: tursunhazret@mail.ru, тел.: +7 701 728 7276

²кандидат исторических наук, профессор государственного университета

Семей имени Шакарима, г. Семей, Казахстан, e-mail: assem51@mail.ru, тел.: +7 777 748 2905

³Докторант Международного казахско-турецкого университета имени Кожы Ахмета Яссави, г. Туркестан, Казахстан, e-mail: vahdettarakci@hotmail.com, тел.: +7 775 644 6515

Шакарим Кудайбердиұлы в казахско-турецких культурных связях

Главная цель статьи направлена на анализ формирования казахско-турецких культурных связей в XX веке через научную биографию и произведения Шакарима Кудайбердиұлы. Поэтому цель работы – на документальной основе проанализировать влияние казахской и турецкой интеллигенции на формирование общественно-политических взглядов Шакарима, уточнение списка османских историков, трудами которых Шакарим ознакомился в библиотеках Стамбула в процессе творения своего исторического произведения «Генеология тюрок, киргиз-казахов и ханов». В результате исследований определены идейное влияние Шакарима Исмаила Гаспралы роль Шакарима на формирование казахской печати, уточнены труды османских историков, которыми воспользовался Шакарим, а так же определены пути и способы распространения османских книг в казахскую степь. Установленные выводы можно использовать в исследовании истории казахско-турецких культурных связей, в изучении гуманитарных предметов.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиұлы, Мустафа Шокай, Исмаил Гаспралы, Алихан Бокейханов, идея национальной независимости, казахско-турецкие культурные связи, османские историки, распространение османских книг в казахскую степь.

Кіріспе

Өзге ұлттардың әдебиеті сияқты қазақ әдебиетінің жанрлық, мазмұндық және көркемдік, идеялық тұрғыда төлтума ерекшеліктері аз емес. Түркі қағанаты кезінде жүйеге түскен жыр, аңыздардан бастау алған қазақ поэзиясы Алтын Орда кезеңінде жүйелі жолға түсіп, қазақтың қазақ атауы мен ұлттық мемлекеттілігі салтанат құрған Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясы түрінде шырқау биікке көтерілді. Бұл кезеңдегі өршіл рух пен ұлттық бірлік идеясының жырлары қазақ поэзиясының төлтума ерекшеліктерінің біріне айналды. Ал екінші ерекшелік Қазақ хандығының ыдырап, қазақ халқының Ресей империясының боданына айналуынан туындайды. Бұл кезеңдегі әдебиет отарлық езгіге қарсы күрес амалдары және тәуелсіздік идеясымен ерекшеленеді. Ұлт-азаттық күрес поэзиясының биік өлшеміне айналған Махамбет Өтемісұлының (1804-1846) жырларын ерекше атауға болады. Азаттық жолындағы күрес тарихы осы жырларда тұлғаланды. Ал орыс отаршылығына қарсы көтерілісте қазақ хандығын қалпына келтіріп, он жылдан астам бітіспес күрес жүргізген Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістің тарихын Нысанбай жырау жырға қосты. Хан Кене

көтерілісінің аяусыз басып-жаншылуымен қазақ поэзиясында торығушылық сарын пайда болды. Оның көтерген тәуелсіздік идеясымен бірге халықтың өршіл рухы да құлады. Осы құбылысты жырлаған Дулат Бабатайұлы (1802-1874), Шортанбай Қанайұлы (1808-1881), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906) және т.б. ақындар тобын Мұхтар Әуезов «зар-заман ақындары» деп атады.

Ендігі кезекте ұлт-азаттық қозғалыстың барлық жүгін арқалаған «қазақ ағартушылығы» дүниеге келді. Әдетте, қазақ ағартушылығын Шоқан Уәлиханов (1835-1865), Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), Абай Құнанбайұлымен (1845-1904) бастаймыз. Олар өз салалары бойынша заманының заңғар зиялылары бола алды және ұлттық сананы бұғаулаған отарлық жүйеге қарсы қазіргі заманғы ғылым мен білімді меңгеруді насихаттау арқылы ағартушылық идеясын алдыңғы орынға шығарды. Айталық, өзінің қоғамдық қызметі және шығармашылығымен Ш.Уәлиханов орыс ғылымымен әлемдік өркениетке қол жеткізудің өнегесін көрсетті. Ал Ы. Алтынсарин орыс білімін қазақ арасында таратуға барын салып қызмет етті. Қазақ жерінің отарлануына байланысты ұлттық ой сананың дамуында орыс мәдениетінің ықпалы күшейе түскені тарихи ақиқат. Осы мәдени

ықпалдың негізінде олардың көзқарастарында дәстүрлі мәдениеттің трансформациялануының құндылықтары мен өлшемдері айқындалды.

Орыстың ықпалымен тәрбиеленген зиялылардың тағдырынан тарихи үдерістегі ұлттық мүдденің әрбір шегінісінің астарын аңғарып, «Батыс тәрбиесін алған зиялыларымыздың аянышты жері – рухани жақтан өз халқына өгей болып қалуы еді. Аса дарынды, мол білімдар көсем боларлық деңгейге көтерілген осы қыр баласы, орыс (Батыс) ықпалында өсті» дей келіп «Батысшылығы» пұшайман жағдайға душар еткен Шоқан трагедиясының қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді» (Шоқай Мұстафа 2007: 155) деген тосын тұжырымнан бағамдай алар едік. М. Шоқай XX ғ. европалық ғылым мен өркениеттің жетістігі жағдайында таза ұлттық интеллигенцияның болуы мүмкін емес екендігін мойындайды, сонымен бір мезгілде оның көзқарасы бойынша европалық рухани құндылықтар ұлттық мәдениетке күштеп таңылмауы тиіс деген. Содан да ол европалық мәдениеттің өрісіне тәуелді болған дүбәрә қазақтарды қуаттаған жоқ. Бұл – уақыттың талабы деп білуіміз керек. Осыған байланысты С. Сәдуақасов «православие миссионерлеріне адал көмекші» болып қызмет істеген Ы. Алтынсариннің тағдырын мысалға алады. Түркістанды жаулап алған генерал Черняевтің қосынында офицер болып қызмет істеген Уәлихановтың өмірінің соңында орыс достарынан бас тартып, елеусіз қазақ ауылында дүние салғандығын, ал Ядринцевтің Шоқанның қайғылы өлімі европалықтарға қатаң ескерту болды деп жазғанын айтады (Сәдуақасұлы 2002: 332). С. Сәдуақасовтың атап отырған «орыс достары» дегені көшпелілер өркениетін тізе бүктірген отарлық биліктің өктемдігі болатын.

Ал қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған Абайдың жөні бөлек. Абай поэзиясы өз заманының озық үлгісі болды. Оның поэзиясындағы терең діни-философиялық ойлар бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. Оның орыс тілі мен мәдениетін алға салып, қазақ халқының жағымсыз мінез-құлқын сынаған моральдық-этикалық ойлары сол кездегі бодандық психологияға қарсы ұлттық иммунитетті қалыптастырудың әрекеті болатын.

Абайдан кейінгі қазақ дәстүрлі руханияты мен қоғамдық-саяси ойының дамуына аса елеулі ықпал жасаған ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының мәдени құндылығы оның дәстүрлі мәдениетті шығыстық мазмұнмен байытуында еді.

Шәкәрім және ұлттық баспасөз

Қазақтың классик ақыны, ойшыл, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлы Абай Құнанбайұлының ізімен үлкен ақын болып қалыптасқандығы, қазақ поэзиясын мазмұндық және түрлік жағынан байытқаны қазіргі кезде өзінің лайықты бағасын алды.

Шәкәрімнің бірнеше жыл болыс басқарушысы болып дала аристократиясының мектебінен өтуі жан дүниесі мен көзқарастарының қалыптасуындағы саясиәлеуметтік тәжірибе болды. Отарлық биліктің қазақ мәселесін шешуге ықпалсыздығын көзімен көрген Шәкәрім ұлтжандылық құндылық бағдарды ұлықтаған Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ ұлтшыл зиялыларының баспасөз беттерінде көтерген идеяларын қолдап, қуаттауына негіз болды. Бір сөзбен айтқанда Алаш қозғалысының белді мүшесіне айналды. Кеңес өкіметі орнаған тұста Шәкәрімнің 1917 ж. 14 қарашасында Семей уездік Земстволық жиынына депутат болып сайланады (Семипалатинский ЦҚНИ).

1917 жылдың соңында Алаш Орда ұлттық мемлекеттігі жарияланғанда Шәкәрім осы өкіметтің Халық соты болып тағайындалады. 1928 ж. қазақ байларының мал-мүлкін кәмпескелеу науқанында Шәкәрім қуғынға түсіп, халықтан оқшауланып, өзі атайтын «Саят қорада» оңашаланып өмір сүреді. Сопылық ілімнің қыр-сырын жете меңгерген Шәкәрімнің осы әрекетін Қожа Ахмет Ясауидің пайғамбар жасынан асқанда хылуетке түсуімен сабақтастыра қарастырамыз. Бұл Шәкәрімнің ұстанған сопылық ағымындағы дәстүр сабақтастығы ма, әлде тоталитарлық қоғамның қысымынан бой тасалап, өзгеге зияным тимесін деген қазақ поэзиясы абызының шығармашылық немесе азаматтық ұстанымынан туған әрекет пе? Бұл сауалдың нақты жауабын айта қою қиын.

Ақынның шығармашылығына алғашқы еңбектері жарық көрген кезден бастап назар аударыла бастады. Әлихан Бөкейханов 1913 және 1915 ж. жарық көрген мақалаларында Шәкәрімнің адам, қоғам, дін мәселелеріне ерекше назар аударғандығын алғаш тілге тиек еткен. Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік мәселелеріне қатысты Шәкәрім пікірлерін қуаттаған Ә. Бөкейхановтың «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі», «Қалқаман-Мамыр» поэмалары жөнінде жазған сын мақалаларында оның шығармашылық лабораториясына жоғары баға беретін ой-тұжырымдарын шәкәрімтанудың бастауы ретінде қарастыруға болады (Бөкейханов 1913).

Ал Сұлтанмахмұт Торайғыров пен С. Ғаббасовтар 1915 жылы, Мұхтар Әуезов 1918 жылы Шәкәрімнің тұлғасына алғашқылар болып баға берді. Әйтсе де Шәкәрімнің кеңестік билік тарапынан «алашордашыл» деген айыппен жолсыз жазаға ұшырауымен оның шығармашылығын зерттеуге тыйым салынды.

Шәкәрімнің шығармашылығы тақырыптық, жанрлық, мазмұндық жағынан барынша саналуан болып келеді. Атап айтқанда, оның шығармашылығы діни-философиялық, саяси-тарихи, этика-эстетикалық және музыкалық салалардағы еңбектерді қамтиды. Оның XX ғасыр басында «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» тарихи еңбегі, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Қазақ айнасы» өлеңдер жинағы жарық көрді. Шәкәрімнің өлеңдері мен мақалалары баспасөз бетерінде де жиі жарияланып тұрды. Осы жерде қазақ ұлттық баспасөзінің қалыптасуы 1873 ж. Ташкент қаласында жарық көрген «Түркістан уәлаятының газетінен» және оған іле-шала Омбы қаласында басылған «Дала уәлаятының газетінен» басталғандығын еске ала кетсек болады. Екі газет те отарлық биліктің орыс тіліндегі ресми басылымдарының қазақша аудармасы болғанымен оларда қазақ мәдениеті мен қоғамдық өміріне қатысты құнды материалдар жарық көре бастады және осы газеттерді қазақ журналистикасының әртүрлі жанрлары пайда болып, өмірге жол тартты.

1907 ж. наурызында Троицк қаласында отарлық биліктің басылымдарына қосарланбай жарық көрген ұлттық басылымдардың алғашқысы «Қазақстан» газетінің ұлтшылдық бағытынан секем алған отарлық билік газетті жауып тастады. 1911 ж. осы қалада «Айқап» әдеби журналы жарық көре бастады. Қазақ зиялылары Ресейдегі саяси өрлеуден туындаған қолайлы жағдайды сәтті пайдаланып, саяси күрес тәсілі ретінде ұлттық басылымдарды көптеп шығаруға, оны саяси үгіт-насихат құралы ретінде кеңінен пайдалануға кірісті. Осылайша 1913 ж. 2 ақпанында Орынбор қаласында қоғамдық-саяси және әдеби басылым «Қазақ» газеті дүниеге келді. Қазақ халқының саяси санасын көтеріп, оның отаршылыққа қарсы күрес дәлелдерін айқындап берген осы басылымда Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұтылған», «Шәкәрім», «Ш.Қ.», «Шаһкерим Құдайбердіұлы» деген атпен жиырмадан астам мақалалары жарық көрген болса, оның мақалалары мен еңбектері туралы да көптеген материалдар жарияланды.

Қазақ баспасөзінде алаштық қайраткерлердің күш-жігерімен 1917 ж. Семей қаласында «Сары-

арқа» газеті, 1918 ж. «Абай», 1925 ж. «Таң» журналдары жарық көрген. Шәкәрім қажы бұл басылымдардың жарық көруін қуана құптап, оларда қазақ өміріне қатысты саяси және философиялық тақырыптардағы мақалаларымен бірге өлеңдерін де жариялап тұрды.

Шәкәрімді толғандырған мәселелердің түйіні XX ғасыр басында отарлық езгіде жаншылған қазақ қоғамында қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуалдан шығу жолын іздестіру болды. Ол «Абай» журналында жариялаған «Ұлтшылдық» деген мақаласында «Ұлтшылдықтан мәдениет, мәдениеттен адамдық туады» деп жазды.

Шәкәрімнің осы газетте жарияланған мақалаларының арасында «Би һәм билік», «Жазу мәселесі», «Барша қырғыз-қазақ білімділеріне ашық хат» атты мақалаларында көтерілген мәселелер қазақ қоғамындағы саяси биліктің жайын қозғауымен және ұлттық жазба мәдениеттің қалыптасу жайын қозғап, оқырмандардың қызу қолдауына ие болды. «Үш анық» сияқты философиялық трактат жазған Шәкәрім өз ойларын алғаш рет «Айқап» журналының 1912 ж. №5 санында «Білімділерге бес сауал» атты мақаласымен бөлісті. Көпшілікке ой тастаған сауалға ол кейіннен «Ең жақсы адам не қылған кісі?» деген сауалға – ең жақсы адам жүрегін кірсіз ұстаған және көпке пайдасын неғұрлым көп тигізген адам деп жауап береді.

Шәкәрімнің осындай мақалаларында көтерген философиялық ойлар қазақ қоғамындағы азаттық идеялардың дамып, отарлық билікке қарсы күрес дәлелдерінің қалыптасуына ықпал жасады.

Шәкәрім тарихшылығындағы шығыстық дереккөздер

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ топырағында кәсіпқой тарихи еңбек жазған алғашқы авторлардың бірі. Ұлы Абайдың өнегесімен Шығыс пен Батыс мәдениетіне қатар ден қойған ғұлама. Оның «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы 1911 ж. Орынбор қаласында Карими баспасынан жарық көрді. Кітап 2007 ж. факсимилиесімен басылып жарыққа шықты (Шах Керім Құдайбердіұлы 1911). Кітапты жазуда автор араб, парсы, орыс және түркі тілдерінде жазылған көптеген дереккөздерін пайдаланған Ш.Құдайбердіұлы еңбегінің тарихнамалық және деректік негіздерге сүйенуі өзіне дейінгі жазылған түркілік тарихи шығармалармен дүниетанымдық тұрғыда үндестірді.

Шәкәрімнің «Шежіресі» XX ғ. 30-жылдарына дейін қазақ зиялыларының арасында кеңінен та-

нымал болды. Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышпаевтар тарихи еңбектерінде оған сілтеме жасаған. Әйтсе де, Шәкәрімнің 1931 ж. кеңестік тоталитарлық биліктің құрбаны болуы оның шығармашылығын зерттеуді жабық тақырыпқа айналдырды. Шәкәрімнің тарихшы ретінде жеткілікті зерттелмей келуінің сыры осы.

Қазақ топырағында қазақ тілінде жазылған алғашқы тарихи еңбектердің бірі қатарында Қадырғали Жалайридің (1530-1605) «Жәми ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегін атаймыз. Бұл кітаптың бірінші бөлімінде Рашид ад-Диннің (XIV) «Джами ат-таварих» (Жылнамалар жинағы) еңбегінің Шыңғысхан және оның ұрпақтарына қатысты тарихи әңгімелері компилятивтік тұрғыда мазмұндалса, екінші бөлімде қазақ қоғамында қалыптасқан ауызша тарихнама дәстүріне сай сенімді дереккөздерге сүйенген автор XV-XVII ғғ қазақ хандығының тарихын қалпына келтіруге тарысады. Қадырғали мен Шәкәрім еңбегінің арасын үш ғасыр уақыт бөліп тұр. Шәкәрім заманында төл тарихи зерттеу тәсілдері жаңа сапаға көтерілді, бұл жетістіктер еңбекке өз қолтаңбасын қалдырған. Солардың қатарында дереккөздер аясының кеңейе түскенін атауымызға болады. Дегенде, Қадырғали еңбегінің кейінгі кезде ғана ғылыми айналымға түскенін ескерер болсақ, Шәкәрім ол еңбекпен таныс болмаған. Содан да Шәкәрім Қадырғалиға сілтеме жасамайды. Оның есесіне «Шежіреде» Шәкәрім Рашид ад-динге сүйенген Әбілғазының (1603-1664) «Шаджара-йи түрок» еңбегінің деректерін кеңінен пайдаланады. Айталық, Шәкәрім Әбілғазының Ергене қон мен Бөрте шинаға қатысты аңызын баяндап, оны қытай деректерімен салыстыра отырып, өз пікірін білдіреді. Сол сияқты түрік жұртының пайда болуына қатысты шежірелік тізбекті тарқата келіп, бұл деректердің «Әбу-әл ғазы хан шежіресіндегі мұсылман жазушыларының сөзі» (Құдайбердіұлы 2007: 11) екендігін айтып, Әбілғазының да пайдаланған дереккөздерінен хабар береді.

Шәкәрім шежіресінде қадым жазуымен жазылған ат-Табари ныспысы ұғылмай, бірқатар басылымдар мен мақалаларда әлі күнге дейін қате оқылып-жазылып жүр. Шәкәрім пайдаланған кітаптар арасында аталатын «Тибри» есімді автордың осы ат-Табари екендігі даусыз. Өйткені, оның «Пайғамбарлар мен патшалар тарихы» (Тарих ар-русул ва-л-мулук) еңбегінде жазылған арабтарға дейінгі халықтар туралы мәліметтері Шәкәрім «Шежіресінде» қысқартылып мазмұндалған. Шығыс пен ба-

тыс елдерінде ықшамдалып жарияланған нұсқаларының бірі қолына түскен Шәкәрім өз заманында қазақ топырағында ат-Табари шығармасымен жақсы таныс бірден-бір адам болса керек. Заманында әлем тарихын ең толық көлемде жазып шыққан арабтың ұлы тарихшы Әбу Жафар Мұхаммед ат-Табари (839-923) жылнамасы 40 томдық басылым болып соңғы жылдары АҚШ-та жарық көрген (The History of at-Tabari 1989-2007).

Ат-Табаридің замандасы ал-Джахиз (IX ғ.) Қазақстанның көшпелі түркі тайпалары туралы этнографиялық сипаттама жасаған «Достоинства тюрок» (Манакиб ал-атрак) атты әйгілі еңбегі туралы «Айя софия мешітіндегі араб Жажиз кітабында «Арабтар дұшпандарын талқандағанда кітаптың қағазын аударғанынан оңай быт-шыт қылды» (Құдайбердіұлы 2007: 28) деп жазуына қарағанда Шәкәрім Стамбулда Ая София мешітінің кітапханасында Жажиздың «Послание Фатху б. Хакану о достоинствах тюрок и всех войск Халифата» (Мандельштам 1959) еңбегінің нұсқаларының бірімен таныс болуы мүмкін.

«Шәкәрім» энциклопедиясында [9] ғұламаның ресейлік Н. Аристов, В. Радлов сияқты ғалымдардың шығармаларымен таныстығы туралы мәліметтер қамтылған. Дегенмен, Шәкәрім «Шежіресінде» Балхашин (Балкашин), Левшин, Березин, Спасский, Маевский деген орыстілді авторлардың да еңбегін пайдаланады. Олардың дереккөздерін қаншалықты пайдаланды деген мәселе де алдағы уақытта зерттелуі тиіс желілер. Айталық, қазақ құрамындағы қоңырат тайпасына қатысты шежірені тарқатқанда Шәкәрім бірнеше дереккөздерін салыстыра пайдаланады. Мысалы, Рашид ад-Дин, Әбілғазы және Радлов пен Левшиннің деректерін ауызша тарихнама деректерімен толықтырып, өз болжамдарын білдіреді (Құдайбердіұлы 2007: 73). Ал, керей тайпасы тарихына қатысты Рашид ад-Дин, Әбілғазы, Нәжіп Ғасымбектермен бірге профессор Березин, Аристов деректерін саралай келіп, олардың деректерін ауызша тарихнама деректерімен салыстырады (Құдайбердіұлы 2007: 74). Найман тайпасының шежіресінде аталған авторлармен қатар Спасский, Маевский деген авторлардың деректерін атайды (Құдайбердіұлы 2007: 77). Ноғайларға қатысты «Бұл хатты перевод қылған профессор Гаркауи деген кісі» (Құдайбердіұлы 2007: 119), түркімендерге қатысты «Галкин деген кісінің сөзіне қарағанда» (Құдайбердіұлы 2007: 125) деген мәліметтер Шәкәрімнің пайдаланған дереккөздер аясын кеңейте түседі.

Дегенмен, Шәкәрімнің дүниетанымы мен шығармашылығына, әсіресе «Шежірені» жазуына ықпал еткен османлы-түрік ғалымдары туралы жоғарыда аталған энциклопедияда ешқандай дерек кездеспейді. Оның бір себебі, қазақ-түрік мәдени байланыстарына тереңдеп баруға тыйым салынған кеңестік тоталитарлық билік жүйесінің ықпалы десек, екіншіден, мәселеге қатысты іргелі зерттеулер жүргізудің бағыт-бағдарлары мен әдіснамалық негіздерінің қалыптасып үлгермеуі. Түркі халықтарының мәдени-рухани тамырлары мен байланыстарын орта ғасырлар мен жаңа замандағы тарихи тұлғалардың қарым-қатынасын қалпына келтірусіз елестетудің мүмкін емес екендігін ескерер болсақ, онда қазақ-түрік байланыстарын Шәкәрімнің шығармашылығындағы ықпалдастық арқылы айқындау – үлкен іске жасалған алғашқы барлау болмақ.

Османлы-түрік тарихшыларының шығармаларымен Шәкәрім алғаш рет «Тәржіман» газеті арқылы XIX ғасырдың 80-90 жж. таныса бастап, газетте түркі халықтары, Осман империясының тарихына қатысты жарияланған мақалаларға жіті назар аударып отырған. Бұл істе Исмаил Гаспралының жасаған ықпалы Шәкәрімнің «Абайдан соңғы ұстазым – «Тәржіман» газетінің иесі Исмағұл Гаспринский десем бек дұрыс, оның үшін сол кісінің газетін оқып көп пайдаландым» (Құдайбердіұлы 2007: 93) деген сөздерінен толық аңғарылып тұр. «Көп пайдаландым» деп «Шежіре» кітабында жазуы – Гаспралы өнегесінің де бүкіл қазаққа жасаған Абай ықпалы сияқты қазақ топырағында терең тамыр тартқанын көрсетеді. Гаспринскийдің «Тәржіманда» жариялаған нендей материалдарын Шәкәрім ой елегінен өткізді деп қарасақ, көптеген дүниелер өз тақырыптарымен сайрап тұр. Олар бірнеше авторлардың және И.Гаспралының өзінің шолу жасап жазған тарихи тақырыптағы мынадай мақалалары: «Түркі халықтары», «Көне түркі кітабы «Құтадғу білік» (1886), «Ресейдің мұсылман тұрғындары» (1887), «Қырымдағы татар халқы туралы», «Теке түркмендер», «Қазақтар», «Османлы» (1888), «Сібір мұсылмандары» (1891), «Қазақтардың шығу тегі туралы» (1894), «Енисей жазуларын оқып шығу нәтижелері туралы В.В. Радловтың баяндамасы» (1895), «Өзбектердің шығуы туралы аңыз» (1901), «Сегізінші ғасырдағы көнелік ескерткіші» (1902), «Түркістанның жаңа тарихы» (1905-1906), «Түркия тарихы» (1906-1908), «Лев Толстой туралы» (1910), ж.б. Осы мақалаларда көтерілген мәселелер Шәкәрім «Шежіресінде»

жергілікті дереккөздердің мәліметтерімен толықтырылып, тарқатылады.

Шәкәрім «Шежіре» кітабында түрік тіліндегі кітаптарды түпнұсқадан пайдаланған. Ақын жарларында «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» дегені осы сөзіміздің айғағы. Оның Меккеге қажылыққа бару сапары таза діншілдік ниеттен ғана тумаған. «Меккеге бара жатқан сапарымда Стамбулда 13 күн, бері келе жатқанда тағы 13 күн болып тарихты ақтардым, жол қатынасы жайсыз болып, Египетке баруға рұқсат ала алмадым. Сол сапарда Шығыс, Батыс ғалымдарымен сөйлесіп пікірлестім, ерте кезеңде шыққан ғалымдар шығармаларын жаздырып алдым» («Шәкәрім». Энциклопедия. 2008: 740) деген деректер Шәкәрімнің қажылық сапарының мәдени қатпарларын айқындайды.

Осы сапардағы танысқан еңбектері қатарында османлы-түрік авторларынан Шәкәрімнің арнайы есімін атайтыны – Нәжип Ғасымбек. Шәкәрімтанушылар бұл есімге осы күнге дейін мән бермей келгені өз алдына, оның кім екеніне де көз жеткізе алмаған. Шәкәрім кітабында есімі сәл бұрмалана берілген бұл автордың Нежіп Асым (Нежіп Асым Йазықсыз) екеніне назар аударамыз. Шәкәрімнің шежіре кітабында сілтеме жасалынған Нежіп Асымның «Түрік тарихы» еңбегінің үзінділері «Тәржіманның» 1908 ж. көптеген сандарында жарияланған. Шәкәрім кітабында пайдаланылған нақты дереккөзінің бірі «Тәржіман» газетінен табылатынына жөн сілтеп кеткен.

Шәкәрім өзінің Меккеге қажылық сапарында (1905-1906 жж.) Ыстамбул кітапханаларынан өзін қызықтырған тақырыптар бойынша мағлұматтар іздестірген. Ол «Мұтылғанның өмірі» өлеңінде «Он үш күн боп Стамболда, Керек кітап табылғаны-ай!» (Құдайбердиев 1988: 63) деп жазған. Бұл жайында Шәкәрімнің баласы Ахат Құдайбердиевтің естелігінде де айтылады.

Шәкәрім өзі оқып шыққан кітаптарының ішінде «Тарих Ғышмани» («Тарих-и Османи»), «Тарих ғұмұми» деген еңбектердің аттары шежіре кітабында нақты көрсетілген. Осман тарихын сөз еткен татар басылымдары мен кітаптарымен таныс болған Шәкәрім Стамбулда осындай османдық басылымдарға ден қойған.

«Тарих-и Османи» деп аталатын кітаптар Осман патшалығында әр жылдары, талай рет жарық көрген. Осы аттас шығармалардың ішінде XIX ғасырда түрік тарихнамасындағы ірі зерттеуді әйгілі мемлекет қайраткері, ойшыл, филолог, аудармашы және тарихшы Ахмет Вефик паша (1823-1891) жазған. Ол тарих

ғылымы үлесіне «Хикмет-и тарих» (1863) және «Фезелеке-и Тарих-и Османи» («Османның толық тарихы») кітабын (1869) қалдырды. Вефик паша Әбілғазы ханның «Шежіре-и түркі» атты әйгілі кітабын шағатай тілінен осман тіліне аударған (1864). Вефик пашаның тарихи көзқарастары соңғы жылдары түрік зерттеушісі Атила Шахинер тарапынан зерттеліп отыр (Şahiner 2007). Осман тарихшылығының биік шыңдарының бірі – білімдар ғажап тұлға, тарихшы да құқұқшы, мемлекет қайраткері Ахмет Жевдет паша (1822-1895). Жевдет пашаның өмірі мен шығармашылығы туралы мол мағлұматты түрік зерттеушісі Осман Кескиоглу мақаласынан табамыз (Keskioglu O. 1966). Оның 12 томдық «Тарих-и Жевдет» шығармасы жаңа замандағы Осман патшалығы тарихын, 1774-1853 жж. аралығын баяндады. Белгілі дәрежеде бұл орасан зор еңбек Нури пашаның жазып қалдырған тарихының заңды жалғасы іспетті. Ахмет Жевдеттің қыруар рухани мұрасының ішінде оның есімін қазақ жеріне де жайған он екі бөлімді екітомдық кітабы – «Қысас-и Әнбия ве теvarих-и Хулефа». Бұл – өткен замандар туралы жазылған тарих оқулығы ретінде бүкіл түркі жұртына танылған кітап. «Біржан-Сара» айтысында «Қисса-сул-Әнбияда көрмеп пе едің» дегендей, XIX ғ. мен XX ғ. басы аралығында қазақ діни білім беру мекемелері – мектеп, медреселердің оқу бағдарламаларына еніп, кеңінен қолданыста болған, оқымыстылар арасына да тарихи сана қалыптастыруға елеулі ықпал еткен туынды.

XIX-XX ғасырлар шебінде «Тарих-и Османи» («Осман тарихы») деп аталған бірқатар кітаптар оқу орындарында оқулық есебінде қайталанып жарияланып тұрды. Мысалы, Абдулла Сабри (1893-1894), Али Решат пен Али Сейди (1909), т.б. тарих кітаптары. Шәкәрім «Шежіренің» «Ысламбұлдағы Ғұсманлы түрік сұлтандары» (Құдайбердіұлы 2007: 116) бөлімінде Осман мемлекетінің пайда болып, қалыптасуына тоқталып, I Осман сұлтанның II Абдухамитке дейінгі Осман билеушілерінің толық шежірелік тізбесін береді. Бірақ қандай дереккөзге сүйенгендігін атамайды. Бұл жерде Шәкәрім «Тарих-и Османи» кітабын немесе Мехмед Мурад бейдің 1881-1883 жж. жарыққа шыққан «Тарих Умуми» көптомдық кітабын пайдаланған болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Шәкәрім «Ысламбұл» деп жазғанда қала атауының қазақ арасындағы қалыптасқан нұсқасын алып отырғандығы да есте болуы керек.

«Тарих ғумуми» («Тарих-и Умуми») – «Жалпы тарих» деп аталатын бұл басылым туралы да шәкәрімтанушы ғалымдар нақты ешнәрсені тарқатып айта алмай келеді. Осы күнге дейін жарияланған Шәкәрім өмірбаяндарында, «Шәкәрім» энциклопедиясында бұл кітап жайында, оның авторы туралы да ешқандай дерек берілмеген. Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабының «Шежіре басы» бөлімінде «Тарихи ғумуми» кітабына сілтеме жасай отырып, Нұхтың Сам, Хам, Яфиш деген балаларынан тараған нәсілдерді атайды.

Османлының тарихшы ғұламаларының ішінде Шәкәрім 1906 ж. Мекке сапарында сол кезде Ыстамбұлда тұрған «Тарих Умуми» көптомдық кітабының авторы Мехмет Мурадпен (1854-1917) кездесуі әбден мүмкін. Оларды жақындастыратын ортақ тұлға – екеуіне де жақсы таныс Исмаил Ғаспралы болса, ортақ тақырыптары – түркі тарихы мен баспасөзі һәм жалпытүркілік дүниетаным болса керек.

Мизаншы Мурадтың тарих кітаптары өзі қызмет еткен оқу орындарында оқу құралдары ретінде қолданылады. 1885 ж. көптомдықтың ықшамдалған нұсқасы – «Мухтасар Тарих-и умуми» шығарылады.

1897-1908 жж. аралығында Мизаншы Мурад бұрынғы тарих жазбаларын қайтадан реттеп, «Жалпы тарих» кітаптарын баспаға дайындау істерімен де шұғылданған тәрізді. Кавказдың тумасы, Петербургте жоғары білім алған белгілі «жастүрік» Мурад бей XIX ғасырдың соңында Ресейге келген және сол сапарында Кавказды, Түркістанды, Башқұртстан мен Еділ бойын аралап шыққан. Мизаншы Мурадтың тарих кітаптарының Ресей бодандығындағы түркі халықтарының арасында таралуына осы сапардың да ықпалы болуы мүмкін.

Османлы кітаптарының қазақ жеріне таралуы

Шәкәрімнің Мурад кітаптарымен 1906 ж. Ыстамбұлда танысуы, сол жақтан поштамен елге жіберуі қисынды. Ахат Құдайбердиевтің естелігінде Шәкәрімнің Түркиядан елге, Семейге салып жіберген кітаптары жайында айтылады. Салып жіберген кітаптары осман кітаптары екені еш күмән туғызбайды. Сол кездегі Османлы басылымдарының бірқатары осы күнге дейін Семейдің мұражай қорларында сақталуы да назар аударуға тұрарлық. Олардың қайсысы Шәкәрім арқылы қордаланды деген сұраққа жауап іздеу бұл күнде артық емес.

Біздің қолымызда Мехмед Мурадтың Ыстамбұлда, Дерсағадат баспасында 1328/1910 жылы шыққан «Тарих-и умуми» кітабы бар (Мехмед Мурад 1910). Бұл кітаптың түптеу парағында орысша: «Июль 1916 г. Книгу эту я привезла из Байбурта. Чья она? Где взял её санитар? Кто читал её когда-то? Е.Д.» деп әйел адам ескертпе жазулар қалдырған екен. Кітап бірінші дүниежүзілік соғыстың куәгері сияқты. Иесі соғыста орыс әскерінің тұтқынына түсіп, Ресейдің түрлі аймақтарына жіберілген түрік жауынгер-албайларының (офицерлерінің) бірі болуы мүмкін, бәлкім оның жарақаттан қайтыс болуы? Аталған кітаптың Түркиядан Семейге Кавказ арқылы, татар оқымыстылары арқылы жетуі де мүмкін.

Қазақ-түрік мәдени-рухани байланыстарының тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлының алар орны мен атқарған қызметі мазмұнды және өнегелі. Ол тарихи танымда шығыстық жазба дәстүр мен қазақтың ықылым замандар әңгімелерін тарқататын ауызша тарихнама дәстүрін сабақтастыруымен ерекшеленеді. Шәкәрім қазақтың төл тарихының тамыр-көздерін алыстан, сақ, ғұн заманынан іздеді. Осы мақсатта османлы-түрік ғұламаларының тарих тақырыбындағы шығармаларына қазақ топырағында алғаш ден қоюшы адам – ұлттың рухани болмысының тар шеңберімен шектеліп қалмай, оның түркілік кең тынысын қашан да сезе білген Шәкәрім деп білеміз.

Османлы кітаптары Ресей патшалығының отар аймақтарына бірнеше жолмен тараған. Көбінесе – Осман елімен мәдени байланыстары дәстүрлі де мығым Қырым арқылы тарап отырды. Қазан арқылы Башқұртстан мен Қазақстан аймақтарына тарады. Кавказ, Орта Азия арқылы да таралғандығын жоққа шығаруға болмайды. Қазақ жерінен қажылыққа барған оқымыстылар да әкеліп таратқан. Сауда арқылы, басқа жағдайлармен жеткендері де жоқ емес.

Османлы елінен келіп Ресей бодандығындағы Орта Азияда сауда-саттық жүргізгендер болған. Соның ішінде, ерекше бір назар аударатын дәйек – Ақтөбе өңіріне Астраханнан кітап тасымалдап, қазақтар арасында кітап саудасымен айналысқан Қапез Хүсейін деген османдық түріктің әрекетінен сезіктенген отарлық билік орындары оған іздеу салып, оны еліне қайтаруға әрекет жасайды. Осы іске байланысты Қапез Хүсейінмен тығыз араласқан Ақтөбе болысының тұрғыны хазірет Нұрпейіс Байғарин тергеуге алынған (ҚРОММ а: 1).

Османдық түрік зиялыларының XIX ғасырдың соңына қарай Орта Азияда, соның ішінде Шәкәрімнің туып-өскен аумағында да діни-рухани уағыздар жүргізуі жиілеген. Мәселен, 1891 ж. Семей облысының Зайсан уезінде Мұстафа Сейітата есімді түрік діндары Қара Ертіс болыстығының молдасы Жәкіп Битімовпен және Қалжыр болыстығының молдасы Болат Шынжырбаевпен жақын қарым-қатынас орнатып, олармен бірге Қытай иелігіндегі қазақтар арасына барады. Мұстафа Сейітатаны қазақтар хазірет деп қадірлеп, діни уағыздарына ден қоюынан Зайсан уезінің бастығы секем алып, оны облыс аумағынан аластау үшін әскери губернаторға шағым түсірген. Осы шағымның негізінде, қазақтарға зиянды ықпал жасауда, оларды үкіметтік тәртіпке қарсы қоймақшы деген желеумен билік орындарының қыспағына алынған Мұстафа Сейітата 1892 ж. соңына қарай Семей облысынан кетуге мәжбүр болған (ҚРОММ б: 1).

Шәкәрімнің қазақ жерінде кездесіп, сұхбат құрған османдық түрік зиялыларының бірі дәрігер Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлы Семей қаласына 29 жасында 1887 ж. келіп, онда 10 жылдан астам уақыт тұрып, жергілікті тұрғындарды емдеумен айналысқан және отарлық билік орындарының талаптарына мойынсұна қоймаған. Тіпті, ол 1892 ж. казак атаманының көмекшісі Егор Гареевтің тұрғындарға жасаған қокан-лоққысына қарсылық көрсетіп, оған қол жұмсағаны үшін Омбы әскери округы қолбасшысының ұйғарымымен бір ай мерзімге абақтыға қамалған (ҚРОММ в: 14). Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлы өзіне Семей облыстық басқармасының халықты емдеуге тиым салғанына қарамастан, дәрігерлік қызметін жалғастырып, Семей қаласы мен оның төңірегіндегі мұсылман тұрғындарының ықыласына бөленді. Ол 1897 жылдың қыркүйек айында Ақмолаға келген кезінде қаладағы мешітке күнделікті барып, ондағы мұсылман жамғатына уағыз айтқан. Шәкәрім қажы Семей қаласында осы Махмет-Садық Ахмет Тевфиқоғлымен кездесіп, сұхбаттасқан. Шәкәрім осы кездесуінде Стамбул кітапханалары туралы ақыл-кеңестер алған болуы мүмкін.

Ресей бодандығының қыспағына қарамастан қазақ жерінен жастардың Түркияға барып білім алуға деген талпынысы арта түскені аңғарылады. Мысалы, XX ғасыр басында Ыстамбұлдың жоғары оқу орындарында Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұр-

ғанбаев сияқты бірқатар қазақ жастары білім алған [Ахмедов 1996: 127]. Бауырлас елде білім алуға деген қазақ жастарының бұндай ұмтылысына отарлық билік тарапынан кедергілер көп болғандықтан бұл байланыс кең өріс ала алмады.

Қорытынды

XIX ғасырдың ортасында Ресейдің отарлауының ақталуына байланысты саяси биліктен айрылған қазақ халқы шет елдермен, соның ішінде бауырлас Османлы елімен дербес байланыстар жасау мүмкіндігінен айрылып қалды. Уақыт өткен сайын күшейе түскен отарлық езгі Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының өзара саяси, мәдени байланыстарын үзіп тастады және олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысын жаныштау саясатын мақсатты түрде іске асырды. Осындай күрделі жағдайда қазақ халқының арасында

отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық идеялары қалыптасып, дамыды. Бұл тарихи үдеріске қазақтар арасына әртүрлі жолдармен енген жастүріктер қозғалысының идеялары да ықпал жасады. Шәкәрім Құдайбердіұлының Стамбул қаласына жасаған сапары саяси және мәдени тұрғыда жемісті болды. Оның саяси және философиялық мақалаларында көтерілген идеялар Қазақ елінде кең өріс алған Алаш қозғалысының идеологиясын қалыптастырған негіздердің біріне айналды.

Жалпы, Османлы еліне қазақ даласынан елшілік миссиямен, сауда-саттықпен барған қазақтар аз болмаған. Әйтсе де, бауырлас елдің астанасына ортақ тарихтың терең тамырларын тану үшін ғылым іздеп барған алғашқы қазақ зиялысы осы Шәкәрім еді. Оның осы сапарының қазақ руханиятындағы маңызы ерекше және түбі бір түркі халықтарының бірлігін зерделеудің өнегесіне айналдыруға әбден лайық.

Әдебиеттер

- Ахмедов Ғ. (1996.). Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын.
- Бөкейханов Ә. (1913). Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі (1911 жылы басылып шыққан кітап жайлы). Қазақ газеті, 28 сәуір №12
- Құдайбердіұлы Ш.К. (2007). Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. 2-ші басылым толық. Астана: «Алтын кітап».
- Құдайбердиев Шәкәрім. (1988). Шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы.
- ҚРОММ, а. 25-қ., 1-т., 2251-іс.
- ҚРОММ, б. 15-қ., 2-т., 250-іс.
- ҚРОММ, в. 15-қ., 2-т., 310-іс.
- Keskioğlu O. (1966). Ahmet Cevdet Paşa hayatı ve eserleri. Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı. Cilt.
- Мандельштам А.М. (1959). Характеристика тюрок IX в. В «Послание Фатиха бен хакану ал Джахиза». ИИАЭ АН Каз ССР. Т.1. Алма-Ата.
- Мехмед Мурад. (1910). Тарих ғұмуми. 5-т. – [Ыстанбұл]: Дер Сағадат, [Араб әрпінде].
- Сәдуақасұлы С. (2002). Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. Алматы: Алаш.
- Семипалатинский ЦДНИ, ф-37, 0-01, д-5
- Шах Керім Құдайбердіұлы (1911). Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Орынбор
- Şahiner A. (2007). Ahmet Vefik paşa'nın tarih anlayışı. Erzurum.
- «Шәкәрім». Энциклопедия. (2008). Семей.
- Шокай Мұстафа. (2007). Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1 том. Алматы: «Қайнар».
- The History of at-Tabari (1989-2007). Rosental, F., trans., Ehsan Yar-Shatar, ed. 40 Vols. – State University of New York Press.

References

- Akhmedov G. (1996). Alash «Alash» bolganda: Estelikter men tarihi derekter. [When Alash was as “Alash”: Memoirs and historical facts]. Almaty: Zhalin.
- Bokeikhanov A. (1913). Tүrik, qyrgyz, kazak ham handar shezhiresi (1911 zhyly basylyp shykkan kitap zhajly). [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans (about the book published in 1911). “Kazakh” newspaper, April 28 No. 12]
- Kudaiberdiuly SH.K. (2007). Tүrik, qyrgyz-kazak ham hanlar shezhiresi. [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans. 2 complete edition]. Astana: “Gold book”
- Shakarim Kudaiberdiev. (1988). Shygarmalary Ölender, dastandar, qara sozder [Works. Poetries, dastans, protreptics. Almaty: Zhazushy].
- KROMM [PRORK a. r-25., ch-1., cause-2251. (Public Record Office of RK)]
- KROMM [PRORK, b. r-15., ch-2., cause-2251]
- KROMM [PRORK, c. r-15., ch-2., cause-310]

- Keskiöglu O. (1966). Ahmet Cevdet Paşa hayatı ve eserleri. [Life and memoirs of Akhmet Zhevdet Pasha]. Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı. Cilt.
- A.M.Mandelstam (1959). Harakteristika tjurok IX v. V «Poslanie Fatiha ben hakanu al Dzhahiza» [Characteristic of Turksin IX century. "Message of Fatiha binhakanu al Jahiz". IHAЕ of AS AN ofKaz SSR. T.I. Alma-Ata. institution of history, archeology and ethnology of Academy of science] IIAJe AN Kaz SSR.
- Mekhmed Murad. (1910) Tarih gumumi. [General history]. t-5. Istanbul.
- Saduakasuly S. (2002). Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1 tom. Tanymdyk zertteuler, makalalar. [2-volume collection of works. V-1. Educational researches, articles. Almaty: Alash]
- Semipalatinskij CCNI [Centre of valuable information of Semipalatinsk, ph-37, 0-01, d-5]
- Shakh Kerim Kudaiberdiuly (1911). Tyrik, kyrgyz-kazak ham hanlar shezhiresi. [Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and khans. Orenburg]
- Şahiner A. (2007). Ahmet Vefik paşa'nın tarih anlayışı. [Historical conclusions of Akhmet Vefik pasha]
- "Shakarim". Encyclopediya (2008). Semey
- Shokay Moustapha. (2007) Tandamaly shygarmalar. Ysh tomdyk. [Selected works. 3 volumes. 1 volume]. Almaty: "Kainar".
- The History of at-Tabari (1989-2007). Rosental, F., trans., EhsanYar-Shatar, ed. 40 Vols. – State University of New York Press.

Kozybakova Fatima¹, Dautbekova Marzhan²

¹Professor of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, tel.: +7 702 161 6729

²Candidate of Historical Sciences. Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: dautbekovamk@gmail.com, tel.: +7 702 524 7739

**PROSPECTS OF COOPERATION BETWEEN
KAZAKHSTAN AND IRAN**

The Silk Road was one of the first models of peaceful coexistence of different countries, cultures, peoples and civilizations of Eurasia. For a long period the trade and cultural interaction between Europe and Southeast Asia went via this road. To use this unique set of historical, economic, cultural and communication qualities of the silk road in the new century as a path of political and economic progress is a historical duty of a modern civilization. Currently, global economic integration is developing rapidly. In this regard, in order to deepen regional cooperation, the project the Economic belt of Silk road was created, along which about three billion people live. The article discusses the prospects of bilateral economic relations between Iran and Kazakhstan on the background of a new economic strategy of China under the name «One belt and one road» whose objectives are the development of the North-Eastern regions of China and the integration of neighboring Eurasian States. Confrontation between the West and the East, the US and NATO against Russia, Iran and China is growing. There is a disintegration of the former system of checks and balances, and international institutions are not able to guarantee peace and stability. The examples of this are the armed conflicts in Afghanistan, Iraq, Libya, Syria, Yemen, which killed hundred thousands of innocent civilians, and millions of people became refugees. The author writes about the docking of the projects «One belt and one road» and the Iran-Kazakhstan relations as an opportunity for all participants and analyzes the benefits that it will bring.

Key words: silk road, economic integration, one belt and one road, the Iran-Kazakhstan relations, transport and communication.

Қозыбақова Фатима¹, Дауытбекова Маржан²

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, тел.: +7 702 161 6729

² тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: dautbekovamk@gmail.com, тел.: +7 702 524 7739

Қазақстан-Иран қатынастарының болашағы

Мақалада Қазақстан мен Иран арасындағы экономикалық байланыс «Бір белдеу – бір жол» стратегиялық бастамасы аясындағы Қытайдың сыртқы экономикалық саясаты негізінде қарастырылады. Бұл саясаттың негізгі мақсаты – Қытайдың Солтүстік-Шығыс аудандарын дамыту және Еуразиялық мемлекеттермен байланысты арттыру болып табылады. Еуразия даласындағы түрлі мәдениеттер мен өркениеттің бейбіт байланысы бола білген Ұлы Жібек жолы болатын. Тарихи кезеңдердегі Еуропа мен Оңтүстік-Шығыс Азия арасындағы сауда, мәдени қатынастарға тарихи, экономикалық, мәдени және коммуникациялық тұрғыдан байланыстырған осы қатынасты ХХІ ғасырда саяси, экономикалық үдерістерге арқау ете білсек заманауи өркениетке қосылған тарихи үлес болары сөзсіз. Бүгінде жаһандық экономика қарыштап дамып отыр, сондықтан үш миллиардқа жуық халық қоныстанған белдеуде Жібек Жолын жаңғырту ұлы іс. Мақалада осы «Бір белдеу – бір жол» стратегиялық бастамасы аясындағы Қазақстан-Иран қатынастары қарастырылады.

Түйін сөздер: Жібек жолы, экономикалық ынтымақтастық, Қазақстан-Иран қатынастары, транспорт және коммуникация.

Козыбакова Фатима¹, Дауытбекова Маржан²

¹кандидат исторических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru, тел.: +7 702 161 6729

²кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: dautbekovamk@gmail.com, тел.: +7 702 524 7739

Перспективы сотрудничества между Казахстаном и Ираном

В статье рассматриваются перспективы двусторонних экономических отношений между Ираном и Казахстаном на фоне новой экономической стратегии Китая под названием «Один пояс и один путь», целью которой является развитие Северно-Восточных регионов Китая и осуществление интеграции с Евразийскими государствами. Шёлковый путь являлся первой моделью мирного сосуществования различных стран, культур, людей и цивилизаций Евразии. На протяжении долгих лет торговые и культурные взаимодействия между Европой и Юго-Восточной Азией совершались именно через этот путь. Использование этой уникальной совокупности исторических, экономических, культурных и коммуникационных качеств Шёлкового пути в XXI веке как дороги к политическому и экономическому прогрессу является исторической обязанностью современной цивилизации. В последнее время глобальная экономическая интеграция развивается быстрыми темпами. В связи с этим с целью углубления регионального сотрудничества был создан проект «Экономический пояс Шёлкового пути», вдоль которого живут около трех миллиардов людей. Автор статьи рассматривает связи проекта «Один пояс и один путь» и Ирано-Казахстанских отношений как перспективные возможности для обеих ее участников, а также анализирует преимущества, которые принесет этот проект.

Ключевые слова: Шёлковый путь, экономическая интеграция, Один пояс и один путь, Ирано-Казахстанские отношения, транспорт и коммуникация.

Introduction

The Great Silk Road is a unique phenomenon of the history of mankind, its desire for unity and exchange of cultural values, the conquest of living space and commodity markets for the goods. This largest transcontinental trade route, which linked Europe and Asia in former times, stretched from ancient Rome to Japan's ancient capital of Nara. The real beginning of the great road, which connected the caravan routes, laid from Central Asia to the West and South, and the roads leading from China to East Turkistan, goes back to the middle of the II century BC, when the countries of Central Asia, so-called the western region, was first open for China.

The Great Silk Road contributed to the strengthening of diplomatic relations between the countries of East and West. Renewal of the use of the Silk Road at the international level started in the middle of the II century BC. Since that time the caravans laden with silk went through Kazakhstan and Central Asia to the West. The main intermediaries in the trade of silk were Sogdians (the Central Asian and Central Asian parts of the path) and the Persians who controlled way from Paikend (near Bukhara) to Syria. The main buyer of silk was Byzantium. Until the defeat of the Sassanids by the Arabs the border between Turkic possessions in Central Asia and Iran remained unchanged. All these years, with more or less regularity, caravans with silk and other goods

went to the west through Iran, Khorezm, the Volga region.

After the conquest of Central Asia, the Turks owned a large part of the trade route from China to the Mediterranean countries – the Great Silk Road. Due to the trade through the Silk Road in the year of 568 diplomatic relations between the Turkic khanate and Byzantium were established.

Establishment of diplomatic relations contributed to the development of trade. Only with the beginning of development of sea trade routes of the Great Silk Road gradually began to decline. For the first time these caravan routes were called «silk» by a Venetian merchant Marco Polo, the first European, who reached the border of the Chinese Empire. The term «Silk Road» was introduced by a German researcher Ferdinand Richthofen in 1877 in his fundamental work «China». The Great Silk Road was the road not only of trade caravans, it was the road of spreading cultural achievements of the peoples, spiritual values, religious ideas. Along the caravan routes scientists and researchers traveled for centuries.

In the twenty-first century with geopolitical changes in the world the importance of the Silk Road has only grown.

Based on these, the aim of this article is to evaluate the prospects of Iran-Kazakhstan relations in the framework of the New Silk Road, the initiator of which is China.

The study used historical, comparative, functional and factor analysis methods, and expert as-

assessment method. In general, the use of different methods, including general theoretical, allows a comprehensive analysis of the development of bilateral relations between Iran and Kazakhstan within the framework of the project «Economic belt of the Silk Road».

Main part

On September 16, 2013, speaking at Nazarbayev University in Astana, President of China Xi Jinping in his keynote address expressed the idea of creating «economic belt of the Silk Road» as a new form of deepening cooperation between China, Central Asia and Russia (Nurseytov). This idea has caused a strong resonance not only among politicians and political scientists, also in the community of economists and experts as, as the leader of China for the first time put forward the foreign policy initiative that influences the prospects of economic development of the whole Eurasian continent.

Chinese President Xi Jinping, speaking about the international role of modern China, figuratively said that the Chinese lion is awake ... but it is «peaceful, friendly and civilized lion», which will not harm anyone maliciously. China proposed a new diplomatic philosophy based on the idea of a «community of common destiny», the concept of «a new type of relations between the powers», the policy of good neighborhood with surrounding countries on the basis of «friendship, sincerity, mutual benefit and inclusiveness.» (Chjan Vey, 2015).

«One Belt and One Road» will be a huge platform, ready to accommodate everyone and open to all countries. Many analysts call the initiative «One Belt and One Road» a Chinese «Marshall Plan» (Zarubezhnye uchennyye:11). However, the main difference between the «One Belt and One Road» from the «Marshall Plan» is, that China, implementing its initiative does not seek hegemony in Asia and in the world. Instead, it seeks cooperation with other countries in the development and thereby achieve «joint gains» with their partners. Another difference is, that any country, regardless of their political regime or adherence to a Western-style democracy, can join «One belt and one road». China understands the basic needs of the majority of developing countries, for which development is of high priority. And they do not want to develop in the shadow of the policy imposed by the West. But the key difference is, that in contrast to the «Marshall Plan», the concept of «One Belt and One Road» is more attractive, this initiative is open to the whole world and therefore has a great support in the international arena (Chjan Vey, 2015).

Lately the initiative has not just been a concept but a great international project, which is a huge economic interest not only for China, but for all countries located along the Great Silk Road, including the Republic of Kazakhstan. Before such projects aimed at the revival of the Central Asian region have been advanced by Russia, US, EU and Japan.

Later, the Chinese leader being on a visit to Indonesia, proposed to the countries of South-East Asia the project «Marine Silk Road of the XXI century», which, together with the project «The economic belt of the Silk Road» formed a new long-term strategy of China «One belt and one road».

The countries of the Silk Road in modern conditions attract China with arranging high-speed transit deliveries of goods to the countries of Europe – the main solvent and capacious market in Eurasia for the sale of Chinese goods, and with the presence of a variety of natural resources (oil, gas, metals, grain, etc.).

New Chinese initiative, according to the available information, can pursue three strategic objectives:

- expansion of international and regional trade;
- creation of international transport corridors from China to Europe and the Middle East through the territory of Kazakhstan and Central Asia;
- gradual economic development of China in Central Asia as a strategically significant partner.

To achieve these objectives, the key challenges for China are:

- development of trade and economic cooperation, removal of many barriers and restrictions in international and bilateral trade, the creation of a favorable climate for investment;
- construction of the Eurasian transcontinental network of railways and highways, allowing the use of different international transport corridors flexibly;
- comprehensive deepening of trade-economic and transport-logistic China ties with the countries located along the Silk Road, especially with the Central Asian countries;
- connection of all parts of the Great Silk Road through advanced transport and infrastructure and communication networks, as well as the development of the pipeline system;
- expansion of the export of Chinese goods for which China has excess production capacity in the country, especially in its western provinces (overproduction of steel, aluminum, photovoltaic equipment, wind generators, etc.);
- mutual settlements between participants of the Silk Road with different currencies (Nurseytov).

Eurasian countries, located along the Silk Road, can be roughly grouped into five regions, and a specific role of each is defined by China within the framework of the initiative.

First of all, as an outpost of expanding trade and economic ties with Europe, Russia, Turkey and Iran the Central Asian region is highlighted, including Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan. Kazakhstan and Central Asia as a whole have a significant geostrategic position in Central Eurasia. These countries have storehouses of precious metals, ore and metallurgical raw materials, energy resources. It is the region where the geopolitical and economic interests of the world's largest centers fall (Russia, China, US, EU and others.). The countries of the region cooperate with China closely, supply energy and natural resources.

At the same time, Central Asia is a huge market for finished products, the consumer potential of which will increase with the development of its natural resources and the growth of the population's welfare. China has a potential for further development of bilateral and multilateral cooperation with these countries. Economy of China and the five Central Asian countries are of complementary character.

The second region includes Iran, Iraq, Jordan, Syria, Saudi Arabia, Turkey and other countries in West Asia. In this case, power industry of these countries provides production and export of oil and gas resources for China. The region is considered to be a potential market for Chinese goods.

According to some experts, China was pushed to this by the US policy in the region, in particular, the signing of the Trans-Pacific trade partnership agreement with a specific anti-Chinese subtext, as well as US actions on signing a trade agreement with the EU in order to reduce trade opportunities of China with Europe (Sultanov, 2015: 19). In addition, China leverages landlocked countries' desire to overcome its geographical isolation and make use of transit opportunities. Its peculiar feature is the development of economic cooperation in the continent, not only through the construction of transport infrastructure, but also through the elimination of trade barriers (without which the infrastructure will have no result) (Sultanov, 2015: 20). In case of the settlement of these two sets of problems, there will be an increase in mutual trade in the region and the role of national currencies enhances, especially the Chinese yuan, in the mutual economic transactions.

China will also be able to solve the problem of backwardness of its sparsely populated and

economically less developed inland provinces, from Inner Mongolia to Xinjiang autonomous district.

Silk Road Fund and the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) – New financial institutions created by Beijing will operate within the framework of **EPSR (Economic Partnership of Silk Road)** to implement the transport projects in Central Asia and the South Caucasus.

Co-founders of the Fund «Silk Road» of 40 billion dollars are the Central Bank of China, Development Bank of China, as well as other state-owned banks and state corporations. It should be stressed that the transport component of EPSR is built on the existing financial framework, which had developed in Central Asia before initiating the project. But to implement the projects AIIB began to join other banks of development. For example, it jointly with the European Bank of Reconstruction and Development (EBRD) will finance the construction of a road in Tajikistan. AIIB also joined the project of the World Bank and the EBRD on financing the ring road in Almaty. This shows that China is willing to work on the project management – through cooperation with reputable and experienced organizations. But these issues caused some difficulties for some countries that have acceded to AIIB. Beijing mainly focuses on rail service, for the fact that usually along the railways not only logistics and shopping centers, but also new production appears (Nurseytov).

One of the directions of a New Silk Road for China is the part, passing through Central Asia and South Caucasus. The development of the Central Asian and Caucasian transport infrastructure is necessary for faster access to the European, Iranian and South Asian markets. On this evidence the most important area is the connection of transport systems between the Caucasus and Central Asia. The route, which will connect China and Kazakhstan via the Caspian Sea with Azerbaijan, Georgia, Turkey, and with Europe (bypassing Russia), was developed in 2013 and was named «Silk Wind» (Nurseytov).

The second Southern corridor: South-Eastern Europe – China and South-East Asia through Turkey, Iran, Central Asian countries and Kazakhstan (in the area of Dostyk – Aktogay – Almaty – Shu – Arys – Saryagash). It should be noted that the site Saryagash – Arys – Kandagach – Ozinki a destination in Russia is of great significance for regional transit and transport within the Eurasian Economic union (EAEU) (Sultanov, 2015: 21).

For Beijing the direction of Iran and South Asia is also important. It has already participated in the construction of the railway through Kazakhstan and Turkmenistan to Iran «Uzen – the state border of

Turkmenistan», which provides an exit of Kazakhstan via Iran to the Persian Gulf seaports. A new route shortens the road from north to south for more than 600 km. Now it enables China to carry its goods in a southern direction. Over half of exporting wheat and flour from Kazakhstan was delivered to the Central Asian countries. Beijing needs Tehran, because by 2035 China's oil consumption will increase from the current 6 million to 13 million barrels per day. And Iran after the removal of international sanctions is increasing its oil production.

Most importantly, China reformatted its foreign policy. Another manifestation of reformatting the foreign policy of China has become an active intervention of China in the affairs of the Middle East, where China historically had never really aspired. It welcomed the accession of India and Pakistan to the Shanghai Cooperation Organization. Beijing is interested to get Iran involved in the organization as well. Xi Jinping was the first president to visit Iran after the lifting of international sanctions (Kuzmina).

Iran concluded an agreement on cooperation with China, which enables Chinese traders to use Iranian territory for the export to Europe.

The agreement, which was signed between the customs authorities of Iran and China, is part of an ambitious Chinese plan to revive the ancient Silk Road.

On the basis of the plan, Chinese goods will be sent to the southern ports of Iran, and from there in transit will be delivered to Europe by land. The route, which is made for this scheme, will be much shorter than the ancient Silk Road.

Preliminary questions for the project were agreed upon during the visit of Chinese President Xi Jinping to Tehran in January 2016.

The Iranians have called China a «faithful friend» of the country, as during the years of sanctions, China has not only ceased trade relations with Iran, in spite of all the difficulties in the economy of the Islamic Republic, it remained the main buyer of Iranian oil. Of course, the advantage of the situation is that China replaces the high-quality European goods on the shelves. On the other hand, money for Iranian oil is not coming into the country, but remained trapped in Chinese banks.

On February 11, the first freight train on one of the initial segments of the Silk Road, moving along the route China-Kazakhstan-Turkmenistan-Iran crossed the Iranian border. The project sponsor is the investment company «Tiananmen». Silk Road will strengthen China's role throughout the Eurasian region owing to the contracts signed with the countries of the region.

China also intends to provide an unprecedented interest-free loans or two percent. Some countries even provide grants. According to the Iran-China agreements, China will provide Iran with an interest-free loan for the development of a fiber optic cable network in the country and the development of high-speed rail lines and rail segment Tehran-Mashhad.

Iran and China are seeking to strengthen their partnership in such a way as to increase their influence in the region. Iran never considered China as an imperial hegemony, as the West is trying to interfere in the internal affairs under the pretext of establishing democracy and human rights. On the contrary, China remained a partner even during the years of sanctions.

China is also pursuing its strategic goals. The military defense of Iran by China provides a direct influence on the Middle East and the Persian Gulf, which is considered a zone of US influence. In the long term we can talk about the naval presence of China in the region under the pretext of ensuring the safety of maritime energy paths in the Persian Gulf.

Now in the world there is an unprecedented stir around the Iranian market, which has great prospects for the country to get out from economic and political isolation. Large international companies are making great efforts to participate in the economic projects of Iran. It is clear that Kazakhstan does not intend to remain aloof from the process. However, our country and the international business community will have a difficult and lengthy process of establishing the interrupted economic relations with Iran.

It is difficult to overestimate the importance of cooperation between our countries in such vital areas as the joint settlement of the legal status of the Caspian Sea, regional cooperation, issues of short and profitable way of Kazakhstani goods to the world's oceans, as well as trade and economic cooperation (Iran is one of the main consumers of Kazakhstani grains, metals and other commodities).

The Republic of Kazakhstan and the Islamic Republic of Iran as the neighboring states and constructive partners continue to develop successful cooperation in such international and regional markets, as the United Nations (UN) Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA), the Organization of Islamic Cooperation (OIC), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), the Economic Cooperation Organization (ECO) and others.

In addition, Tehran in the next few years will be mainly engaged in the restoration of its real economic potential. However, industrial, technical and

agricultural possibilities of the Islamic Republic, as well as its logistical advantages which are important to neighboring countries, including our country, believe that Iran will be one of the most attractive emerging markets in the world in near future.

After the removal of sanctions from Iran the interest of companies in this country to Kazakhstan is increasing, as well as the interest of our companies to the Islamic Republic of Iran. In this regard, it is worth mentioning that the local companies have a number of significant advantages in the Iranian market.

Firstly, economic relations between the two countries did not stop in the years of sanctions, turnover remained at a good level, even managed to establish investment cooperation.

Dozens of small and medium enterprises of Iran are operating in Kazakhstan. Kazakhstani companies are not limited to trade and economic relations, but also carry out investment projects in Iran. The evidence of this is the fact, that the Kazakhstani company «Eurasia Gold» has invested in one of the mining deposits of Iran about \$ 70 million, which is the largest foreign investment in the economy of the country during the years of sanctions.

Secondly, in Iran there is a very favorable image-atmosphere for us. In particular, Iranian officials have repeatedly said that Kazakhstan, even in difficult times of crisis and sanctions did not break ties with Iran, and in the post-sanction period Kazakhstani companies would have advantages in this country. Therefore, Kazakhstani businessmen are welcomed, and all the necessary conditions for their work are created.

Thirdly, a beneficial transport-transit conditions, which have been formed in the past few years can play a positive role in the development of bilateral relations. At present, when the western states are imposing sanctions on Russia, increasing tensions concerning the relations of our northern neighbor with other states in the region, the issue of using Iran's transit potential, which gives countries an access to the market of Arab States, Iraq, India and Pakistan through the Persian Gulf, is becoming more urgent. In its turn, Iran is interested in the supply of goods to the countries of Central Asia, Russia and China via Kazakhstan.

In this regard, it is of particular importance to put into operation a new railway line Zhanaozen – Kyzylkiya – Bereket – Etrek – Gorgan, which runs through the territory of Kazakhstan, Turkmenistan and Iran, Joint-stock company «NC «Kazakhstan Temir Zholy» has started a work in Iran on several logistic projects, related to the construction of cargo

terminals in the port of Bandar Abbas and the station Inche-Burun in the north of the country. This railway line opens new opportunities for Kazakhstan to develop cooperation with Arab countries of the Persian Gulf, Africa and the countries of South and South-East Asia.

The work done by 2020 will advance Kazakhstani transport system to a new level that will give impetus to an increase in transit traffic and will attract up to 5-7% of the potential volume of cargo from China to Europe (Erzhanova, 2015).

More than 13 thousand kilometers of the route can be reached in just 13 days, while the shipping takes three times longer. At the moment, the main task of the participants of a «new Silk Road» is to increase competitiveness.

Experts estimate that by 2020 the volume of trade in the region will increase by 1.5 times – from \$ 800 billion in 2014 to \$ 1.2 trillion, while trade between China and the countries of the European Union will increase from 615 800 billion dollars, and freight traffic – up to 170 million tones (Erzhanova).

Transit flows are growing at a good pace. Last year, the transit of goods through the transport corridors of Kazakhstan amounted to about 18 million tones, by rail – 16.1 million tones, by road – 1.5 million tones, by sea – about 100 thousand tones (Aktau port), and transit revenues reached more than a billion dollars.

Due to the reorientation of the cargo in the East – West by 2020 it is planned to attract about 10 million tones in the Trans-kazakhstani routes, and in general to increase the volume of transit twice.

In addition, the volume of traffic on the line Uzen – Bereket – Bolashak – Gorgan (928 km) during the five years is supposed to increase to 15 million tons (including transit – 5.8 million tons, export of Kazakh – 7.3 million tons, imports – 1.9 million tones).

Mohammad Gharavi Anna, a board member of the railway of the Islamic Republic of Iran, said in his speech, that with the idea of the New Silk Road Kazakhstan hit the mark.

Transport corridors, which pass through the territory of Iran can be a bridge between the East and the West, the North and the South. The most important of them is the international corridor «Asia – Europe». It began in China and passes via Kazakhstan, Uzbekistan, Iran, Turkey, Bulgaria, and further to Germany.

Another corridor connects the South and East Asia. It can be extended from Turkey and Iran through Pakistan to India, right up to the border of Bangladesh and the Southeast Asia.

The third corridor is «Iran – Iraq.» Its Iranian part is under construction, the remaining length of 35 kilometers will be put into operation in 2017. Iraqi part with 550 kilometers length will have been finished by the end of 2018 (Amreev, 2016).

Large-scale alternatives are open to the countries in the region on the corridor «North – South». Now it is used for the combined transport of goods to the Caspian Sea and further to Russia and northern Europe.

The part Iran – Turkmenistan – Kazakhstan with 928 kilometers length, which was put in service last December, has reduced the time and cost of delivery of goods to the Persian Gulf. This strategic corridor will regularize trade between the countries of Central Asia and Russia and bring out goods to international waters in the next decade (Erzhanova, 2015).

During the study of this topic the following conclusions are made:

It was revealed, that China's new strategic policy creates conditions for the development of Iran-Kazakhstan relations. It is necessary to take into account the important fact, that China welcomes investments of foreign companies to the country's economy and the development of infrastructure and industry of the Silk Road countries.

It was found, that the PRC has consistently realizes the development programs of the poorest areas

of its territory, expansion of foreign trade and the strengthening of yuan in global trade due to the development of new transport corridors, the main of which is a new Silk road – One belt and one road. At the same time Beijing, building, for example, overland trade route to Europe, is not limited to one direction, but uses all possible ways, one of which is the southern way. Fortunately, this country has sufficient resources, as well as existing and specially designed for this purpose financial institutions.

It was determined, that participation in the development of economic corridors of the Silk Road would allow Iran and Kazakhstan to make use of the benefits and results of this ambitious project, and improve foreign trade activities and promote national economy.

Conclusion

Thus, the apparent priority of Kazakhstan in interrelations with Iran today is to establish a new paradigm of economic and trade cooperation between the two countries in the new regional context.

The New Silk Road is expected not only to give an additional impetus to a large-scale cooperation between Kazakhstan and Iran in various fields, but also to be an important milestone in the development of regional cooperation in new geopolitical conditions.

References

- Nurseytov A.A. Ekonomicheskii poyas shelkovogo puti: vozmozhnosty i perspektivi [The economic belt of the Silk Road: opportunities and prospects]. <http://yvision.kz/post/520219>
- Chjan Vey (2015). Sovmestnoe sozdaniye ekonomicheskogo poyasa shelkovogo puti, ruka ob ruki shagat po svetlomu puti. Ekonomicheskii koridor shelkovogo puti I Kazakhstan: sostoyaniye I perspektivi. [Joint creation of the economic belt of the Silk Road, hand in hand on the bright path. Economic corridor of the Silk Road and Kazakhstan: state and prospects]. Almaty: Kazakh-German research institute.
- Zarubezhnye uchennyye o strategy odin poyas odna put. China (2015) №5.
- Sultanov B.K. (2015) Ekonomicheskii koridor shelkovogo puti v usloviyakh sovremennih geostrategicheskikh realii. [The Economic Corridor of the Silk Road in the Current Geostrategic Realities]. Almaty: Kazakh-German research institute.
- Kuzmina E. Pekin razvivaet marshruty v Evropu i Iran [Beijing is developing a route to Europe and Iran.]. / <http://ru.sputniknews.kz/analytics/20161013/827790/pekin-razvivaet-marshruty-v-evropu-i-iran.htm>
- Amreev B.K. Iran: otnosheniya v novykh usloviyakh. Kazakhstanskaya Pravda. [Iran: relations in new conditions. The Kazakh truth]. 9.04.2016
- Erzhanova L. Novii shelkovii put: itogi I perspektivi. [New Silk Road: results and prospects.]. Qazaqstan temirzholsishi № 53(1963). 23.05.2015.

Әдебиеттер

- Нурсейтов А.А. Экономический пояс Шелкового пути: возможности и перспективы // <http://yvision.kz/post/520219>
- Чан Вэй. (2015). Совместное создание экономического пояса Шелкового пути, рука об руку шагать по светлomu пути. Экономический коридор Шелкового пути и Казахстан: состояние и перспективы. – Алматы: Kazakh-German research institute.

Зарубежные ученые о стратегии «Один пояс – один путь». (2015). – China. – №5.

Султанов Б.К. (2015). Экономический коридор Шелкового Пути в условиях современных геостратегических реалии. – Алматы: Kazakh-German research institute.

Кузмина Е. Пекин развивает маршрут в Европу и Иран. <http://ru.sputniknews.kz/analytics/20161013/827790/pekin-razvivaet-marshruty-v-evropu-i-iran.htm>

Амреев Б.К. Иран: отношения в новых условиях // Казахстанская правда. 9.04.2016.

Ержанова Л. Новый Шелковый путь: итоги и перспективы // Қазақстан теміржолшысы. – № 53(1963). – 23.05.2015.

Мекебаев Талғат¹, Құмғанбаев Жандос²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, тел.: +7 701 710 6347

²тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhankum0186@mail.ru, тел.: +7 701 986 3030

**АҚПАН ТӨҢКЕРІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
УАҚЫТША ҮКІМЕТ БІЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ**

Мақалада Ақпан төңкерісінің әсері және Қазақстандағы Уақытша үкімет билік органдарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қарым-қатынасы қарастырылған. Айталық негізінен Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Мұсылмандар комитетті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенді. Ал, осы ұйымдардың ішінде негізінен Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ комитеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комитеттері сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір зерттеушілер бұл ұйымдарды оқшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қол шоқпары болды деген сипатта көрсетіп айтып келді. Бірақ бұл ұйымдардың негізінен Уақытша үкіметпен қарым-қатынасы жағымды сипатта болған, мақалада олардың өзара байланысы туралы баяндалады. Сонымен қоса мақалада Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіру, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру міндеті туралы айтылады. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе көтерілістің ауыр салдарын жою шаралары да қарастырылады.

Түйін сөздер: Уақытша үкімет, Түркістан комитеті, Ақпан төңкерісі, Қазақ комитеті, Мұсылман комитеті.

Mekebayev Talgat¹, Kumganbayev Zhandos²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, tel.: +7 701 710 6347

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhankum0186@mail.ru, tel.: +7 701 986 3030

**The relationship of the authorities of the
Temporarily Government with organizations in Kazakhstan**

The article discusses the influence of February Revolution and the relationship of the authorities of the temporarily government in Kazakhstan with political organizations. To carry out its policy of the temporarily government was based on the Kazakh Committee and the Committee of Muslims. From these basic structures of the organization supporting the authority of the temporarily government were Kazakh Committee and the Committee of Muslims, as well as such national and religious organizations, such as Uighur, Dungan (Taranshy-Dungan), Kyrgyz county committees. Some researchers describe these organizations as separate national entities, which serve as an instrument of power of the temporarily government. But the relationship between the temporarily government and these organizations have been positive, the article provides an analysis of the process. Also, according to the tasks of the temporarily government in Zhetysu in 1916 to resolve the ethnic conflict and the conclusion of peace and harmony.

Turkestan Committee also at the meeting of temporarily government April 25, 1917 raised the issue of inter-ethnic conflicts in Zhetysu and considered measures to eliminate the consequences of heavy uprising.

Key words: Temporarily government, Turkestan Committee, February revolution, Kazakh Committee, Committee of Muslims.

Мекебаев Талғат¹, Құмғанбаев Жандос²

¹кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, tel.: +7 701 710 6347

²кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhankum0186@mail.ru, tel.: +77019863030

Февральская революция и взаимоотношение органов власти Временного правительства в Казахстане с общественно-политическими организациями

В статье рассматривается влияние Февральской революции на взаимоотношение органов власти Временного правительства в Казахстане с общественно-политическими организациями. Для осуществления своей политики Временное правительство опиралось на Казахский комитет и комитет Мусульманов. Из этих организаций основными структурами, поддерживающими власть Временного правительства, были Казахские комитеты и комитеты мусульман, а также такие национальные и религиозные организации, как уйгурские-дунганские (Тараншы-дунган), Киргизские уездные комитеты. Некоторые исследователи описывают эти организации как обособленные национальные структуры, которые служили орудием власти временного правительства. Но взаимоотношения между Временным правительством и этими организациями были положительными, в статье дается анализ этого процесса. А также говорится о задачах Временного правительства в Жетысу в 1916 году по урегулированию межнационального конфликта и заключению мира и согласия. Туркестанский комитет также на заседании Временного правительства 25 апреля 1917 года поднимал вопрос о межнациональных конфликтах в Жетысу и рассматривал мероприятия по ликвидации последствий тяжелого восстания.

Ключевые слова: Временное правительство, Туркестанский комитет, Февральская революция, Казахский комитет, Мусульманский комитет.

Кіріспе

XX ғасырдың басы еліміз үшін аса маңызды тарихи кезеңдердің бірі болып табылады. Дәл осы тарихи кезеңде орын алған саяси оқиғалар Қазақстандағы қоғамдық саяси ойдың дамуына және озық ойлы зиялыларының қалыптасуына белгілі дәрежеде ықпал етті. Патша үкіметінің жүргізіп отырған саясатының олқылықтары мен ішкі әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтары жаңа саяси жүйенің орнауына түрткі болды. Жаңа саяси жүйенің орнауы әсіресе 1917 жылғы ақпан төңкерісімен тығыз байланысты. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «...Ақпан революциясы нәтижесінде монархияның құлауы Қазақстандағы саяси жағдайды түбірімен өзгертіп жіберді. Қазақ халқы бұл тарихи оқиғаны қуана қарсы алып, саяси өмірге белсене атсалысты» деп баға береді (Назарбаев, 2003: 169). Рас аталмыш тарихи оқиға ел өмірінің өзгеше қарқын алып, ұлт зиялыларының жаңа толқынының қоғамдық-саяси қызметінің белсенді бола түсуіне жағдай жасады. Алайда еліміз егемендікке қол жеткізгенге дейін бұл оқиғалардың шындығы жасырылып, ұлт тари-

хына қатысты негізгі мәселелері бұрмаланып келді.

1917 жылғы Ақпан төңкерісі нәтижесінде өмірге келген Уақытша үкіметтің Ресей империясы, әсіресе, оның құрамындағы отарлық тәуелділікте болып келген ұлттардың тарихында алатын орны, жаңа биліктің орталық және жергілікті мекемелерінің ұлт мәселесінде ұстанған позициясы, нақты қызметі арнайы ғылыми талдауға алынған жоқ. Ал бұл мәселені іргелі, жан-жақты талдай алмай, 1917 жылдың соңына қарай большевиктер партиясының Қазақстан сияқты шет аймақтарда билікке келу себебін терең ұғыну мүмкін емес.

Ақпан төңкерісінен кейінгі уақыт империя көлемінде, соның ішінде қазақ жерінде де ұлт-азаттық қозғалыстың өрлеу, жаңа сатыға көтерілу кезеңі болды. Қазақ қоғамының ең өзекті мәселелерін талқылаған уездік, облыстық және жалпы – қазақ съездерінің болып өтуі, ұлттық әрекеттің көрінісі болған қазақ комитеттерінің өмірге келуі, Алаш партиясының ұйымдастырылуы, Алаш автономиясын жария еткен Алашорда өкіметінің сайлануы және басқа тарихи оқиғалар соның айғағы болатын.

Міне, осыған байланысты қазақ халқының, оның зиялыларының Уақытша үкіметке, оның басқару орындарына қатынасын, ол қатынастың қалыптасу және өзгеру динамикасын талдап көрсету тарих ғылымының бірден-бір міндеті болып табылады.

Ғасырлар бойы отаршылдық саясаттың өктемдігімен мемлекеттік басқарудан шеттетіліп, азаматтық құқықтары аяқ асты болып келген қазақ халқының өкілдері жаңа билік жүйесіне араласа бастайды. Уақытша үкіметтің билік орындарында комиссарлық қызмет атқарып, сондай-ақ жер, азық-түлік комитеттерінде, білім беру, денсаулық тағы басқа жүйелерде қызмет еткен қазақ зиялылары халықтың өзін-өзі басқара алатындығын, өз ұлттық мәселесін өзі шеше алатындығын көрсетуге ұмтылды.

Рас бұл мәселе тарихтың түрлі кезеңінде зерттеушілер тарапынан қарастырылып, жазылды. Қазақстандағы Уақытша үкімет орындарының құрылуы және олардың қызметі жөнінде алғаш жазылған еңбектердің авторлары қазақ зиялылары болды (Жайсанбаев, 1917: 234). Олар қазақ тілінде шығатын басылымдар арқылы өмірде болып жатқан өзгерістерге байланысты өз пікірлерін білдіріп отырумен бірге өздері де жаңа билік орындарының қызметіне белсене араласты.

Билік органдары және қоғамдық-саяси ұйымдар

Ақпан төңкерісі елде саяси жүйені өзгертіп, республикалық құрылысқа көшуге жағдай жасаумен қатар, империяның орталығында да, сондай-ақ кең байтақ жерлерде созылып жатқан ұлттық отар аймақтарда да барлық саяси күштердің, қоғамдық ұйымдардың жанданып, бұқаралық сипат алып, әрекет етуіне өз ықпалын тигізді. Осының нәтижесінде елде азаматтық келісімге келуге белгілі бір мүмкіндіктер туды. Алайда, Қазақстанда жергілікті өкімет биліктері туралы мәселе күрделі, әрі ұзаққа созылған процесс болды. Жергілікті өкімет органдарының құрылу уақыты жергілікті өзгешеліктерге де байланысты жүрді. Бұл өзгешелікті жалпы белгілі бір уезд, облыстағы тұрғындардың саяси белсенділігімен, халықтың ауыз бірлігінің мықтылығымен, оқыған, зиялы азаматтардың (ел басқаруға жарайтын) басымдылығымен тағы басқа байланыстыруға болады. Мәселен, Қазақстанның Семей облысында Сырдария облысына қарағанда қазақтардың үкімет органдарына, өзге де саяси қоғамдық ұйымдар

құруға қатысуы қызу жүрді. Сырдария, жалпы Түркістандағы саяси ахуалға М. Шоқайдың берген бағасы бұл жағдайдың себебін аша түседі, «Революция бізге еркіндік пен ұлттық белсендікке жол ашатындай көрінді. Бірақ, ұзақ жылдар қараңғыда отырған кісінің жарыққа шыққанда көзі қамасатыны сияқты талай заманнан бері патшаның отарлық саясатының қапасында тұншыққан біз революция алып келген бостандықтың жарығына шыққанда көзіміз қамасып, бірден жол тауып кете алмадық. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарактырып, көп сандалдық. Дәрменсіздігіміз бір тобымызды орыс революцияшыл демократиясына еруге мәжбүр етті... екінші тобымыз, көпшілігіміз, саяси табысқа дұғамен жетеміз дегенге сенетін... Әрине, мұның екеуі де қате еді» (Шокай, 1992). Жөн біледі деген оқыған азаматтардың бір пікірге келе алмауы, бірлесіп күреспеуі нәтижесінде көп партиялар, түрлі ұйымдар құрылып, Түркістандағы азаттық үшін күреске кері әсерін тигізді. Енді 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін түрлі ұлттық, қоғамдық негізде құрылған ұйымдар мен үкімет органдарының қарым-қатынасы мәселесіне келейік.

Ақпан төңкерісі Ресей империясының барлық саяси жүйесіне тән дағдарыстың заңды нәтижесі болды. Патшалық тәртіптің құлауы елде сапалық тұрғыдан жаңа саяси жүйе құруға мүмкіндіктер туғызды. Империяда бұрыннан орын алып келген «біртұтас және бөлінбес Ресей» идеясы мен соған негізделген мемлекеттік саясатқа сызат түсе бастады. Ақпан жеңісінен кейін жаңа таптық, әлеуметтік, ұлттық және партиялық мақсат-мүдделерді, көп жағдайда бір-біріне қарсы болған мақсат-мүдделерді, жақтайтын күштер саяси күрес аренасына шықты (Нүрпейсов, 1995). Елдегі шешімін күткен ұлттық автономия, жер, азық-түлік, оқу-ағарту, тіл, дін тағы басқа толып жатқан мәселелерді өз міндет-мақсаттарына, бағыт-бағдарламаларына арқау еткен қоғамдық-саяси ұйымдар, ұлттық құрылымдар өкімет органдарымен өз мүдделерін жүзеге асыруда қарым-қатынасқа түсті. Бүкіл империя көлемінде Ресейде халық бұқарасын көптеп қамтыған демократияның қалыптасуына осы мезгілде жол ашылған еді. 1917 жылғы ақпан мен наурыз айларында қазақ қоғамында Уақытша үкіметтің өз билігін толық жүргізуге заңды құқы да, не күші де болған жоқ, ал қазақ басшылары тәуелсіз аймақ орнату мақсатында кең қолдауға ие болып, экономикалық тұрғыдан өзін-өзі басқару мәселесін шеше алмады. (Ол-

котт, 1994) 1917 жылы осылайша Қазақстанда қалыптасқан саяси вакуумды толтыруға түрлі саяси топтар ұмтылды. Себебі Уақытша үкімет бар билікті Құрылтай жиналысына қалдырып, толық мағынасындағы заңды үкімет орны бола алмады. Осыған байланысты жергілікті үкімет билігі де үлкен қиындықтармен шешіліп жатты. Орталықта да, жергілікті жерлерде де, өкімет орындарының құрамы үздіксіз өзгеріс күйін кешіп, ол үшін әртүрлі ұйымдар мен құрылымдар, саяси партиялар өзара күресті жандандыра түсті.

Орталықта қатаң әрі жүйелі құрылған билік жүйесінің болмауын мына жағдайлардан көреміз. 1917 жылы наурызда Уақытша үкімет жаңа заңдар жобасын шығаратын, үкімет пен министрліктер арасында тұрған дәнекер іспетті заң мәжілісін (юридическое совещание) құрды, 25 мамырда Құрылтай жиналысына сайлау заңын әзірлейтін Ерекше мәжілісін (Особое совещание) құрып, оның төралығына белгілі заңгер Ф.Ф. Кокошкинді сайлады. Күзге қарай Уақытша үкімет конституция жобасын жасау үшін заң мәжілісінің Ерекше комиссиясын құрып, оның төралығына профессор Н.И. Лазеревскийді тағайындады. 1917 жылдың мамыр айында үкімет жаңадан 4 министрлікті құрды: еңбек, азық-түлік, мемлекеттік бақылау, почта және телеграф. Тамыз айында оған дін министрлігі қосылды. Осылайша көктем мен жазда мемлекеттік аппарат толықтырыла түсті. Оның қатарына экономикалық Кеңес және экономикалық Бас комитет, Қорғаныс комитеті, Бүкілресейлік кітап палатасы, милиция істері жөніндегі Бас басқарма, Әскери министрлік комитеті, шетелдермен қатынас Бас басқармасы қосылды. Тамыз айында Уақытша үкімет «армия мен флоттың өмірінде саяси жұмыстың маңыздылығын ескеріп», әскери министрліктің құрылымындағы қызметкерлер санын үш есеге көбейтті (Сенин, 1993). «Ресей тарихында бірде-бір патша өкіметі Уақытша үкімет сияқты шығын шығаруға соншама қолы ашық болған емес», (Государственное совещание (12-15 августа 1917 года. Стенограф) – деп мәлімдейді орталықтағы Мемлекеттік мәжілісте қаржы министрі Н.В. Некрасов. Орталықта болып жатқан басқарудағы тұрақсыздық, көп жүйелілік жергілікті жерлердегі ахуалдарға да әсер етпей қоймайды. Халық уақыт өте, әрбір қадамын басқан сайын қала комиссары, милиция комиссары, ұлттық топтардың тағы басқа комиссарларға жолығатын болды. Комиссарлар мен комитеттер Уақытша үкімет тұсында

ең сәнді, әрі танымал атауға ие болады. 1917 жылғы Ресей жалпы мемлекеттік, қоғамдық, жеке адамдардың бірлестігі және басқа жіктелуі қиын институттардың тізбегін дүниеге келтірді. Олардың барлығы өзара күрделі байланыста болып, қоғамдық-саяси өмірге үлкен әсерін тигізді (Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг)). Ал Қазақстанда Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Казак комитеттеріне, Мұсылмандар комитеті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенеді. Ал, осы ұйымдардың ішінде Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ мемлекеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комитеттері (Прижевальск, Пішпек уездері Жетісу облысы құрамында болды) сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір кеңестік зерттеушілер бұл ұйымдарды окшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қол шоқпары болды деген сипатта көрсетіп келеді. 1917 жылдың наурыз айынан бастап жер-жерлерде бой көтере бастаған Қазақ комитеттері, мәселен, Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Алайда Қазақ комитеттері өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттеріне мүше болып кіріп, ұлттық мүддені қорғады. Себебі, оның ұлттық саясатын қазақ съездері бекітіп, бағыт-бағдарлама беріп тұрды. Орал облыстық Қазақ атқару комитетінің Жарғысында ұйымның мақсаты қазақ халқын жаңа құрылыстың негіздерімен таныстыру және оны жүзеге асыру, Құрылтай жиналысына әзірлеу делінеді. Осы құжатта Қазақ комитеттерінің Уақытша үкіметтің жергілікті ұйымдармен қарым-қатынасы былайша айқын көрсетілген: «Комитеттер (қазақ) өзінің қызметіне қатысты мәселелер бойынша өзара, сондай-ақ, басқа мекемелермен және ұйымдармен қарым-қатынаста болды. Облыстық Қазақ комитеті өзінің өкілдерін Оралдағы атқару комитетіне, болыстық және ауылдық комитетке екі өкілден делегат жібереді. Облыстық Қазақ атқару комитеті Орал облыстық атқару комитетімен, уездіктер – уездік атқару комитетімен қарым-қатынаста болады» (Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг)). Қазақ комитеттерінің ұсынуы бойынша үкіметтің жергілікті органдары құрамына кіргендер қазақ қоғамына байланысты мәселелерге тікелей араласып, көбіне істің қазақтың пайдасына шешілуіне септігін тигізді. Семей облыстық Делегаттар Кеңесі

құрамына Қазақ комитеті атынан өкіл болып кірген Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, Б. Сәрсеновтар қазақ арасындағы шешілмей жатқан мәселелерді көтеріп, түйінін табуға талпынды. Мәселен, Алаш қаласының дербестік мәселесін, астық жинауға жіберілген қазақ жігіттеріне төлем ақы белгілеу, ел ішінде уездік комиссариаттар құру үшін қазақ комиссарларын жіберу тағы басқа күн тәртібіне қойды (ҚР ОММ. 14-қ., 3-т., 2-іс, 21-п.). Отарлық аппарат шенеуніктері мен ұлттық интеллигенция өкілдері арасында қырғи-қабақтық пен келіспеушіліктер де болмай қойған жоқ, мұндай жағдайлар Оралда, Қостанайда, Қарқаралыда тағы басқа жекелеген қалаларда орын алды (Нүрпейсов, 1995). Комиссарлар мен атқару комитеттері қазақ комитеттері қойған талаптарға жүрдім-бардым қарап, уақытында шешпей, созбаққа салды, шешсе де негізінен өздеріне қолайлы тұрғыдан шешті. Әйтсе де, жергілікті халық өзінің талап-тілегін осы қоғамдық негізде құрылған мекемелер арқылы іске асыруға ұмтылды. Жетісу, Сырдария Қазақ комитеттеріне жергілікті халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, әсіресе, жер мәселесіне байланысты шағымдарды қардай борады (Махаева, 1995). Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымырластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе көтерілістің ауыр салдарын жою шараларын қарастырады. Осы мәселеге байланысты Түркістан комитетінің жергілікті халықтың жайын жақсы білетін 2 мүшесі – М. Тынышбаев пен О. Шкапский Жетісуға жіберіледі. Оларға халықтар арасында өзара сенімді орнату, қалыпты тұрмыс жағдайын жасауға ықпал ету тапсырылады. О.А. Шкапский Жетісуді жақсы білетін, тәжірибелі түркістандық еді. Ол 1905 жылы Алматыда құрылған коньес аудару мекемесінің бастығы болып қызмет те істеген. Жерге орналастыру басқармасының меңгерушісі Шванебахақа Жетісу облысында қазақтардың басы артық жері жоқ екендігін қызмет орны мен мансаптан айырылып қаламын деп қорықпай алғаш ресми мәлімдеген де осы О.А. Шкапский еді (Бөкейханов, 1994). Ал М. Тынышбаев

осы Жетісу өлкесінде туып, өскен, білім алған, жергілікті тұрғындардың әдет-ғұрпы, тұрмыс жайын жете білетін азамат тұрғын М. Тынышбаевты тек жергілікті қазақтар ғана емес, орыс тұрғындары да жақсы білетін, сыйлайтын. М. Тынышбаевтың екі халықтың да сеніміне ие болғандығына орыс халқы атынан комитет төрағасы Зиминнің М. Тынышбаевты тұтқындар мәселесін шешуге арнайы жіберілуін сұраған жеделхаты (Тынышпаев) да дәлел. Жетісудағы 1916 жылы көтеріліс зардаптарын жою Уақытша үкімет органдары қызметкерлеріне де, Қазақ комитеті сияқты ұлттық негіздегі қоғамдық ұйымға да оңай соққан жоқ. Мысалы, 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін 24 наурызда құрылған Жетісу қазақтарының атқару комитеті Қытайдан қайтқан қазақ-қырғыздың жағдайымен сана-спастан, олардың мүддесін ескерместен, тек біржақты талаптар қойып, «Қазақ халқы 1916 жылғы көтерілістің шығындарын өтемесе және ендігері орыстарға қазақтардың тимеуіне кепілдік берілмесе, осы айтқаны орындалмаса, бейбітшілік тек жаңа ұрпақтар кезінде ғана болуы мүмкін» дегенді ашық қойды (ҚР ОММ 9-қ., 1-т., 99-іс, 1-п.). Жетісу қазақ комитеті Ресейдің қазақтар партиясы бағдарламасын қуаттап, қазақтардың томаға-тұйық, сословиелік ұйымын сақтауға, қазақтардан «әділетсіз» алынған жерлерді қайтаруға, қазақтар автономиясының жеріне ешкімнің қолы тимеуіне тағы басқа қол жеткізу қажеттігін негіздеп жатты.

1917 жылы Жетісу казак әскерлері құрамында 45 мың адам, 681 мың десяти-на жер бар еді. Комитетте Уақытша үкіметті жақтады және палаталы атқарушы билігі бар, парламенттік республиканы жақтады (Абдиров, 1994). Қазақтар арасында саяси дифференция өте жай жүрді, еңбекші казактардың көбі офицер-казак билеушілері ықпалында болды.

Уақытша үкімет органдары казактар комитетімен, жалпы олардың құқықтарымен санасып отырды. Талай жылдар бойы отарлық тонаушылық пен зорлық-зомбылық жағдайында тәрбиеленген орыстық азшылдық санасында жергілікті халықтан гөрі ұлттық үстемдік жөнінде пікір енгізіліп, бұратана халықтан қажет нәрсенің бәрін тартып алуға болады деген сенім қарапайым құқық дәрежесіне жетті (Сафаров, 1921). Расында, Уақытша үкіметтің жергілікті басқару орындарында, мысалы, переселен мекемелерінде патша үкіметі тұсында отарлық саясаттың қолшоқпары болған чиновниктер аз емес тұғын. Олар жаңа үкімет тұсында да бұрынғы «бұратана есебінен шешу» позициясын

жалғастыра берді. Жаркент уезінде қоныс аудару мекемесін басқарған Войшивилло деген чиновник Уақытша үкімет тұсында да ескі әдетінен айырылмай, қазақтардың жерін заңсыз орыс тұрғындарына беріп, жергілікті тұрғындарды астық пен пішеннен қаққан (ҚР ОММ. 9-қ., 56-і с, 1-п.). Кереку уездік комиссары Кайдалов та майданнан қайтып келе жатқан қазақ жігіттерін орынсыз тексеріп, жеке заттарын жөнсіз алып, олардың жеке бас құқықтарын бұрмалауға жол берген. Семей облыстық атқару комитеті бастығы Ляшкевичтің (қазақ комитетінің өтініші бойынша) жасаған ескертпесіне қазақтардың өтірігінің бірі деп кекесінмен жауап қайтарады (ҚР ОММ. 992-қ., 1-т., 3-і с, 3-10, 215-216-п. 6). Үкімет тарапынан ешқандай қағажу көрмеген солдаттар Пішпек уезіне қарасты Георгиевке селосында да өз беттерінше тінту жүргізіп, елдің дүние-мүлкін тонап, ақшаларын тартып алып, бірнеше адамды бір түнде қырып салған (ҚР ОММ. 9-қ., 1-т., 90-і с, 51-п.). Жетісудағы қанды оқиғаларға байланысты облыстық қазақ комитетінің төрағасы И. Жайнақов бастаған қазақ зиялылары қанішірлердің жазаға тартылуын талап етіп, облыстық, одан қалды, Түркістан комитетіне сұраулар салды. Жетісудағы жағдайға байланысты 1917 жылы қазанда Пішпекте 4 мұсылман ұйымы: Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитеті, «Щуро-и-ислам» мұсылмандар комитеті, дүнгендердің «Егінші» одағы және «Бұқара» одағы мүшелері бірігіп Кеңес өткізіп, уақытша үкіметтің жергілікті өкімет органдарының барлық ескерту шараларына қарамастан орыс азаматтарының зорлық-зомбылық әрекетінің тоқтамай тұрғандығын баса көрсетті. Солдаттардың соңын ала шаруалар да, былтырғы төгілген қанның кегін аламыз деп, қарулы тобыр құрып, жүгенсіз қимыл-әрекеттердің аумағын кеңейте түскенін ашына мәлімдеді. Жүгенсіздікке қарсы күресуге өкімет органдары мен ұлттық ұйымдардың шамасы келмей тұрғандығы әскери шенділердің қарама-қайшы іс-қимылынан деп көрсетті [8]. Қоғамдық ұйымдардың бұл біріккен Кеңесі Түркістан өлкелік комитеті О. Шкапский мен әскери комиссар Ивановтан көмек сұрап, облыстағы мұсылмандар мәселесіне жауапкершілікпен қарауға шақырады. Уақытша үкіметтің жергілікті билік органдары мен ұлттық, мұсылмандық ұйымдар, өзге қоғамдық-саяси бірлестіктер бас қосып, күш біріктіре жол табуға тырысқан әрекеттері орталық өкіметтің қолдауын таппады.

Мысалы, селолық комитет мүшелерінен Уақытша сот құрып, орыс бандасын

ауыздықтауды тездетейік деген Түркістан өлкесі комиссары М. Тынышпаев пен О. Шкапскийдің ресми 2 рет жасаған ұсынысына Юстиция министрлігі еш жауап қатпады.

Осылайша, барлық маңызды, ұлттық мәні бар істердің орталыққа барып тұйықталып қала беруі ұлттық ұйымдарды мәселені дербес шешуге итермеледі. Мұндай дербестікке ұмтылу Жетісу жағдайында өз адамдарынан тұратын сот құрылымдарын құруға талпынушылықтан байқалады. Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитетінің төрағасы К. Әлімбаев комитет төралқасы өзінің құрамынан білімді де тәжірибелі адамдарын шығарып, халыққа жайлы сот жасауды қажет деп тапқанын, сөйтіп әкімшілікке қоса сот қызметін қатар алып жүруді өтінсе, Жаркенттегі тараншы-дүнгендердің уездік мұсылман комитеті шариғатты білетін, әрі білімді азаматтардан сот билігін құруға рұхсат сұрады (Махаева, 1995). Бірақ, Түркістан комитеті: Пішпек уездік қырғыз-қазақ уездік комитетінен өкімет органын жасауға соғады», - деп жауап қайтарады (ҚР ОММ. 9-қ., 1-т., 86-і с, 26-п.).

Облыстық көлемде қазақ арасындағы мәселелерді қарау үшін Семейде облыстық қазақ соты құрылды. Жергілікті жерлерде қазақ соттарын құруға талпынушылық дербестікке ұмтылудан, әрі қазақ мәселесінің шешілуі ұзаққа созылудан, немесе мүлдем жауапсыз қалудан туындаған еді.

Әйтсе де, ел арасындағы кей жұмыстар Уақытша үкіметтің атқару комитеті мен ұлттық құрылымдардың күш біріктіруімен шешімін тауып жатты. Үржар уездік атқару комитеті ат ұрлау мәселесін шешу үшін барлық болыстардан 2 делегаттан және Үржар бөлімшелік қазақ комитетінен өкілдер қатыстыра отырып шешуге алғашқы ұсынысты жасап, біршама істерге ұйытқы болады. Аталған мәселені шешуге Үржар мұсылмандарының біріккен комитетінің төрағасы Салық Аманжолов өзін заңгер ретінде, әрі халықтық тәжірибені жақсы білетіндігімен көзге түседі (ҚР ОММ. 22-іс, 67-70-п.).

Қорытынды

Уақыт өте келе Уақытша үкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай берді. Пәрменді биліктің болмауынан құрамына әртүрлі қоғамдық ұйымдар кірген делегаттар Кеңесі, қоғамдық қауіпсіздік комитеті, Кеңестердің Кеңесі тағы да басқа құрылымдар жергілікті өкімет билігін жүзеге асыруға тырысты. Барлық

ұйым өкілдері бас қосқан ортада жергілікті мәселелер бойынша түрлі істер қаралып, тиісті шешімдер қаралып жатты. Алайда, қазақ халқы үшін өмірлік маңызы бар жер, автономия, тіл тағы басқа мәселелер құрылтай жиналысына дейін қалдырыла берді. Уақытша үкіметтің Қазақстандағы жергілікті билік органдары мен қазақ комитеттері, мұсылмандық комитеттер, қазақ комитеттер тағы басқа ұйымдардың қарым-қатынасы өзара үйлесімге, әрі қайшылыққа толы еді. Мұндай екі жақты байланыстың себебі, біріншіден, аталған ұйымдардың бәрі де Уақытша үкіметті қолдады, қуаттады, екіншіден, жергілікті мәселелерді, нақтырақ айтсақ, ұлттық зәру мәселелерді шешуде қайшылықтар, таластартыстар көп болды, ортақ тұжырымдар жасау қиынға соқты. Уақытша үкіметтің жергілікті билік орындарындағы комиссар Кайдалов, Во-

йшивилло сияқты кертартпа күштер билікті қолға жиып ұстағысы келсе, жергілікті халықтан тұратын қоғамдық негіздегі ұлттық ұйымдар өздеріне тиісті істерді дербес шешуге ұмтылды. Осындай қайшылықтан туындаған өмірлік мәні бар мәселелердің құрылтай жиналысы қарауына қалдырыла беруі халықтың тағатын тауысты. Қазақтың ұлттық мәселелері, уақыт өте келе, тек автономияға қол жеткізгенде ғана шешілетіндігі айқындала түсті.

Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымыраластыру, өзара ынтымақпен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2003). Тарих толқынында. Алматы.
Жайсаңбаев Ж. (1917). Қолайлы комитет ашу //Сарыарқа газеті. №9.
Шокай М. (1992). Түркістанның қилы тағдыры / құрастырған Б. Серікбайұлы. Қошым-Ноғай. Алматы.
Нұрпейісов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы.
Олкотт М. (1994). Қазақтар // Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы.
Сенин А.С. (1993). Либералы у власти. История повторяется? // Кентавр. – №2.
Государственное совещание (12-15 августа 1917 года. Стенограф).
Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг.).
ҚР ОММ. 14-к., 3-т., 2-іс, 21-п.
Махаева А.Ш. (1995). Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1917 ж. – маусым 1918 ж.). Алматы.
Бөкейханов Ә. (1994). Шығармалар. Алматы.
Тынышпаев М. (1992). Великие бедствия. – Алматы: Жалын.
ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 99-іс, 1-п.
ҚР ОММ. 39-к., 2-т., 243-іс, 46-49-п.
Абдиров М.Ж. (1994). История качества Казахстана. – Алматы.
Сафаров Г. (1921). Колониальная революция (опыт Туркестана). – М.
ҚР ОММ. 9-к., 56-іс, 1-п.
ҚР ОММ. 992-к., 1-т., 3-іс, 3-10, 215-216-п.
ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 90-іс, 51-п.
ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 86-іс, 26-п.
ҚР ОММ. 22-іс, 67-70-п.

References

- Nazarbaev N.A. (2003). Tarih tolkynynda [In the stream of history]. Almaty.
Zhaisanbaev Zh. (1917). Kolaily komitet ashy [Opinion committee] //Saryayka gazety. №9
Shokai M. (1992). Turkistannyn kyly tagdyry kurastyrgan B. Sreikbaiuly Koshym-Nogai. – Almaty.
Nurpeisov K. (1995). Alash ham Alashorda [Alash end Alashorda]. – Almaty.
Olkot M. (1994) Kazakhhtar // Esmagambetov K. Kazakhhtar shetel adebietynde [Kazakhs in foreign literature.]. Almaty.
Senin A.S. (1993). Liberaly u vlasti. Istoria povtoryatsya [The liberals are in power. Is history repeating itself?] // Kentavr.
Gosudarstvennoe sovechanie. (12-15 avgusta 1917 goda).
Obchestvennyye organizacii v politicheskoi sisteme Rossii. [Public organizations in the political system of Russia] (1914-1918 gg).
KR OMM. 14-k., 3-t., 2-is, 21-p.
Mahaeva A. Sh. (nauriz 1917 zh. – mausym 1918 zh.). Kazakh komitetteri: kuryly men kyzmety tarihy [Kazakh committees: the history of creation and operation].Almaty.
Bokeyhanov A. (1994). Shygarmalar [compositions]. Almaty.

- Tynyshbaev M. (1992). Velikie bedstvy [Great disasters]. Almaty. Zhalin.
KR OMM. [PRORK] 9-k., 1-t., 99-is, 1-p
KR OMM. [PRORK] 39-k., 2-t., 243-is, 46-49-p.
Abdirov M.Zh. (1994). Istoria kachestva Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Almaty.
Safarov G. (1921) Kolonyalnaya revoliutsia (opyt Turkestana) [The colonial revolution (the experience of Turkestan)]. Moskva.
KR OMM. [PRORK]. 9-k., 56-is, 1-p.
KR OMM. [PRORK]. 992- k., 1-t., 3-is, 3-10, 215-216-p
KR OMM. [PRORK]. 9- k., 1-t., 90-is, 51-p.
KR OMM. [PRORK]. 9- k., 1-t., 86-is, 26-p.
KR OMM. [PRORK]. 22-ic, 67-70-p.

Игбаева Жанна

учительница лицея при КазГАСА, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zhigbaeva25_07@mail.ru, тел.: +7 702 216 9754

РАБОТЫ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ О СТАНОВЛЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

После распада СССР, в первые годы приобретения независимости Казахстана, историками-исследователями создавались труды и переосмысливались разные периоды истории становления казахской государственности. До сих пор исследователи не приходят к единой точке зрения на многие оспариваемые моменты. Эпоха становления казахской государственности до сих пор остается одной из наименее изученных тем. Цель данной статьи – дать историографический обзор работ исследователей, наиболее серьезно и глубоко изучивших один из самых сложных и противоречивых моментов истории казахского общества.

Ключевые слова: казахская государственность, правление ханов, труды исследователей.

Igbayeva Zhanna

Teacher Lyceum kazGASA, Akmaty, Kazakhstan,
e-mail: zhigbaeva25_07@mail.ru, tel.: +7 702 216 9754

The researchers' works about formation of the Kazakh khanate

After the collapse of the USSR, in the first years of independence acquisition of Kazakhstan, historians-researchers created works and the different periods of history of formation of the Kazakh statehood were reinterpreted. Still researchers do not come to the uniform point of view to many challenged moments. The era of formation of the Kazakh statehood still remains as one of the least studied subjects. The purpose of this article is to give the historiographical review of the researchers' works, most seriously and deeply studied one of the most difficult and contradictory moments of history of the Kazakh society.

Key words: the Kazakh statehood, government of khans, researchers' works

Игбаева Жанна

ҚазБСҚА жанындағы лицейінің мұғалімі, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhigbaeva25_07@mail.ru, тел.: +7 702 216 9754

Зерттеушілердің Қазақ хандығының қалыптасуы туралы жұмысы

Тарихшы-зерттеушілердің еңбектерінде КСРО ыдырағаннан кейін, Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздік алуының алғашқы жылдарында қазақ мемлекетінің құрылу тарихының әртүрлі кезеңдері кең мағынада талқыланды. Осы уақытқа дейін зерттеушілер кейбір даулы тұстарда бірыңғай көзқарасқа тоқталған жоқ. Сондықтан қазақ мемлекетінің қалыптасу дәуірі әлі күнге дейін зерттеліп болмаған тақырыптар қатарына жатады. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – қазақ қоғамы тарихының ең күрделі және қарама-қайшы кезеңдерін тереңдетіп оқытатын зерттеушілердің жұмыстарына тарихнамалық жалпы сипаттама беру.

Түйін сөздер: қазақ хандығы, хандардың басқаруы, зерттеушілердің еңбектері.

Введение

После распада СССР, в первые годы приобретения независимости Казахстана, историками-исследователями создавались труды и переосмысливались разные периоды истории становления казахской государственности. Переосмысливались вехи и события, связанные с проведением индустриализации, коллективизации в Казахстане, депортацией народов в Казахстан, освоением целинных и залежных земель в Казахстане, но, в первую очередь, переосмысливалась длительная и сложная история становления казахской государственности.

До сих пор исследователи не приходят к единой точке зрения на многие оспариваемые моменты. Например, дата образования Казахского ханства указана в учебниках как 1465 год, при этом в работах исследователей мы можем встретить и другие даты.

Также не существует объективной оценки понятия «государственности», так как в разные периоды истории у народов оно понималось по-разному. Понятие «государственность» у кочевых народов не имеет четкой однозначной формулировки. В то время как понятие «государственность» предполагает определенную формулировку критериев самоидентификации народа, определения границ государства, а также многих сопутствующих факторов: правительство, государственные структуры управления, наличие перманентного государственного статуса, ведение активной внешней политики и соблюдения международного права как субъекта государственности.

Бесспорно, критерии государственности для кочевого общества были несколько иного плана. Развитие государственности в кочевом обществе было связано с развитием института ханской власти, уровнем самосознания этноса, уровня военной и родоплеменной организации кочевого общества. Понятия «государство», «общность людей», «население» в кочевом обществе приобретали несколько иное значение и понимание.

Цель данной статьи – дать историографический обзор работ исследователей, наиболее серьезно и глубоко изучивших один из самых сложных и противоречивых моментов истории казахского общества.

Труды исследователей

Одним из наиболее ранних работ по изучению истории возникновения и развития госу-

дарств после распада Золотой и Белой Орды является труд Мухаммеда Хайдара Дулати (1499-1551) «Тарихи Рашиди» (Дулати, 1999), внесенный в программу школьного изучения истории Казахстана. Мирза Мухаммад Хайдар Дулат родился в 1499 г. в Ташкенте и умер в 1551 году в Кашмирском валайте в Индустане. Он – автор ряда исторических трудов XVI в., государственный деятель и военачальник средневекового государства Мамлакат-и Моголийе. Мухаммед Хайдар Дулати являлся современником описываемых им событий. Он писал свою работу на персидском языке во время упадка Могулистана и подъема Казахского ханства. Труд Мухаммеда Хайдара Дулати был написан в Кашмире в 1541-1546 гг. и по сей день считается летописью истории казахских племен и народов Могулистана.

Другой современник событий, происходивших в Казахском ханстве, является Кадыргали Косымулы Жалаири (Сыздыкова, 1991) (1552 – 1605), великий казахский учёный, видный дипломат, выдающийся политический деятель, живший в XVI веке. Кадыргали Косымулы Жалаири написал свой труд в 1600-1602 годах. Его труд повествует о событиях, происходивших в Казахстане и Средней Азии в XIII–XV веках. Жалаири пишет в своем труде сведения, какой султан, хан, как умер и где похоронен.

Его отец и дед служили при дворе хана, при дворе московского царя. Как историк он оставил исторический труд «Жами ат – таварих» – «Сборник летописей». Труд был написан на смешанном казахско-чагатайском языке. Летопись насчитывает 157 страниц и написана на китайской бумаге с особой аккуратностью. Выдающиеся казахские ученые Каныш Сатпаев, Алькей Маргулан, Шокан Уалиханов высоко оценили его труд.

В.В. Вельяминов-Зернов (Вельяминов-Зернов, 1863) (1830 – 1904) – русский историк-востоковед, почётный член Академии наук; тайный советник. Еще в Лицее проявил интерес к восточным языкам, изучал еврейский, арабский, персидский, тюркские языки. Он – первый академик-востоковед из числа русских учёных, написавший и опубликовавший 322 работы, посвященные современному положению Кокандского ханства, историческим известиям о киргиз-кайсаках и отношениях России со Средней Азией, а также о Кокандском ханстве времени правления от Мухаммеда-Али до Худоярхана. Им написаны также работы, связанные с историей Золотой Орды, Касимовского ханства,

Крыма, Казани, Астрахани и Средней Азии, такие как «Джагатайско-турецкий словарь», «История курдов» и др.

Отдельно заслуживают внимания и труды историка-исследователя В.В. Бартольда (Бартольд, 2014) (1869 – 1930) по истории Казахстана. В.В. Бартольд – российский и советский востоковед, тюрколог, арабист, исламовед, историк, архивист, филолог, академик Санкт-Петербургской Академии наук. В.В. Бартольд как основатель русской школы востоковедения производил археологические раскопки в окрестностях Самарканда, возглавлял Коллегию востоковедов, исследовал восточные рукописи. Среди его работ есть «Образование империи Чингисхана», «Из прошлого турок», «Киргизы. Исторический очерк», «Тюрки», «Улугбек и его время», «Очерк истории Семиречья», «История изучения Востока в Европе и России», «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» и др. В.В. Бартольд соединял в себе редкие качества исследователя: глубокие познания языков, энциклопедических знаний, умение анализировать источники. Многие его книги были переведены на иностранные языки.

Видным ученым советского и суверенного Казахстана является К.А. Пищулина (род. в 1934 году) (Пищулина, 1977, 2016). К.А. Пищулина – историк-медиевист, востоковед-иранист и исследователь казахстанского средневековья. К.А. Пищулина занималась историей Восточного Туркестана XVI–XVII веков, проводила исследование этнополитической и социально-экономической истории Могулистана, средневекового государства на территории Жетысу, Северного Приитальянья и Восточного Туркестана. Работая над созданием свода извлечений из персидских и тюркских источников по средневековой истории Казахстана, она выпустила в 1969 году в свет объемное (652 стр.) издание, получившее название «Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков». Это издание сразу же стало настольной книгой по истории Казахстана и Центральной Азии. Другой такой научной публикации средневековых источников в Казахстане до настоящего времени не издавалось. К.А. Пищулина также вела разработку этнополитических и социально-экономических вопросов средневековой истории Казахстана. Среди ее работ есть «Присырдарьинские города в истории Казахского ханства XV–XVII вв.». Другая ее работа «Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической исто-

рии)» посвящена роли государства Могулистан и его населения в формировании казахского народа.

Освещению истории Центральной Азии, интерпретации средневековых тюркских и персидских источников по истории и истории культуры Центральной Азии посвящены работы востоковеда Т.И. Султанова (род. в 1940). Свои работы Т.И. Султанов (Султанов, 2006) публиковал на разных языках, владея турецким, персидским, чагатайским, английским языками. Т.И. Султанов посвящал свои работы исследованию политической системы и властных отношений внутри государств Монгольской империи, личностям и сообществам, способствовавшим созданию казахского ханства. В трудах Т.И. Султанова имеется хронология правления казахских ханов, живших в XV – XVI века. Рассматривая правителей казахского государства, Т.И. Султанов обращает внимание читателей, что именно Кирей был верховным правителем ханства, а не Джаныбек.

Представляют интерес и работы М.Х. Абусеитовой, опубликовавшей более 200 работ по истории Казахстана и Центральной Азии в XV – XVII веках (Абусеитова, 1985). М.Х. Абусеитова наладила систематические связи с посольствами Китая, Японии, Ирана, Турции, Индии, Монголии, Франции, Венгрии, России и другими с целью сотрудничества. Абусеитова М.Х. владеет несколькими западными и восточными языками: английским, французским, турецким, персидским. Ею исследуются исторические, политические, дипломатические, экономические и культурные связи Казахстана с Центральной Азией и со странами Востока с древности по современность.

Исследователь Н.А. Атыгаев (род. в 1973 году) защитил кандидатскую диссертацию на тему «Казахское ханство в XV – середине XVI века» (Атыгаев, 2007). Является специалистом по истории Казахского ханства и автором более 100 научных и научно-популярных работ на русском и казахском языках, в том числе коллективных трудов – «История казахской государственности» (Алматы, 2007), «История Алматы» (Алматы, 2006) и «Большой атлас истории и культуры Казахстана» (Алматы, 2008, 2010). Все его опубликованные работы касались истории правления казахских ханов в XV – XVI веках, истории создания Казахского ханства. Особенно большой интерес представляют его статьи «Казахское ханство: Терминология источников как отражение истории государства», «О некоторых

символах власти (трон и корона: от монгольской империи к Казахскому ханству)». Другой исследователь, Исин А.И. (Исин, 2002), рассматривает родоплеменной состав и историю взаимоотношений Казахского ханства и Ногайской Орды в XVI веке, влияние их отношений на международные связи Московского государства, Крымского, Астраханского, Среднеазиатского ханств, Османской империи. Исследователь Исин А.И. дает сравнительную таблицу родоплеменных названий народов, проживавших в разные периоды: во 2-й половине XIV – XVI веков и в XIX – начале XX века. В своей работе Исин А.И. доказывает большое количество совпадений названий, что говорит о преемственности этнических взаимодействий и расселения племен на территории современного Казахстана.

Наше историческое мышление построено на линейном восприятии и понимании исторического развития человечества: сначала античный мир с возникновением городов-государств в разных регионах мира, затем возникновение средневековых городов-государств и параллельно раздробленных феодальных государств с преимущественно натуральным хозяйством в раннее средневековье, наличием четко обозначенных границ.

Но наряду с таким общепринятым пониманием исторического развития человечества, существовали и существуют точки зрения развития локальных культур. Например, у Н.Я. Данилевского, А. Дж. Тойнби, О. Шпенглера. По Данилевскому, не существует единой истории, а представление о едином, линейном развитии человечества есть неправомерный перенос особенностей истории Западной Европы на весь мир. По Н.Я. Данилевскому, совсем не обязательно, чтобы все народы проходили одни и те же этапы развития.

Можно ли считать время откочевки ханов Кирея и Жаныбека в Могулистан временем становления казахской народности? Ведь откочевка Кирея и Жаныбека всего лишь одно из событий в череде многих звеньев политических событий, способствующих собиранию родственных племен для формирования и расширения единой этнической и территориальной целостности. Вместе с тем, ханы Кирей и Жаныбек, согласно мнению многих историков, рассматривали территорию Могулистана как плацдарм для реализации своих политических амбиций – создания и укрепления нового казахского ханства.

В настоящее время публикуется масса работ, как авторских, так и коллективных, об истории

казахского народа того далекого времени. В них рассматриваются разные аспекты: родоплеменные объединения, взаимоотношения исторических личностей и политическая борьба за власть. При этом нужно отметить недостаточное наличие исторических источников для составления полной исторической картины происшедших событий.

Среди исторических источников можно назвать «Шынгыснаме» («Жизнеописание Чингисхана»), написанное в середине XVI века Утемис Хаджи (Хаджи, 1992). В этой книге повествуется об истории династии хана Джучи – правителя Кыпчакской степи. «Шынгыснаме» – это научный труд, в котором описана история Южного и Западного Казахстана XIII-XIV веков. Рукопись хранится в Ташкенте, в Академии Наук Узбекистана.

В историческом труде «Хроника» Шах-Махмуда Чораса (Чурас, 2011) повествуется о казахско-могульских отношениях в XVI-XVII веках в период правления ханов Буйдаша, Хакназара, Тауекела, Есима, Жангира. Шах Махмуд бен Мирза Фазил Чорас жил во второй половине XVII в. в Восточном Туркестане, в Яркенде, происходил из одного из могущественнейших могульских племен чорас, принадлежал к высшим аристократическим кругам могульской знати. Его отец, Мирза Фазил чорас, занимал при ханах-чагатаидах Кашагрии высокие военно-административные посты, в частности, был хакимом древнего селения Барчук.

В 40-х годах XVI века Масуд ибн Усман Кухистани написал книгу «Тарих-и Абулхайрхани», в которой излагается история правления хана кочевых узбеков Абулхайра. Масуд бен Османи Кухистани (XVI век) – придворный историк Шейбанидов. Пользовался при дворе почётом и влиянием. Работа изучалась С.К. Ибрагимовым, который перевёл и опубликовал некоторые фрагменты в сборнике «Материалы по истории казахских ханств XV–XVII веков».

Труд «Шежире-и тюрк» («Тюркская родословная») написал хивинский хан Абулгази Бахадур (1603-1664 гг.). Он описывает историю династии чингизидов до времени правления самого Абулгази, рассматривает важные исторические события в государствах Средней Азии, Казахстана и Ближнего Востока. Труд содержит ценные сведения об истории тюркоязычных племен, вошедших в состав казахского народа.

Кроме монографий, можно выделить и авторов публикаций, посвятивших свои исследования данному периоду истории средневекового

Казахстана. Среди них Вяткин М.П. (Вяткин, 1941), Ерофеева И.В. (Ерофеева, 2003), Ибрагимов С.К. (Ибрагимов, 1969).

Концепция образования казахского государства и казахской народности, изложенная М.П. Вяткиным, была включена в «Историю Казахской ССР». Ерофеева И.В. провела исследование письменных памятников XVIII-XIX вв., посвященных генеалогии разных династий социальной группы «ак суйек» («белой кости») у кочевников-казахов. С. К. Ибрагимов осуществил перевод из «Та'рих-и Абу-л-Хайр-хани» Мас'уд бен Усмана Кухистани.

Заключение

Можно однозначно сказать, что в настоящее время исследователями не представлено многоаспектного и комплексного изложения той давней исторической эпохи. Эпоха становления казахской государственности до сих пор остается одной из наименее изученных тем вследствие

недостаточности имеющихся источников по истории 15-16 веков и в силу недостаточной изученности исследователями. Хотя в последнее время появляются труды как по истории изучения определенных проблем, так и по изучению более широкого круга вопросов. Студентам, читателям трудно определить, какие изыскания могут претендовать на объективное, самостоятельное, тщательное исследование. Среди самих исследователей идут дискуссии как по поводу датировок событий, так и по многим ключевым моментам того сложного периода. Например, можно ли считать улус Джучи прообразом Казахского ханства. Несмотря на критику оспариваемых утверждений некоторых исследователей, тема становления казахского ханства представляет собой огромный интерес. Работа по исследованию вклада исторических личностей в создание казахского ханства и освещение перипетий политической борьбы, происходившей в тот сложный период, требует дальнейшего изучения.

Литература

- Абусеитова М.Х. (1985). Казахское ханство во второй половине XVI в. – Алма-Ата. – 104 с.
- Атыгаев Н.А. (2007). История казахской государственности: монографическое исследование. – Алматы: «Адамар». – 416 с.
- Бартольд В.В. (2014). История изучения Востока в Европе и России. – М.: Ленанд, 2014. – 328 с.
- Вельяминов-Зернов В.В. (1863). Исследование о касимовских царях и царевичах. Ч. I. – 1863. – XIII, 558 с.
- Вяткин М.П. (1941). Очерки по истории Казахской ССР. Т. I. – М., 1941. – 367 с.
- Дулати Мирза Мухаммад Хайдар (1996). Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан, 1996.
- Ерофеева И.В. (2003). Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с.
- Ибрагимов С.К. (1969). Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. – Алматы: «Наука», 1969. – 655 с.
- Исин А.И. (2002). Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. – Семипалатинск: «Тенгри», 2002. – 139 с.
- Пищулина К.А. (2016). Очерки истории Казахского ханства. – Алматы, 2016.
- Пищулина К.А. (1977). Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 224 с.
- Султанов Т.И. (2006). Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Астана: ТОО «Астана Даму-21», 2006. – 256 с.
- Султанов Т.И. (2006). Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М.: АСТ, 2006. – 445 с.
- Сыздыкова, Р.Г., Койгелдиев М. (1991). Сборник летописей Кадыргали би Косымұлы Жалаири. – Алма-Ата: Каз. ун-т, 1991. – 269 с.
- Утемиш-Хаджи. (1992). Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, примечания, исследования В.П. Юдина, комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата, 1992.
- Чурас Шах-Махмуд (2011). Хроника. – М.: Петербургское лингвистическое общество, 2011. – 496 с.

References

- Abuseitova M. H. (1985). Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI v. [“The Kazakh khanate in the second half of the 16th century”]. Alma-Ata.
- Atygayev N. A. (2007). Istoriya kazahskoj gosudarstvennosti: Monograficheskoe issledovanie. [History of the Kazakh statehood: Monographic research]. Almaty.
- Bartold V.V. (2014). Istoriya izuchenija Vostoka v Evrope i Rossii. [History of studying of the East in Europe and Russia]. Moskva: Lenand.

- Dulati Mirza Mahomed Haidar. (1996). *Tarikh-i Rashidi*. Tashkent. Fan.
- Velyaminov-Zernov V.V. (1863). *Issledovanie o kasimovskih carjah i carevichah*. Ch. 1. [The research about the kasimov' tsars and princes]. P.1. XIII, Moskva.
- Vyatkin M. P. (1941). *Ocherki po istorii Kazahskoj SSR*. [Sketches on stories of the Kazakh SSR]. V. 1. Moskva.
- Erofeyeva I.V. (2003). *Rodoslovnye kazahskih hanov i kozha XVIII-XIX vv*. [Family trees of the Kazakh khans and kozha of the 18-19th centuries]. Almaty.
- Ibragimov S.K. (1969). *Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov*. [Materials on stories of the Kazakh khanates of the 15-18th centuries]. Almaty, "Science".
- Isin A.I. (2002). *Kazahskoe hanstvo i Nogajskaja Orda vo vtoroj polovine XV-XVI vv*. [The Kazakh khanate and the Nogai Horde in the second half of the 15-16th centuries]. – Semipalatinsk, Tengri.
- Pishchulina K. A. (2016). *Ocherki istorii Kazahskogo hanstva*. [Sketches of history of the Kazakh khanate]. Almaty.
- Pishchulina K.A. (1977). *Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov*. [Southeast Kazakhstan in the middle of XIV – the beginning of XVI centuries]. Alma-Ata: Science.
- Sultanov T. I. (2006). *Podnjatye na beloju koshme. Potomki Chingiz-hana*. [Lifted on a white koshma. Descendants Chinghiz khan]. Astana.
- Sultanov T. I. (2006). *Chingiz-han i Chingizidy. Sud'ba i vlast'* [Chinghiz khan and the Chingizids. Destiny and power]. Moskva.
- Syzdykova, R. G., Koygeldiyev M. (1991). *Sbornik letopisej Kadyrgali bi Kosymuly Zhalairi* [Collection of chronicles of Kadyrgali bi Kosymuly Zhalairi]. Alma-Ata.
- Utemish-Haji. Chinghiz-name. (1992). *Perevod, transkripcija, primechanija, issledovanija V. P. Judina, kommentarii i ukazateli M. H. Abuseitovoj* [Chingiz-name. Facsimile, translation, transcription, notes, V. P. Yudin's researches, comments and M. H. Abuseitova's indexes]. Alma-Ata.
- Churas Shah-Mahmud (2011). *Hronika*. [Churas Shah-Mahmoud Chronicle]. Moscow.

Болатхан Әлия

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: a7770154191@gmail.com, тел.: +7 707 557 1791

**«АЙТЫЛҒАН ТАРИХ» ҒЫЛЫМИ БАҒЫТЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН**

Мақалада «айтылған тарихтың» халықаралық даму тарихы, оның ғылыми бағыт ретінде қалыптасуына ықпал еткен маңызды факторлары мен басты кезеңдеріне сараптамалық шолу жасалды. Ғылыми бағыттың құрылымдық сипатына кешенді түрде талдау беру арқылы «айтылған тарихтың» әдіс ретінде ғылыми зерттеулер жүргізу құралына айналуы, дерек көзі ретінде жаңа мағлұматтармен қамтамасыз етуі, пән ретінде теория мен тәжірибені үйлестіруі, қозғалыс ретінде тарихқа демократиялық үндеу беру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: айтылған тарих, тарихи жад, әлеуметтік тарих, зерттеу әдісі, пәнаралық зерттеу.

Bolatkhana Aliya

Doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University Abay,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: a7770154191@gmail.com, + 7 707 557 1791

From the history of the formation of the scientific direction of «oral history»

The article considers the main stages and factors of development of «oral history» as a field of historical science, analysis of the international practice of oral history as a research method, the special features of the formation of new historical sources for the reconstruction true history.

Also in this article were considered features of functioning as a scientific discipline in the academic sphere, as an international movement in historical studies of the problems of democratization of history.

Key words: oral history, historical memory, social history, research method, interdisciplinary research.

Болатхан Әлия

докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: a7770154191@gmail.com, тел.: +7 707 557 1791

Из истории формирования научного направления «устной истории»

В статье рассматриваются основные этапы и факторы развития «устной истории» как направления науки, проводится анализ мировой практики применения устной истории как метода исследования, особенностей формирования новых исторических источников для реконструкции исторической действительности. Также в данной статье были рассмотрены особенности функционирования как научной дисциплины в академической сфере, как международного движения в исторических исследованиях проблем демократизации истории.

Ключевые слова: устная история, историческая память, социальная история, метод исследования, междисциплинарные исследования.

Kіріспе

Отандық тарих ғылымы үшін «Oral History» жаңадан қолға алынып жатқан тәжірибелер қатарында. Қазақ тілінде ғылыми айна-

лымға «айтылған тарих» деп енгізілген түсінік халықаралық деңгейде белгіленген тұжырымдарға негізделі аударылған. Салыстырмалы түрде қысқа мерзім аралығында қарқынды даму нәтижесінде үлкен серпіліс алған «айтылған

тарих» анықтамалық тұрғыдан әлі де түрлі пікір-таластар туғызуда.

XX ғ. II жартысынан бастап тарихи зерттеулердің халықаралық қозғалысы ретінде танылған «Айтылған тарихтың» *әдіс* ретінде ғылыми зерттеулер жүргізу құралына айналуы, *дерек көзі* ретінде жаңа мағлұматтармен қамтамасыз етуі, *пән* ретінде теория мен тәжірибені үйлестіруі, *қозғалыс* ретінде қоғамдық тарихқа демократиялық үндеу беруі мәселенің өзектілігін ашып көрсетеді (1-сызба).

«Айтылған тарих» қазіргі заманғы зерттеулер үшін қолданылатын дерек көздерін құрумен шектелмей, болашақта мұрағат қорларынан табылатын материалдар жинастырумен айналысатындықтан оның ғылыми бағыт ретінде маңыздылығы зор. «Айтылған тарихпен» айналысушы ғылыми зерттеушілік көзқарас тұрғысынан түрлі ғылыми бағыттарға сүйенеді; болған жәйтті баяндау арқылы – тарихшы, қарастырып отырған кезеңде өмір сүрген адамдар санасын жайлаған ойлар желісін анықтау ұмтылысында – антрополог, далалық зерттеулер жүргізу нәтижесінде – фольклорист, этнограф, лингвист, жаңа дерек көзін құрушы жүгін арқалайды.

Мемлекет немесе ұлы тұлғалар қайраткерлігі үстемдігі сезілетін дәстүрлі саяси тарихи зерттеулердің қоғам, оның құрылымдық бөлшектері мен оған қатысты үрдістер басты назарға алынатын әлеуметтік тарих зерттеулерімен ығыстырылуы нәтижесінде «жад» тарихи дерек көзі ретінде мойындалып, *тарихты демократияландыру қозғалысының негізі қаланды*.

«Айтылған тарих» әдіс ретінде

Ғылыми ізденістерде қолданылатын жаңа дерек көздерін құру қажеттілігінен ғылыми айналымға еніп, бүгінде тарих ғылымының бір *бағыты* ретінде мойындалатын «айтылған тарихтың» қалыптасуы мен даму тарихы төрт кезеңге бөліп қарастырылады (Айтылған тарих, 2015: 85).

Тарихты зерттеу әдісі ретінде кеңінен қолданысқа енген «айтылған тарихтың» даму кезеңі болып табылатын 1960-1970 жылдар ұжымдық бірегейлік сезімін нақтылауға құлшыныстары күшті әлеуметтік топтар белсенділігімен ерекшеленді. Сонымен қатар, қарастырып отырған кезең шеңберінде «айтылған тарихтың» тұтас қозғалыс сипатын алуы тарихты демократияландыру қажеттіліктерімен негізделді (Thompson, 2000: 384). Өткен күндер тарихын жазу, әлеуметтік маңызды зерттеулер жүргізуде

жаңа дерек көздерін іздестіру және ресми тарих назарынан тыс қалған қоғам мүшелерінің үндеулеріне бет бұру ұмтылыстарынан бастау алған. Басқа дерек көздерінен табылуы екіталай жекелеген ұлттардың бірегейлік мәселелері, қоғамның түрлі әлеуметтік топ немесе топ өкілдерінің тарихи шындыққа қатысты өзіндік пікірлерін көрсететін мәліметтер тапшылығы, олардың қоғамдағы алатын орны мен мәселелі жағдайларына назар аударту қажеттіліктері зерттеушілер қауымы алдында тұрған күрделі тапсырма еді.

1960-1980 жж. тарих, әлеуметтану, антропология және т.с.с. жекелеген ғылым өкілдері өз зерттеулерінде пәнаралық ізденістер шеңберінде туындаған мәселелер шешімін табатын қолайлы зерттеу әдісі ретінде «айтылған тарихқа» жүгінді. Әсіресе, әлеуметтік тарихпен айналысушылар тарапынан аса қызығушылыққа ие болған «айтылған тарих» зерттеу әдісі қоғамда орын алған әлеуметтік және саяси үрдістер ерекшеліктері мен қозғалыстар тарихын жазуда кеңінен қолданылды. Еңбек тарихы, гендерлік тарих, күнделікті өмір тарихы, ұстанымдық тұрғыдан қоғамның «азшылық» категориясындағы әлеуметтік топ өкілдерінің тарихын зерттеу легі серпіліс алып, көптеген ғылыми жобалар мен басылымдар негізі қаланды (Репина, 1998: 18). Мәселен, 1958 жылы «Comparative Studies in Society and History» («Қоғам мен тарихты салыстырмалы зерттеу»), 1963 жылы «Labor History» («Еңбек тарихы»), 1967 жылы «Journal of Social History» («Әлеуметтік тарих журналы»), 1970 жылы «Journal of Interdisciplinary History» («Пәнаралық тарих журналы»), 1975 жылы «Journal of Family History» («Отбасы тарихы журналы»), «Social History» («Әлеуметтік тарих»), «Geschichte und Gesellschaft» («Тарих және қоғам»), 1976 жылы «Social Science History» («Әлеуметтік ғылым тарихы»), 1988 жылы «Journal of Historical Sociology» («Тарихи әлеуметтану журналы») және т.б. (Mahoney, 2003: 20).

Осылайша, адам тұлғасы бірінші орынға қойылатын әлеуметтік тарих жазу мақсатымен қолданысқа енгізілген «айтылған тарих» ғылыми – зерттеу әдісі ретінде мүмкіндік береді:

– басқа дерек көздерінен табылмаған (жазылмайтын) немесе өзге әдістер негізінде алу мүмкін емес жаңа мағлұмат жинастыруға;

– көп жағдайда мұқият іріктеуден өтіп, ресми құжаттар ретінде сақтауға берілген мұрағат қорларындағы жазбаша дерек көздерінде жіберілген бұрмалау ұмтылыстарын көруге;

– қарапайым адамның күнделікті өмірінде орын алған түрлі аспектілер арасындағы байланыстылықты терең түсінуге.

«Айтылған тарих» зерттеу әдісі жоғарыда атап өткендей, басқа тарихи дерек көздерінен табылмаған мәліметтермен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, тарих ғылымында орын алған антропологиялық және лингвистикалық бетбұрыс нәтижесінде ресми құжаттарға қатысты орын алуы мүмкін идеологиялық ықпал, сұрыптау тәртіптерінің ерекшеліктері, жеке көзқарастың басымдылық алу мүмкіндіктері және тағы басқа да факторлар мұрағат қорларында сақталған деректерге сыни тұрғыдан қарау талаптары артты. Тарихи зерттеулер жүргізуде болмысы қарапайым адам куәгерліктерін ескере қарау қажеттілігі «айтылған тарих» негізінде жаңа дерек көздерін жинаудың үлкен науқанға айналуына ықпал етті.

Өткен тарихты қазіргі заманғы деректерге сүйене зерттеуге мүмкіндік ретінде «айтылған тарих» әдісі әлеуметтік үрдістерді әрбір респонденттің айтылған жеке өмір тарихы негізінде зерттеу емес, бұл қоғамның құрамдас бір бөлігі болып табылатын қарапайым адамдарға назар аударту, қоғам үнін ести білуге ұмтылыс.

«Айтылған тарих» әдісін қолдану үрдісі үш кезеңге бөліп қарастырылады: *дайындық, жүзеге асыру және қорытындылау*. Бірінші кезеңде, жалпы зерттеу бағдарламасы негізінде зерттеу әдісін пайдалану бағдарламасы құрылып, қажетті құралдарды дайындау қолға алынады. Екінші кезеңде, зерттеу құралдарын іске қосу жолымен материал жинау, қажетті ақпарат алу көзделеді. Үшінші кезеңді қолда бар материалдарды қорытындылау, талдау, қорытындыларын зерттеу, өңдеу, нәтижелігін бағалау үрдістері құрайды.

«Айтылған тарих» өте қарапайым, бір қарағанда өте қол жетімді, кез келген ниет білдіруші қолдана алатын мағлұмат жинау әдісі ретінде түсінік беруі мүмкін: диктофон ал да қызықтырған сұрағыңды қойып, қорытынды ретінде жазбаларды алға ұсын. Алайда, зерттеу әдісінің маңыздылығы, оның күрділі құрылымдық ғылыми қызметімен дәлелденеді; ғылыми-теориялық логика негізінде зерттеу мәселесін талдау және болжамдар ұсыну, тұжырымдық модель құрастыру, тәжірибелік ұсыныстар даярлау. Кәсіби біліктілік және әлеуметтік-психологиялық даярлық зерттеу барысында туындауы мүмкін көптеген нюанстарды аңғару мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Мәселен, айтылған тарих сұхбаты барысында алынатын мәліметтер мен ақпарат сапасы сұхбат алушы тұлғалығы, оның этикалық нормаларды ұстануы, респондент тарапынан берілген жауаптарға реакциясы, зерттеу құралдарын меңгеру деңгейі және т.б. көптеген факторларға тәуелді болып келеді. Әсіресе, сауалнама сұрақтарының зерттеу жоспары мен логикалық сәйкестікте құрастырылуына ерекше мән берілуі тиіс.

«Айтылған тарих» сауалнамасында арнайы схеманың қамтылуы, онда дұрыс сұрақтардан қойылуы маңызды; субъективтіліктің маңызды сұрақтары, сана сезім, идеология, бірегейлік мәселелерін, адамның өткен өмір тарихын ашатын сұрақтар. Маңызды сұрақтар – даталық нақтылықты меңзейтін сұрақтар емес, дұрыс: тарихнамалық, тарихи сипаттағы сұрақтар (Vanek, 2013: 80).

Дерек көзі ретінде

«Айтылған тарих» мақсаты – айтылған немесе жазбаша, ресми және бейресми деректер қарама-қайшылықтарын көрсету негізінде өзінің маңыздылығын көрсету емес, шынайы тарих жазу мақсатымен тарихи мәселелерді объективті талдау жасау мүмкіндіктерін қарастыру.

«Айтылған тарих» ғылыми бағыт ретінде қалыптасу ұзақ жолында дерек көзі ретінде өзінің субъективтілігі, нақтылығы мен сенімсіздігіне қатысты түрлі пікірталастарды бастан кешірді. Және олар әлі де өзекті, әрі орынды сын ретінде ескеріледі. Өйткені, басқа ғылыми бағыттардағыдай айтылған тарих сұхбаты зерттеу әдісі ретінде түрлі мақсаттар мен ұстанымдар тұрғысынан қолданылуы мүмкін.

Тарихи зерттеулерде дерек көзі ретінде қолданылатын «жадтың» сенімсіздігін басылыққа ала отырып «айтылған тарихты» сыни талдаулар нысанына айналдырды. Әсіресе, «адам жадының табиғи қартаю үрдісі нәтижесінде тозуы, оның өткен өмірге сағыныш сезімі ықпалымен өзгеріске ұшырау мүмкіндігі «айтылған тарихты» ғылыми зерттеулерде пайдалану қажеттілігін жоққа шығарады» деген ұстанымда болған позитивтік сыншылар белсенділігі 1970 жылдары орын алды. Ескішіл көзқарас желісімен жаңа бағытқа «тарих емес, аңыз жазу. Таңдамалы жад пен субъективизм алаңы» деп баға беруші тарихшылардың қатары аз емес еді (O'Farrell P. 1982: 83).

«Айтылған тарихшылар» өз кезегінде, жазбаша деректердің басым бөлігі бастапқыда

айтылған формада болғандығын атап көрсете келе, «айтылған тарих» материалдарының сенімділік деңгейін талдау және бағалау ісінде басшылыққа алынатын арнайы нұсқаулар жасады. Ұзақ ізденістер нәтижесінде ұсынылған басшылыққа алынатын принциптер жинағын жасауда «айтылған тарихшылар» түрлі ғылымдар тәжірибесіне жүгінді; әлеуметтік психология мен антропология теорияларына сүйене адам жадының ақпаратты ағат қабылдау және бұрмау жағдайын, ретроспекция деңгейі мен сұхбат алушының есте сақтау қабілетіне әсер ету мүмкіндіктерін анықтау жолдарын ұсынды. Әлеуметтану ғылымынан іріктеу көрнекілігі әдістері, тарихтан дерек көздердің ішкі үйлесімділік пен сенімділік деңгейін анықтау тәртіптері алынды.

Пәнаралық сипатта даму жолында тұрған айтылған тарих «зерттеушілер субъектілігіне объективті көзқарас» орнату маңыздылығына ерекше көңіл бөліп, сұхбат сапасы мен материалдарды интерпретациялау ісін жетілдіру үшін ескерілу керек маңызды мәселелерді айтылған тарихшылар назарына ұсынды (Yow, 1997: 55–79).

Қазіргі заманғы көрнекті айтылған тарихшылардың бірі, профессор Алиастар Томпсон пікірінше «айтылған тарих» теориясы, әдісі мен сапалы зерттеу ұстанымдарын сапалық жетілдіруде әлеуметтану, антропология, биографиялық және әдебиеттану зерттеулері, талдау психологиясы, мәдениеттану, лингвистика, коммуникативті және нарративті зерттеулер негізі, фольклор зерттеу негіздері және басқа да көптеген пәндердің теориялық және әдіснамалық талдамаларының ықпал күшті болғанымен, өзіндік әдіснамалық негіз айтылған тарихпен айналысушы ғалымдардың қажырлы еңбектері мен ізденістері нәтижесінде қалыптасқан (Thomson, 2007: 63–64).

«Айтылған тарихқа» сыни көзқарас білдірушілер қатарында әлеуметтік тарих өкілдері де болды. Әсіресе, 1970 жылдардың аяғы – 1980 жылдардың бас кезінде «айтылған тарих» әдісінің тым радикалдық және демократиялық сипатын кемшілік ретінде қарастыру керек деген пікір үстемдік танытты. Passerini, 1983:74, Murphy, 1986: 157. Johnson, 1982; 20).

Итальяндық ғалым, айтылған тарихшы Алессандро Потеллидің жарыққа шыққан «What Makes Oral History Different» (Айтылған тарихтың ерекшеліктері) атты ғылыми мақаласында: айтылған тарихтың артықшылығы – жадтың деректік алуантүрлілігі мен сұхбат беруші және

респондент байланыстылығында, оны проблема емес, ресурс ретінде қарастыру ғалымдар мүддесінде деген ұстанымдағы «жадтың сенімсіздігіне» қатысты сыни пікірлерге ғылыми негізделген жауап берілді (Portelli, 1998: 63–74).

Тек «айтылған тарих» емес, барлық дерек көздерінесыни тұрғыдан талдау талап етілетіндігі баршаға мәлім. Сапалы зерттеу кепілдігі түрлі сипаттағы дерек көздерін өзара салыстыра отырып қорытындылау болғандықтан, «айтылған тарих» ғылыми зерттеу барысында қолданылуға ұсынылатын көптеген дерек көздерінің бір түрі ретінде ұсынылады. Ол мұрағаттық құжаттар мен мерзімдік басылымдар материалдарымен қатар ескерілуі қажет. Өйткені, тек жазбаша дерек көздеріне негізделе жазылған жұмыс, бір ғана айтылған тарих деректерге сүйене берілген тұжырымға тең.

«Айтылған тарих» материалдарын өзге дерек көздерімен үйлесімдікте ғылыми зерттеулерде пайдалану нәтижелілігі тәжірибе негізінде дәлелденуі оның жаңа мүмкіндіктеріне назар аудартты. Зерттеушілер бұған дейін айтылған тарихтың басты кемшілігі деп қабылданған «жадтың субъективтілігі» керісінше, оның артықшылығы деген тұжырымға келді. Зерттеу барысында субъективті көзқарасты ескеру адамның өмірлік тәжірибесінің тарихи маңыздылығын, бүгінгі күн мен өткен тарих, жад пен бірегейлік, жеке естелік пен ұжымдық естелік арақатынастарын анықтау мүмкіндігі ретінде қарастырылды. Осылайша, 1970 жылдарда айтылған тарих «жадты» (memory) зерттеу пәні әрі дерек көз ретінде қарастырылып, сұхбат материалдарын талдау, зерттеу жұмыстарында пайдалану ісінде түрлі тәсілдерге жүгінді: этнографиялық, лингвистикалық, психоаналитикалық, мәдени, әңгімелеу және т.б. (Slim, 1998:114).

«Айтылған тарих» халықаралық қозғалысы

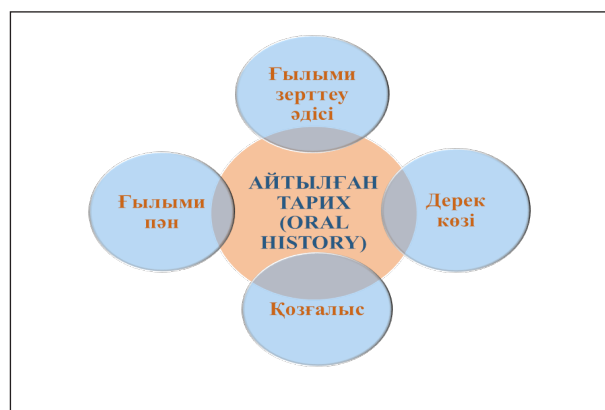
1980 жылдардан бастап халық жадында сақталған естеліктерді ақпараттық-насихаттау қызметтерін жүзеге асыру және адам құқығы мен мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында пайдалану жағдайында да айтылған тарих ықпалы мен саяси масштабы салыстырмалы түрде шектеулі еді. Түрлі жас ерекшеліктегі ұрпақтар тарихы, денсаулық сақтау, әлеуметтік жәрдем және дамыту, маргинальді топ өкілдері тарихы, жергілікті халық құқықтары, ұлттық шындық пен қайшылықтарды шешу мәселелеріне қа-

тысты саяси және құқықтық үрдістерде ауызша куәгерліктерді пайдалану орын алды.

Алайда, жоғарыда көрсетілген елеулі жетістіктерге қарамастан, 1980-1990 жж. «айтылған тарихтың» даму тарихында *биографиялық дәуір* ретінде белгіленеді. XX ғ. тарихында орын алған қасіретті оқиғалар нәтижесінде зардап шеккен халық үнінің ғылыми зерттеулерінде жаппай сипат алу нәтижесінде «айтылған тарих» ұлттық сана сезім, халықтық жадқа қатысты жүргізілетін саясатқа ықпал ету мүмкіндігіне ие болды. Мәселен, Аустралияда «Stolen Generation» («Ұрланған ұрпақ») тақырыбында жүзеге асырылған айтылған тарих жобасы бойынша жарияланған автобиографиялық материалдар ұлттық зерттеу комиссия мен сот материалдары ретінде қарастырылған. 1970 жылдарға дейін жүргізілген мемлекеттік саясат құрбандары болып табылатын аустралиялық аборигендер балаларының естеліктерін жинау 1998-2002 жж. қолға алынды. Науқан нәтижесінде атаулы саясаттан зардап шеккен Аустралияның байырғы тұрғындарының тарихы, қазіргі жағдайдағы бейімделу үрдістері, жаңа тенденциялардағы жергілікті халықтың гендерлік тарихы сияқты тақырыптарда көптеген жобалар жүзеге асырылып, іргелі зерттеулер орындалды. Ал, 2004 жылы басталып өз нәтижелерін 2012 жылы қорытындылаған «The Forgotten Australians and Former Child Migrants Oral History» («Ұмытылған аустралиялықтар және мигранттық балалық шақ») атты жобаға қатысушы тарихшылар айтылған тарих әдістемесі қолданылған арнайы дайындықтан өткізілген. Жинақталған 200-ден астам сұхбат Аустралияның Ұлттық кітапханасынан «You Can't Forget things Like That» («Ұмытуқиынөмірқырлары») коллекциясы ретінде орын алды. Аустралия тарихында орын алған саясат нәтижесінде балалық шақтарында зорлықпен «қоғамдандыруға» ұшыраған 500 000 балалардың тағдыры тарихи зерттеулер тақырыбына айналды (Айтылған тарих, 2015: 104-105). Холокост, түрлі саяси режим, азаматтық теңдік үшін күрес құрбандарының және т.б. тақырыптар негізінде жүргізілген зерттеу жобалары негізінде жарияланған автобиографиялар легінің көбеюі «айтылған тарихтың» саяси жад тарихын зерттеуде өзіндік орнын анықтап берді.

Академиялық пән ретінде «айтылған тарихтың» қалыптасуы 1980-1990 жылдарға сәйкес келеді. Бастапқыда дүние жүзі бойынша бірқатар университеттер оқу бардарламаларында ұсынылатын көптеген қосалқы пәндердің

қатарына қосса, уақыт өте келе айтылған тарихты тұтас мамандық деңгейіне көтерген білім ордалары да кездеседі. Академиялық айтылған тарих орталықтарының қалыптасуына ғылыми бағыттың іргелі негізінің қалыптасу үрдісі жеке-леген елдерде емес, халықаралық сипатта жүруі ықпал етті (Vanek, 2013: 113-122).

1-сызба – «Айтылған тарих» функционалдық ерекшеліктері

Қорытынды

Айтылған тарих ғылыми бағыт ретінде пайда болуы мен қалыптасу тенденциялары халықаралық деңгейде жоғарыда аталған жалпы себептермен негізделгенімен даму үрдісі әр елде өзіндік ерекшелігіне тән сипатта жүрді. Мәселен, Батыс Еуропа және Солтүстік Америкада айтылған тарихтың даму бағыттарын демократиялық қоғамда бірегейлік мәселелері мен әлеуметтік тарихи зерттеулермен байланыста сипатталады; Америка Құрама Штаттары тәжірибесінде айтылған тарих азаматтық теңдік үшін күрес пен ғылымды кәсіпкерлікпен ұштастыру ұмтылыстарымен ерекшеленсе, Ұлыбританияда басты тенденция жұмысшы тап пен мәдени ерекшеліктерді зерттеу бағытында еді. Скандинавия елдерінде айтылған тарих этнографиялық зерттеулермен тығыз байланыста дамып, пәнаралық зерттеулер жүргізуде үлкен сұраныста болды. Ал, Шығыс және Орталық Еуропа мемлекеттерінде айтылған тарих коммунистік блоктың құлдырауынан кейін өзекті мәселеге айналған ресми нұсқада жазылған тарихты сыни көзқарас тұрғысынан қайта қарастыру науқанында нәтижелілігімен ерекшеленді. Саясат үстемдігі күшті Латын Америка елдерінде айтылған тарих бағытында саяси

мазмұндағы тақырыптарда зерттеу жүргізу тәжірибесін қайта қарастыруға ықпал етті.

Алайда, бұл елдердің тақырыптық зерттеу бағыттары мен пәндері өзара ерекшеленсе де, айтылған тарихты қолданысқа енгізу мақсат – се-

бептері ортақ еді. Бұған дәлел ретінде қазіргі таңда айтылған тарих бойынша жазылатын теориялық-әдістемелік жұмыстар негізі ретінде «Халықаралық Айтылған тарих Ассоциациясының» нұсқаулық стандарттарының мойындалуы.

Әдебиеттер

- Айтылған тарих. (2015). Оқу құралы / Қойгелдиев М.Қ. және т.б. – Алматы: Дәстүр, 2015.
- Vanek M. (2013). *Around the Globe: Rethinking Oral History with Its Protagonists*. – Prague: Charles University Press.
- Yow V. (1997). «Do I Like Them Too Much?» Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa // *Oral History Review*, №24, 55–79 pp.
- Mahoney J., Rueschemeyer D. (2003). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. – Cambridge: CUP.
- O’Farrell P. (1982). *Oral History: Facts and Fiction* // *Oral History Association of Australia Journal*, №5, 83 p.
- Passerini L. (1979). *Work Ideology and Consensus under Italian Fascism*. *History Workshop Journal*, № 8, 82-108.
- Murphy J. (1986). *The Voice of Memory: History, Autobiography and Oral Memory*. *Historical Studies*, № 87, 157-175 pp.
- Portelli A. (1998). What makes Oral History different? in *The Oral History Reader* ed. by Robert Perks, Alistair Thomson. London: Routledge.
- Репина Л. (1998). «Новая историческая наука» и социальная история. – Москва: ИВИ.
- Slim H., Thomson P. (1998). *Listening For a Change: Oral History and Development* in *The Oral History Reader* ed. by Robert Perks, Alistair Thomson. – London: Routledge.
- Thomson A. (2007). Four Paradigm Transformations in Oral History. *The Oral History Review* № 34, 49–70.
- Thompson P. (2000). *Voice of the Past: Oral History*. – Oxford: OUP.

References

- Aytilgan tarih. (2015). *Okı kuralı /Koigeldiev M. zhane baskalar [Koigeldiev and others]*. – Almaty: Dastur.
- Vanek M. (2013). *Around the Globe: Rethinking Oral History with Its Protagonists*. – Prague: Charles University Press.
- Yow V. (1997). «Do I Like Them Too Much ?» Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa. *Oral History Review*, №24, 1997, 55–79 pp.
- Mahoney J., Rueschemeyer D. (2003). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: CUP, 2003
- O’Farrell P. (1982). *Oral History: Facts and Fiction*. *Oral History Association of Australia Journal*, №5, 83 p.
- Passerini L. (1979). *Work Ideology and Consensus under Italian Fascism*. *History Workshop Journal*, № 8, 82-108.
- Murphy J. (1986). *The Voice of Memory: History, Autobiography and Oral Memory*. *Historical Studies*, № 87, 157–75 pp.
- Portelli A. (1998). What makes Oral History different ? in *The Oral History Reader* ed. by Robert Perks, Alistair Thomson. London: Routledge.
- Repina L. (1998). «Novaya istoricheskaya nauka» I socialnaya istoria [New historical science. And social history]. Moskva: IVI.
- Slim H., Thomson P. (1998). *Listening For a Change: Oral History and Development* in *The Oral History Reader* ed. by Robert Perks, Alistair Thomson. London: Routledge.
- Thomson A. (2007). Four Paradigm Transformations in Oral History. *The Oral History Review* №34, 49–70.
- Thompson P. (2000). *Voice of the Past: Oral History*. Oxford: OUP.

МРНТИ 11.25.19.

Мовкебаева Галия¹, Айдарханова Эльвира², Есмуханбетова Малика³

¹доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: gmovkebaewa@mail.ru, тел.: +7 777 223 7300

²докторант 3 курса факультета международных отношений
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com, тел.: +7 747 126 6434

³магистрант 1 курса специальности «Регионоведение»
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: m_esmuchanbetova@mail.ru, тел.: +7 701 666 7227

**ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА
В РАМКАХ ЕАЭС**

Нарастающий процесс глобализации и развитие мировой экономики сопровождаются ростом потребления энергоресурсов при сокращении их запасов, что ведет к увеличению региональных энергетических диспропорций, росту все большего количества стран, не обеспеченных собственными энергоресурсами. Становится очевидным, что для минимизации негативных последствий указанных процессов и решения задач надежного энергообеспечения экономики и энергобезопасности необходимы развитие интеграции государств и тесное взаимодействие интеграционных объединений в энергетической сфере. В статье рассмотрены вопросы обеспечения энергетической безопасности в Евразийском экономическом союзе, проанализированы позиции и интересы стран-участниц ЕАЭС относительно приоритетных направлений развития энергетической безопасности; даны некоторые рекомендации по обеспечению энергетической безопасности в ЕАЭС. В статье ставится вопрос – удастся ли странам-участницам обеспечить свою энергетическую безопасность на основе их различного энергетического потенциала на фоне девальвации национальных валют и снижения цен на энергоносители. Были сделаны выводы в отношении современного уровня энергетической безопасности ЕАЭС, применены прогностические методы при оценке внутренних и внешних факторов, влияющих на обеспечение энергетической безопасности, обозначены проблемы и пути их преодоления.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, Евразийский экономический союз, ЕАЭС, евразийское пространство, экономика, угрозы энергетической безопасности.

Movkebaeva Galija¹, Ajdarhanova Jel'vira², Esmuhanbetova Malika³

¹Doctor of History, Professor of Department of International Relations and World Economy
Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gmovkebaewa@mail.ru, tel.: +7 777 223 7300

²PhD-Candidate of Department of international relations Al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com, tel.: +7 747 126 6434

³M.A degree of «Regional Studies» Al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: m_esmuchanbetova@mail.ru, tel.: +7 701 666 7227

The Issue Of Energy Cooperation Within The EAEU

Enlarged globalization process and development of world economy is accompanied with augmented consumption of energy resources while reducing energy stocks, leading to enhanced regional energy disproportions, rapid growth of number of countries without energy resources. Obviously, the integration of countries and cooperation between integrated unions in energy sector is necessary for minimizing negative outcomes of these processes and ensuring reliable energy economy and security. The article will discuss the energy security issue in the EAEU; It will analyze positions and interests of EAEU member

states with regard to priority directions of energy security; it will reveal approaches of other regional actors, particularly China, in energy security formation in Eurasia, and provide recommendations to ensure energy security within EAEU. The article raises question on whether member states can ensure their energy security with their different energy potential, considering the devaluation of national currencies and lowered prices on energy resources. Conclusions will be made with regard to current level of energy security of EAEU; the prognostic methods will be applied for evaluating internal and external factors affecting energy security and alternative solutions will be identified.

Key words: energy security, Eurasian Economic Union, EAEU, Eurasian space, economy, energy security threats.

Мовкебаева Ғалия¹, Айдарханова Эльвира², Есмұқанбетова Малика³

¹тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: gmovkebaewa@mail.ru, тел.: +7 777 223 7300

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Халықаралық қатынастар факультетінің 3 курс докторанты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com, тел.: +7 747 126 6434

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
«Аймақтану» мамандығының 1 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: m_esmuchanbetova@mail.ru, тел.: +7 701 666 7227

ЕАЭО шеңберіндегі энергетикалық серіктестік мәселелері

Жаһандану үдерісінің өсуі мен әлемдік экономиканың дамуы энергетикалық ресурстардың пайдаланылуын ұлғайтып, ал қорының азаюына әкелді, бұл аймақтық энергетикалық диспропорциялардың, өзіндік энергоресурстарымен қамтамасыз етілмей отырған елдер санының өсуіне ықпал етеді. Аталған кереғар үдерістердің салдарын жойып, экономика мен энергетикалық қауіпсіздікті сенімді түрде энергетикалық қамтамасыз ету міндеттерін шешу үшін энергетикалық салада мемлекеттердің интеграциясының дамуы мен интеграциялық ұйымдардың өзара ықпалдасуы қажет. Мақалада Еуразиялық экономикалық одақтың энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері қарастырылып, энергетикалық қауіпсіздіктің басым бағыттарына байланысты ЕАЭО мүшелерінің позициялары мен қызығушылықтары талданады; ЕАЭО энергетикалық қауіпсіздігіне байланысты бірқатар ұсыныстар атап өтіледі. Мақалада одақ мүшелерінің өз энергетикалық қауіпсіздігін ұлттық валютаның девальвациясы мен энергиятасымалдаушылардың бағасының төмендеуі жағдайында қамтамасыз ету мүмкіндігі туралы сауал қойылады. ЕАЭО энергетикалық қауіпсіздігінің қазіргі таңдағы деңгейіне байланысты қорытындылар жасалып, ішкі және сыртқы факторларды бағалауда энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал ететін болжамдық әдістер пайдаланылады, оларды ұлғайту мәселелері мен жолдары аталады.

Түйін сөздер: энергетикалық қауіпсіздік, Еуразиялық экономикалық одақ, ЕАЭО, еуразиялық кеңістік, экономика, энергетикалық қауіпсіздік қауіптері.

Введение

Нарастающий процесс глобализации и развитие мировой экономики сопровождаются ростом потребления энергоресурсов при сокращении их запасов, что ведет к увеличению региональных энергетических диспропорций, росту все большего количества стран, не обеспеченных собственными энергоресурсами.

Становится очевидным, что для минимизации негативных последствий указанных процессов и решения задач надежного энергообеспечения экономики и энергобезопасности необходимы развитие интеграции государств и тесное взаимодействие интеграционных объединений в энергетической сфере.

Методы

Обеспечение энергетической безопасности в Евразийском экономическом союзе

На фоне трансформации мирового ландшафта под воздействием новых мегарегиональных торгово-экономических объединений эффективно обеспечить себе достойное место на глобальной арене можно лишь, объединив усилия на основе сходства интересов и целей, сопоставимости уровней развития и исторической близости. Одним из таких региональных объединений на евразийском пространстве, созданным постсоветскими странами, является Евразийский экономический союз (далее – ЕАЭС), который напрямую отражает факт и интересы

каждого члена получить экономический эффект от интеграции на принципах добровольности и равноправия (Мами. На принципах добровольности). Данная организация представляет собой единый емкий рынок без таможенных границ численностью 182 млн. человек с внешнеторговым оборотом более 1 трлн. долл. США. Прежде чем представить, каков эффект будет получен от интеграции в рамках данного проекта, необходимо знать, какие экономические интересы преследует каждый из членов, каков потенциал экономики стран-участниц и какие направления совместного развития ими определены? Главная и общая для всех членов Союза задача – решить совместно проблему производственной и технологической отсталости путём интеграции, тесной кооперации и унификации таможенных пошлин и ухода от сырьевой зависимости.

В вышесказанном направлении разработано множество совместных документов и достигнуты договорённости по развитию экономического сотрудничества.

В данной статье акцент будет сделан на два направления:

- развитие общего нефтегазового рынка;
- развитие взаимной внешней торговли.

Результаты и дискуссия

Под общими рынками нефти, газа и нефтепродуктов Евразийского единого экономического пространства понимается совокупность торгово-экономических отношений хозяйствующих субъектов стран-участниц ЕАЭС в сфере добычи, транспортировки и поставки, по переработке и сбыту нефти, газа и нефтепродуктов на территориях стран-участниц ЕАЭС, определяемых правовой и договорной базой Таможенного союза в рамках Евразийского экономического сообщества и Единого экономического пространства, которые необходимы странам-участницам для удовлетворения общих потребностей в них.

В настоящий момент уже определены этапы формирования общего электроэнергетического рынка государств-участников ЕАЭС, одобрена рамочная программа по сотрудничеству в области мирного использования атомной энергии, в качестве инструмента согласования энергетической политики разработан прогноз производства и потребления энергоресурсов на период до 2020 года, реализуется проект создания Межгосударственного центра ЕАЭС по разработке энергосберегающих технологий (Шафиев, Пути развития ЕАЭС).

Основными принципами при формировании общих рынков нефти, газа и нефтепродуктов являются следующие:

- обеспечение рыночного ценообразования в отношении нефти и нефтепродуктов, за исключением услуг субъектов естественных монополий в сфере транспортировки нефти и нефтепродуктов, ценообразование в отношении которых формируется в соответствии с законодательством государств-членов;
- обеспечение развития добросовестной конкуренции на общих рынках нефти и нефтепродуктов Союза, за исключением услуг субъектов естественных монополий в сфере транспортировки нефти и нефтепродуктов, ценообразование в отношении которых формируется в соответствии с законодательством государств-членов;
- обеспечение развития коммерческой и транспортной инфраструктуры общих рынков нефти и нефтепродуктов Союза;
- обеспечение недискриминационных условий для хозяйствующих субъектов государств-членов на общих рынках нефти и нефтепродуктов Союза;
- создание благоприятных условий для привлечения инвестиций в сферы добычи, транспортировки, поставки, переработки и сбыта нефти и нефтепродуктов государств-членов;
- гармонизация национальных норм и правил функционирования технологической и коммерческой инфраструктуры общих рынков нефти и нефтепродуктов Союза;
- неприменение во взаимной торговле количественных ограничений и вывозных таможенных пошлин (иных пошлин, налогов и сборов, имеющих эквивалентное значение);
- приоритетное обеспечение потребностей государств-членов в нефти и нефтепродуктах;
- унификация норм и стандартов на нефть и нефтепродукты государств-членов;
- обеспечение экологической безопасности;
- информационное обеспечение общих рынков нефти и нефтепродуктов Союза (Решение Высшего Евразийского экономического совета от 31 мая 2016 г.).

Создание общих рынков нефти и газа должно позволить ЕАЭС прочно обосноваться на «мировой карте энергорынков». Однако при создании общих рынков в рамках ЕАЭС странам необходимо преодолеть все противоречия, имеющиеся между региональными акторами, обусловленные особенностями развития рынка нефти и газа в отдельных странах, уровнях их специализации и т.д.

Преимущества и выгоды стран, входящих в состав ЕАЭС, очевидны. *Выгоды Казахстана:* Казахстан получает большой рынок для реализации своих нефтепродуктов; создается более упрощенный вариант по транзиту нефтяных и газовых продуктов, что необходимо для активизации продажи сырьевого товара; идет подключение к Российской транспортной системе; развивается транспортный коридор через страну на Китай и Юго-Восточную Азию.

Ожидаемые результаты для Казахстана от общего рынка ориентированы на рост объемов добычи нефти, повышение мощностей по переработке нефти, увеличение глубины переработки нефти, обеспечение потребностей внутреннего рынка нефтепродуктов. И, конечно, привлечение прямых иностранных инвестиций в

отрасль. Эти показатели до 2030 года отражены в таблице 1.

В связи с тем, что в Казахстане более привлекательные условия по созданию и ведению бизнеса для иностранных и союзных инвесторов, бизнес будет более активизироваться. За последние годы ряд белорусских и российских предприятий уже открыли в Казахстане свои филиалы.

Выгоды для Республики Беларусь: уже в 2013 году, благодаря участию в реализации проектах газовых (совместных) с российскими и другими иностранными компаниями, Беларусь получила прирост добычи газа природного газа на 12%, по сравнению с предыдущим периодом. Беларусь определяет свое развитие в рамках общего рынка по переработки нефтепродуктов и газа из России и Казахстана.

Таблица 1 – Ожидаемые результаты развития нефтяной отрасли Казахстана

Описание	2015	2020	2030
Объём добычи нефти	84 млн. тонн в год	101 млн. тонн в год	118 млн. тонн в год
Мощности по переработке нефти	Реконструкция и модернизация НПЗ	Завершение модернизации НПЗ	Расширение мощностей на 5 млн. тонн
Глубина переработки нефти	70 %	90 %	90 %
Обеспечение потребностей внутреннего рынка нефтепродуктов	70 %	100 %	100 %
Доля прямых иностранных инвестиций в отрасль		Не менее 30 %	Не менее 30 %
Примечание: источник (Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года.)			

Ожидаемые результаты. В целом, участие в международных проектах по повышению нефтеотдачи может стать для Белоруссии одним из новых и перспективных работ по развитию нефтегазового рынка страны. В нефтехимической отрасли Беларусь планирует обновить действующие производственные мощности на основе новых технологий (энерго- и ресурсосберегающих); углубить процессы переработки нефтегазового сырья за счёт внедрения наукоёмких технологий; расширить их ассортимент и обеспечить конкурентоспособность новых видов продукции. И, конечно же, развивать добычу и промышленную переработку собственных горючих сланцев для получения сланцевого газа.

Выгоды России. Именно Россия, по всей видимости, будет определять основные направления развития общего нефтяного и газового рынков стран ЕАЭС и быть его стержнем в условиях жесточайшей конкуренции на мировом рынке

нефти и газа. Российскому нефтегазовому бизнесу интересны как рынки Беларуси и Казахстана как рынки сбыта, так и транспортные коридоры по транспортировке углеводородов.

Российская промышленность готова поставлять Казахстану машины и оборудование для нефтегазового комплекса, а также участвовать в разработках новых нефтяных месторождений, в том числе в геологических и геологоразведочных. Сегодня Россия является самым крупным из государств в рамках всех интеграционных группировок на евразийском пространстве (СНГ, ТС ЕвразЭС, теперь ЕАЭС). Она занимает лидирующее положение на мировом нефтегазовом рынке, обладает ёмким собственным рынком, от нее частично зависят страны, входящие в Союз.

Что касается анализа показателей взаимной торговли стран-участниц ЕАЭС, то можно констатировать, что кризисные явления в мировой

экономике в последние годы и вызовы, исходящие из-за пределов, негативно отразились на экономиках государств-членов ЕЭС, это, в свою очередь, повлияло на ухудшение показателей взаимной торговли.

Данные об удельном весе взаимной торговли в общем объёме внешней торговли по ЕАЭС в целом и по государствам-членам ЕАЭС в отдельности за январь 2016 года показывают, что по сравнению с январём 2015 года удельный вес взаимной торговли в общем объёме внешней торговли по ЕАЭС увеличился с 12% до 13,8%. По Республике Армения показатель возрос с 29,4% до 32,2%, по Республике Беларусь – с 45,1% до 47,3%, по Республике Казахстан – с 17,2% до 17,7%, по Российской Федерации – с 7,4% до 8,8%. Доля взаимной торговли в общем объёме внешней торговли Кыргызской Республики снизилась с 37,4% до 34,4%. Во взаимной торговле государств-членов ЕАЭС преобладают товары промежуточного назначения (67,1%), из которых 36,5% приходится на энергетические

товары и 30,6% – на прочие промежуточные товары. Потребительские товары занимают 22,4% взаимного товарооборота, 6,1% приходится на товары инвестиционного назначения (Данилов, Энергетический комплекс).

У стран ЕАЭС отмечаются разные макроэкономические показатели. Темпы роста валового внутреннего продукта к соответствующему периоду предыдущего года в постоянных ценах, в процентах, показаны в таблице 2.

В результате можно констатировать разницу в темпах роста. Так, наибольший рост отмечается у Кыргызстана и Армении, новых членов ЕАЭС, наименьшие же показатели у Белоруссии и России. В то же время нужно отметить, что за период создания евразийской интеграции рост ВВП всех стран снижен и отмечается наибольшее снижение роста ВВП в Российской Федерации (на 9,9%), затем в Казахстане (на 6,0%), Белоруссии (на 5,6%), которые являются основными членами Таможенного Союза (Всемирный банк. 2016).

Таблица 2 – Динамика темпов роста ВВП стран ЕАЭС (в процентах)

Период	Республика Армения	Республика Беларусь	Республика Казахстан	Кыргызская Республика	Российская Федерация
2012	107,2	101,7	104,6		103,5
2013	103,3	101,0	105,8		101,3
2014	103,6	101,7	104,1	104,0	100,7
2015	103,0	96,1	101,2	103,5	96,3

Примечание: источник (Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза.)

Эти показатели позволяют нам утверждать, что на данный период региональная интеграция пока не даёт нужного экономического эффекта.

Однако, некоторые факты дают возможность понять, что в данный период ТС/ЕАЭС отдельные страны все же получают экономический эффект от интеграции. Беларусь улучшила торговый баланс с Казахстаном (страна является одной из немногих, имеющих положительный баланс с Казахстаном), в то время как, например, экспорт из Казахстана в Беларусь за последние 6 лет упал в 6 раз, импорт сократился лишь на 18% (Оспанова А.Н. Региональная интеграция: плюсы и минусы).

Говоря о деятельности ЕЭС с точки зрения торгово-экономических отношений с Казахстаном на основе официальных статистических

данных, можно сделать ряд выводов и определить, какие отрасли и предприятия стали основными выгодополучателями в масштабах ЕЭС.

Основными предприятиями, получившими выгоду от функционирования ЕАЭС в России, стали: АвтоВАЗ, нарастивший в 10 раз поставки автомобилей в Казахстан и занявший на рынке Казахстана одно из ведущих мест; предприятия пищевой промышленности, экспортирующие продукцию в Казахстан; нефтеперерабатывающие заводы – Казахстан по-прежнему зависим от импорта бензина из России, потребление которого в кризисные периоды даже растёт (Таможенный Союз: Кому выгодно?).

Главными казахстанскими предприятиями, получившими выгоды от вступления Казахстана в ЕЭС, можно считать ряд конкурентоспо-

собных предприятий-производителей трубной продукции и металлургии, некоторые предприятия-производители пищевой продукции из приграничных областей Казахстана и крупные фермерские хозяйства, экспортирующие зерно.

Заключение

Подводя итоги, во-первых, следует отметить, что создание и работа такого крупного интеграционного союза в экономическом плане должны оцениваться по прошествии большого количества времени, однако, очевидно, что всем странам-участницам ЕАЭС в плане углубления экономического сотрудничества необходимо развивать производство, нацеленное на реализацию потребительских потребностей большого, формирующегося рынка ЕАЭС, с населением

около 185 млн. В настоящее время можно только утверждать, что ЕАЭС видит в потенциальных участниках не только равноправных участников отношений, но и необходимый рынок сбыта своей продукции и, конечно же, источники дешёвой рабочей силы.

Во-вторых, важно выделить, что главной задачей ЕАЭС на сегодняшний день должны стать усилия по минимизации последствий экономического кризиса и обеспечение условий по объединению экономических потенциалов стран-участников для устойчивого развития. Это позволит своевременно реагировать на меняющуюся конъюнктуру, координировать национальные антикризисные стратегии, программы стабилизации экономики и стимулирования роста, а также проводить согласованную макроэкономическую политику.

Литература

- Мами К.А. На принципах добровольности и равноправия // <http://www.evrazes.spb.kz>
 Шафиев Р. Пути развития ЕАЭС // http://www.ng.ru/ng_energiya/2015-12-08/11_eaes.html
 Решение Высшего Евразийского экономического совета от 31 мая 2016 г. № 8 «О Концепции формирования общих рынков нефти и нефтепродуктов Евразийского экономического союза» // <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71312098/#ixzz4YtBwdApi>
 Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года. Постановление от 28.06.2014 // kodeksy-kz.com/norm_akt/source
 Данилов И.А. Энергетический комплекс Евразийского экономического сообщества // www.ehorussia.com/new/node/5333
 Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь-март 2016 // <http://eurasian-movement.ru/wp-content/uploads/2016/05/Ob-itogah-vneshnej-i-vzaimnoj-torgovli-tovarami-EAES.-Yanvar'-mart-2016-g..pdf>
 Всемирный банк. 2016 // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan
 Оспанова А.Н. Региональная интеграция: плюсы и минусы // <http://www.rusnauka.com>
 Таможенный Союз: Кому выгодно? // <http://www.nac.gov.kz/news>

References

- Mami K.A. Na principah dobrovol'nosti i ravnopraviya [On the principles of voluntariness and equality] <http://www.evrazes.spb.kz>
 Shafiev R. Puti razvitiya EAES [Ways of development of the UAES] // http://www.ng.ru/ng_energiya/2015-12-08/11_eaes.html
 Reshenie Vysshego Evraziiskogo ekonomicheskogo soveta ot 31 maya 2016 g [Decision of the Supreme Eurasian Economic Council of May 31, 2016]. № 8 O Kontseptsii formirovaniya obshih rynkov nefti i nefteproduktov Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza // <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71312098/#ixzz4YtBwdApi>
 Kontseptsii razvitiya toplivno-energeticheskogo kompleksa Respubliki Kazakhstan do 2030 goda [Concept of development of the fuel and energy complex of the Republic of Kazakhstan until 2030.]. Postanovlenie ot 28.06.2014 // kodeksy-kz.com/norm_akt/source
 Danilov I.A. Energeticheskii kompleks Evraziiskogo ekonomicheskogo soobshchestva [The Energy Complex of the Eurasian Economic Community] // www.ehorussia.com/new/node/5333
 Ob itogah vzaimnoi trgovli tovarami Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza [On the results of mutual trade in goods of the Eurasian Economic Union.]. Janvar'-mart 2016 // <http://eurasian-movement.ru/wp-content/uploads/2016/05/Ob-itogah-vneshnej-i-vzaimnoj-torgovli-tovarami-EAES.-Janvar'-mart-2016-g..pdf>
 Vsemirnyi bank [The World Bank]. 2016 // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan

МРНТИ 03.01.17

Бакирланова Айзада

магистр социальных наук, преподаватель Алматинского Менеджмент Университета,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: aizada.bakirlanova@mail.ru, тел.: +7 701 303 9691

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕЯ ПРЕЗИДЕНТА НУРСУЛТАНА НАЗАРБАЕВА И ЕЕ РАЗВИТИЕ

Статья посвящена анализу евразийства Н. Назарбаева. Автор рассматривает концепцию «евразийства» в истории и в развитии интеграции стран на постсоветском пространстве. В данной работе автор объясняет причины, обусловившие отсутствие интереса у руководства России и других стран СНГ к инициативе казахстанского лидера в 1990-е гг. и возврат к евразийской концепции в начале 2000-х гг., и развитие этой идеи с 2010-х гг. по настоящее время. Автор также выделяет факторы, под влиянием которых Казахстан играет особую роль в процессе интеграции государств евразийского пространства, взаимоотношении государств на постсоветском пространстве и усилении интеграции между ними.

Ключевые слова: Евразийство, В. Путин, региональное развитие, реформирование, Таможенный союз, ЕАЭС.

Bakirlanova Aizada

Master of Social Sciences, Teacher Almaty Management University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aizada.bakirlanova@mail.ru, tel.: +7 701 303 9691

The Eurasian idea of President Nursultan Nazarbayev and the development of this idea

The article is devoted to the analysis of Eurasianism of N. Nazarbayev. The author considers the concept of "Eurasianism" in history and in the development of integration of countries in the post-Soviet space. In this paper, the author explains the reasons for the lack of interest of the leadership of Russia and other CIS countries to the initiative of the Kazakh leader in the 1990s, and a return to the Eurasian concept in the early 2000s, and the development of this idea since the 2010s. Until now. The author also identifies the factors under the influence of which Kazakhstan plays a special role in the process of integration of the states of the Eurasian space. The relationship of states in the post-Soviet space and the prospect of strengthening integration between them.

Key words: Eurasianism, V.Putin, regional development, reform, Customs Union, EEU.

Бакирланова Айзада

Әлеуметтік ғылымдар магистрі, Алматы Менеджмент Университетінің оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aizada.bakirlanova@mail.ru, тел.: +7 701 303 9691

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еуразиялық идеясы және оның дамуы

Бұл мақала Н. Назарбаевтың Еуразиялық идеясын талдауға арналған. Автор «Еуразиялық» идеясы тұжырымдамасының тарихын және посткеңестік кеңістіктегі елдердің жақындасуының дамуы барысында қарастырады. Жұмыста автор 1990 жылдардағы қазақстандық басшының бастамасына Ресей мен ТМД елдері басшыларының қызығушылықтарының болмауының себептерін, 2000 жылдар басында евразиялық идеяға қайта оралу мәселелерін және 2010 жылдан бастап күні бүгінге дейін бұл идеяның даму барысын түсіндіреді. Сонымен қатар автор евразиялық кеңістіктегі мемлекеттердің интеграциялық үдерістеріндегі Қазақстанның атқарып

отырған факторларды да атап көрсетеді. Посткеңестік кеңістіктегі елдер арасындағы өзара қарым-қатынастар мен олар арасындағы жақындасу үдерісінің күшею болашағына да талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: евразияшылдық, В. Путин, аймақтық даму, реформалау, Кедендік Одақ, ЕАЭС.

Введение

Идея евразийства впервые была озвучена Н.С. Трубецким и его последователями, Л.Н. Гумилевым, А.Г. Дугиным. Создана она была в начале XX века, во время распада Российской империи. Целью евразийства Трубецкого была возможность создать новую русскую идеологию, способную осмыслить происшедшие в России события и указать молодому поколению цели и методы действия.

По мнению Л.Н. Гумилева, долгое время бытовало мнение, что лес и степь находятся между собой в оппозиции, степняки и лесовики борются друг с другом. В этнокультурном аспекте это мнение глубоко ошибочно: как степняки нуждаются в продуктах леса, так и наоборот. И все капитальные работы Л. Гумилева показывают исторические перипетии этого сосуществования, его неизбежность, его естественность.

В свою очередь, Дугин прямо говорит об интеграции Евразии путем строительства грандиозной империи, геополитический противостоящей атлантизму (Назарбаев, 1994).

Если работы русских ученых по отношению к «евразийству» носили исторический и географические подходы, то идея Н. Назарбаева носит другой характер. Он сформулировал основную практическую идею своей версии евразийства в книге «Стратегия независимости» следующим образом: ЕАС – союз равноправных независимых государств, направленный на реализацию национально-государственных интересов каждой страны-участницы и имеющегося совокупного интеграционного потенциала. В требования, предъявляемые к членам ЕАС, входит взаимное признание сложившихся институтов стран-участниц, границ и территориальной целостности, отказ от давления и вооруженных конфликтов, что в принципе не отличает его требования от требований других политико-экономических объединений других регионов (например, ЕС, АТР). (Назарбаев, 1994).

В рамках евразийства Назарбаева интегрируются независимые участники на основе добровольного решения и общности интересов, предлагает осуществлять евразийскую интеграцию на основе добровольности, равноправия, макси-

мально исключая всякое давление и применение силы. Следует отметить, что у Казахстана отказ от силы и давления не является пустой фразой, а предстает неотъемлемой частью внешней политики. Казахстан отказался от ядерного оружия, запретил его испытания, участвует в многосторонних региональных организациях безопасности, а также решил многие спорные вопросы тем переговоров. Евразийская интеграция предусматривает выгоду для каждого участника интеграционных процессов, а также использование суммарного потенциала в интересах всех участников.

Концепция «евразийства»

Идея о евразийстве возникла у нашего Главы государства в период распада СССР, точнее после его развала. Он не хочет возвращаться в прошлое, и поэтому он пошел наперекор старым традициям и заявил о рождении новой эпохи в истории.

Впервые идея евразийства была озвучена Н.А. Назарбаевым в 1994 году, во время знаменитого выступления Нурсултана Назарбаева в МГУ. История евразийства возникла в очень специфических исторических условиях – на переломе крупных исторических эпох. (Алексей Власов о ситуации вокруг Нагорного Карабаха...).

Предыдущая эпоха была эпохой господства в Евразии двух огромных империй: Российской и Цинской, они начали свое встречное движение приблизительно в одно и то же время. Это были две мощные империи, соприкоснувшиеся друг с другом на Амуре, и к середине XIX века практически вся территория Центральной Азии была поделена между этими двумя империями, именно в этот период был проведен фронт, который разделяет Евразию, и он сохранился по сей день.

Эту эпоху можно поделить так же по периодам:

- конец XVI – начало XVIII веков, это когда основной чертой политики двух империй был захват новых территорий. Но на этом этапе империи еще не сформировались полностью, многие важные черты еще не появились;

- нач. XVIII – середина XIX веков, когда две империи достигли пика своего развития и максимальной силы. В это время на захваченных территориях был установлен наиболее жесткий режим господства и колониальной эксплуатации. Также во многих работах оно именуется как Период расцвета;

- конец XIX и начало XX веков, произошли политические изменения и события, приведшие к ослаблению обеих империй, впоследствии произошел распад двух империй и образование новых «постимперских» государств (СССР и КНР).

Заключительную черту провел распад СССР в 1991 году, приведший к образованию новых государств Центральной Азии, как Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан. В самой России находятся ряд субъектов, которые обладают правами независимых государств.

Таким образом, мы видим, что все исторические события прямым образом влияют на нынешнее состояние государств.

В идеи интеграции Евразии нет никаких целей противопоставления каким-либо государствам или силам в других частях мира. Более того, развивается понимание, что участие в процессах интеграции в Евразии может быть выгодно для стран, весьма удаленных от нее. Добровольная и равноправная интеграция дает гарантию того, что народы Евразии не будут втянуты в гибельное противостояние, тогда как от этого не застрахована ни одна, даже самая миролюбивая империя (Тажин, 1997).

Идея Н. Назарбаева «практического евразийства» прошла несколько этапов становления, и в наших современных условиях активно способствует развитию интеграционных процессов на постсоветском пространстве, формированию общих стратегий модернизационных преобразований.

Системность реализации, гармоничное соотношение теории и практики предопределили успех «евразийского проекта», он по праву назван «проектом Нурсултана Назарбаева». Воплощение в жизнь идеи «евразийства» связано с формированием мощной институциональной основы. К таким институтам относится Евразийское экономическое сообщество, а также созданный в 2010 году Таможенный союз, преобразованный в Евразийское экономический союз (ЕАЭС), которые стали символами успешности концепции евразийской общности и одновременно ориентирами дальнейшего движения постсоветских стран к созданию Единого эконо-

мического пространства и Евразийского союза.

Сегодня развитие евразийской интеграции в полном соответствии с принципами «идеи евразийства» формирует для государств Евразии неоспоримые преимущества, обеспечивающие стабильный и устойчивый рост национальных экономик.

На основе евразийской интеграции были созданы региональные организации по вопросам безопасности, такие как ОДКБ, СВМДА, ШОС. Данные организации играют существенную роль в области безопасности стран Центральной Азии и прилегающих государств.

Одним из наиболее успешных проектов «евразийства» является создание Таможенного союза. Впервые идея о его создании была принята в 1995 году, однако позднее она была трансформирована в ЕврАзЭС. Но 6 октября 2007 года в Душанбе Беларусь, Казахстаном и Россией был подписан Договор о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза. В течение нескольких лет были проведены тщательные подготовки для принятия договоров и соглашений между странами в рамках Таможенного союза. Кульминационный момент настал в 2009 году, когда странами-участницами были приняты и ратифицированы 40 договоров международного уровня (Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева, 2010).

Во внутренней политике Казахстана евразийская идея включается как составляющая в более широкий контекст национальной идеи. Во внешней политике главенствующую роль во взаимоотношениях на постсоветском пространстве начинает играть евразийская идентичность. Национальная идея имеет в виду прежде всего со-гражданство, социально-политическое изменение единства.

Развитие идеи евразийства в системе международных отношений

Создание регионального союза, а тем более на территории Евразии, будет в дальнейшем играть важную роль в системе международных отношений. Примеры стран Европы, Латинской Америки, страны АТР ярким образом показывают необходимость региональных объединений. Ведь исходя из исторического прошлого этих регионов, мы можем наблюдать большой рынок в экономике, промышленности, безопасности.

В мире глобальных потрясений можно устоять, выдержать, только сплотившись, взявшись

за руки с теми, кто был рядом много веков, с кем связывают прочные и надежные узы евразийского братства. Евразийский союз может вступить в партнерский диалог с другими региональными объединениями, например с Европейским союзом, и проводить в этом диалоге самостоятельную линию поведения, выражающую национальные интересы (Путин, 2011).

Даже исторически мы можем наблюдать тот факт, что страны (т.ч. народы) могут существовать в безопасности, только при наличии сплоченности.

Имеющиеся экономические, политические и иные факты свидетельствуют о перспективности проекта ЕврАзЭС. Собственно говоря, Евразийский союз, хотя пока и не оформлен как таковой, все-таки он уже формируется – через постоянно возникающие на евразийском пространстве интегративные инициативы и образования различного формата.

Глава государства РК Н.А. Назарбаев призывает работать по направлению развития ШОС, Единого экономического пространства, ЕврАзЭС и Таможенного Союза. (Назарбаев, 2011).

Евразийский союз не создает препятствий для многовекторной, многополярной внешней политики, вхождения и включения Казахстана в другие региональные объединения, соответствующие приоритетам и целям государственной политики нашей республики. Создание множества таких региональных союзов отвечает реалиям современной сетевой социальной морфологии, характерной для эпохи глобализации.

Те шаги, которые Владимир Путин и президенты Казахстана и Белоруссии Нурсултан Назарбаев и Александр Лукашенко предприняли после публикации своих программных статей о

Евразийском союзе в «Известиях», показывают, что это не просто отдельные заявления. Ведь об интеграции постсоветского пространства говорилось много, и о том, что отношения со странами СНГ являются приоритетными, писалось достаточно тем же Путиным и другими политическими деятелями.

Очень важно то, что именно три вышеупомянутых лидера: Путин, Назарбаев и Лукашенко сделали свои страны локомотивами евразийской интеграции. Этого не произошло с Украиной, хотя без Украины трудно представить будущий Евразийский Союз, и с экономической точки зрения Украина выигрывает от интеграционного проекта как никто другой. Следовательно, дело не в экономике, или точнее, не только в экономике, но и в политической воле. Кроме того, существует как раз ряд особенностей в политическом устройстве, политических системах, сложившихся в России, Казахстане и Белоруссии, которые делают интеграцию желательным императивом для руководства этих стран.

Заключение

Перспектива развития евразийства как никогда стала необходима для государств, бывших стран СССР. Именно на таком уровне они смогут заявить о себе не только в экономическом плане, но и в политическом.

Безусловно, проект Евразийского союза не может в чистом виде, сам по себе выступить в качестве ключа к решению всех проблем общества. Но в условиях глобального кризиса евразийство обнаруживает себя в качестве прообраза, идеи и модели нового типа культуры. Культуры, которая в наступившем тысячелетии будет, по всем признакам, главенствующей.

Литература

- Назарбаев Н.А. (1994). Выступление в Московском государственном университете имени М.В. Ломоносова, 29 марта 1994 года. Доступно на www.akorda.kz
- Назарбаев Н.А. (1994). О формировании Евразийского Союза Государств. Проект // Евразийское пространство: интеграционный потенциал и его реализация. – Алматы.
- Алексей Власов о ситуации вокруг Нагорного Карабаха, в ОДКБ и о Евразийском экономическом союзе. Экспертная оценка // <http://www.ia-centr.ru/expert/14841>
- Назарбаев Н.А. (2011). Евразийский Союз: от идеи к истории будущего // Известия. – 25 октября.
- Тажин М. (1997). Политическая реальность на пороге нового столетия // Казахстанская правда. – 7 марта.
- Назарбаев Н.А. (2011a). Выступление на XIV съезде НДП «Нур Отан». Астана, 25 ноября 2011 г. // Казахстанская правда. – 26 ноября.
- Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на Международном форуме «Евразийская интеграция: тенденции современного развития и вызовы глобализации» (2010). // Президент Н.А. Назарбаев и современный Казахстан. – Том III. Н.А. Назарбаев и внешняя политика Казахстана: сборник документов и материалов в трех томах / отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК. – С. 229.

Путин В.В. (2011). Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня // Известия. – 3 октября. // izvestia.ru/news/502761

Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на IX-м Съезде Евразийской ассоциации университетов (2010). Президент Н.А. Назарбаев и современный Казахстан. – Том III. Н.А. Назарбаев и внешняя политика Казахстана: сборник документов и материалов в трех томах / отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – С. 243.

References

Nazarbayev N.A. (1994). Vystuplenie v Moskovskom gosudarstvennom universitete imeni M.V.Lomonosova, 29 marta 1994 goda. [Speech at the Moscow State University named after MV Lomonosov, March 29]. Available at www.akorda.kz

Nazarbayev N.A. (1994). O formirovanii Evrazijskogo Sojuza Gosudarstv. Proekt // Evrazijskoe prostranstvo: integracionnyj potencial i ego realizacija [On the formation of the Eurasian Union of States. Project // Eurasian space: integration potential and its implementation]. – Almaty.

Aleksej Vlasov o situacii vokrug Nagornogo Karabaha, v ODKB i o Evrazijskom jekonomicheskom sojuze. Jekspertnaja ocenka [Alexei Vlasov on the situation around Nagorno-Karabakh, the CSTO and the Eurasian Economic Union. Expert assessment] // <http://www.ia-centr.ru/expert/14841>

Nazarbayev N.A. (2011). Evrazijskij Sojuz: ot idei k istorii budushhego The Eurasian Union: from the idea to the history of the future // Izvestia. – October 25.

Tazhin M. (1997). Politicheskaja real'nost' na poroge novogo stoletija [Political reality on the threshold of a new table]. / Kazakh truth. March 7.

Nazarbayev N.A. (2011a). Vystuplenie na XIV s#ezde NDP «Nur Otan». [Speech at the XIV Congress of the NDP "Nur Otan"]. Astana, November 25, 2011 // Kazakhstanskaya Pravda, November 26.

Vystuplenie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva na Mezhdunarodnom forumе «Evrazijskaja integracija: tendencii sovremennogo razvitiia i vyzovy globalizacii» (2010). [President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the International Forum "Eurasian Integration: Trends of Modern Development and Challenges of Globalization" // President N.A. Nazarbayev and modern Kazakhstan. Volume III. ON. Nazarbayev and foreign policy of Kazakhstan: a collection of documents and materials in three volumes]. Otv. Ed. B.K. Sultanov. - Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan. - P. 229.

Putin V.V. (2011). Novyj integracionnyj proekt dlja Evrazii - budushhee, kotoroe rozhdaetsja segodnja [New integration project for Eurasia - the future that is born today] // Izvestia. October 3, 2011 // izvestia.ru/news/502761

Vystuplenie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva na IX-m S#ezde Evrazijskoj associacii universitetov (2010). [President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the IX Congress of the Eurasian Association of Universities // President N.Nazarbayev and Modern Kazakhstan. Volume III. ON. Nazarbayev and foreign policy of Kazakhstan: a collection of documents and materials in three volumes]. Otv. Ed. B.K. Sultanov. Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2010. - C. 243.

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 2
THE WORLD HISTORY

МРНТИ 11.25.07.

Ашинова Жанар¹, Ерменова Дана²

¹кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: janar72@mail.ru, тел.: +7 702 910 8037

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: dana.y@ag.mofa.go.jp, тел.: +7 705 288 9098

ИЗМЕНЕНИЕ ИМИДЖА ЯПОНИИ ПОСЛЕ РАСПАДА БИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Имидж Японии, как и имидж других стран, изменялся с течением времени в связи с политическими, экономическими и культурными факторами. Япония, будучи страной-агрессором во время войны, оказалась в невыгодном положении в формировании мирового имиджа страны. Однако, после распада биполярной системы в мире, в процессе глобализации меняется характер международных отношений на мировом уровне. Эти изменения не прошли стороной и Японию. В процессе глобализации Япония сталкивается с проблемами изменения имиджа страны с негативного на позитивный. В данной работе анализируется изменение имиджа страны в эпоху глобализации, также культурная дипломатия правительства Японии, оказавшая влияние на этот процесс.

Ключевые слова: Япония, глобализация, геополитика, изменение имиджа, культурная дипломатия.

Ashinova Zhanar¹, Yermenova D.A.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: janar72@mail.ru, + 7 702 910 8037

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: dana.y@ag.mofa.go.jp, tel.: + 7 705 288 9098

Change in the image of Japan after the collapse of the bipolar system of international relations

The image of Japan, like the image of other countries, has changed over time due to political, economic and cultural factors. Japan, as a country aggressor during the war, was at a disadvantage in forming the image of the country. However, after the collapse of the bipolar system, the process of globalization is changing the nature of international relations at the global level. These changes were in Japan also. In the process of globalization, Japan is faced with the problems of changing the country's image from negative to positive. This paper analyzes the changing image of the country in the era of globalization, as well as the cultural diplomacy of the Japanese government, which influenced this process.

Key words: Japan, globalization, geopolitics, image change, cultural diplomacy.

Ашинова Жанар¹, Ерменова Д.А.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: janar72@mail.ru, + 7 702 910 8037

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: dana.y@ag.mofa.go.jp, тел.: + 7 705 288 9098

Халықаралық қатынастардағы биполярлық жүйе ыдырағаннан кейінгі Жапония имиджінің өзгеруі

Басқа елдердің имиджі сияқты, Жапонияның имиджі де уақыт өте келе өзгеріп отыр, оған саяси, экономикалық және мәдени факторлар әсерін тигізуде. Жапония, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін агрессор ел ретінде танылып, бұл жағдай елдің халықаралық имиджі қалыптасуына

кері әсерін тигізді. Алайда, биполярлық жүйе ыдырағаннан кейін, глобализация процестерінің әсерінен әлемдік деңгейде халықаралық қатынастар сипаты өзгереді. Бұл өзгерістер Жапонияға да әсерін тигізді. Глобализация үрдісі жағдайында Жапония елдің имиджінің өзгеруі мәселелерімен бетпе-бет келіп отыр. Бұл мақалада Жапон елі имиджінің өзгеруі және оған тікелей ықпал еткен Жапон мемлекетінің саясаты мен тарихи оқиғалар талданады.

Түйін сөздер: Жапония, жаһандану, геосаясат, имидж өзгерісі, мәдени дипломатия.

Введение

На рубеже тысячелетий произошла глубинная эволюция курса Токио. Если ранее наиболее приоритетной целью было формирование более позитивного отношения к себе со стороны США, то после распада биполярной конфронтации в мире Япония стала стремиться к новому позиционированию себя в Азии и стал набирать силу «азиатский бум» – интерес к Азии и ее социокультурным ценностям в широком смысле. После зигзагообразного метания Японии между западными и восточными ценностями в японском внешнеполитическом имидже сформировалась новая доминанта – своего рода стремление к синтезу культур.

Методология

Методологическую основу работы составляет метод системного анализа, позволявший отнестись к предмету исследования как к комплексному процессу. Использованы принципы диалектического, конкретно-исторического подхода к пониманию реальности и искусственно сконструированного имиджа. Особое значение имеют принципы многомерности, системности, соотношения субъективного фактора и объективных условий.

Результаты и обсуждения

Формирование новой системы международных отношений в Японии

После распада биполярной системы (1946-1991) возникает новая парадигма международного сотрудничества, которая приходит на смену Ялтинско-Потсдамскому порядку. Радикальные перемены, имевшие место в течение 1990-х гг. (прекращение конфронтации между Востоком и Западом, распад социалистического лагеря, дезинтеграция СССР, появление на Евразийском материке десятков новых независимых государств, обострение глобальных проблем), изменили характер международных отношений, качество и количество акторов, модели

их взаимодействия и правила поведения. И на этом фоне международных отношений для большинства стран требовалось пересмотреть свою политику на мировой арене и сопоставить значимость своего влияния на той или иной локальной территории и во всем мире целом.

Такой же вопрос стоял и перед Японией. Но одним из важных факторов было то, что и в прошлой системе Япония, хоть и сохраняла нейтралитет по отношению к политическим процессам в мире, но она была на стороне Запада почти во всех вопросах. И кризис в политическом плане не сильно затронул Японию.

Ключевым понятием, характеризующим процессы мирового порядка в конце XX – начале XXI вв., является глобализация. Сущность этого процесса состоит в резком усилении взаимосвязи и взаимозависимости государств и народов. Феномен глобализации выходит за чисто экономические рамки и охватывает практически все сферы общественной деятельности, включая политику, идеологию, культуру, образ жизни (Япония в поисках новой глобальной роли, 2014: 241):

- глобализация заменила геополитику супердержав и определила возросшую роль международных интеграций наряду с государствами в мировом политическом процессе;

- глобализация сопровождается мировым переплетением рисков и опасностей (экологических, миграционных), распространением оружия массового уничтожения, преступности, торговли наркотиками и др.;

- противоречивость международной системы проявляется в параллельных с глобализацией процессах децентрализации, регионализации. Региональные группировки и международные организации, такие как «Большая восьмерка», Европейский Союз, Североамериканское соглашение о свободной торговле (НАФТА), Организация стран-экспортеров нефти (ОПЕК), Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) и др., наряду с государствами, становятся ведущими акторами в международной системе;

- перемещение центра конфронтации в международной системе отношений Восток-Запад

на ось Север-Юг. Нарастание напряженности по оси Север-Юг после окончания «холодной войны» во многом вызвано цивилизационными факторами, о которых говорит известный американский политолог С. Хантингтон в своей книге «Столкновение цивилизаций». Конфликт между богатым Севером и бедным Югом основывается на совершенно разных политических, экономических и культурных шансах и возможностях развития индустриальных и развивающихся стран (Моро-Дефарж, 1996: 40-41).

Другим измерением новой системы международных отношений следует считать регионализм. При всей разноплановости, неодинаковых темпах развития и степени интеграции региональные группировки вносят дополнительные особенности в изменение геополитической карты мира. В поисках разграничительных линий известный американский ученый С. Хантингтон предложил знаменитый тезис о том, что на смену идеологической биполярности «холодной войны» грядет столкновение многополярности культурно-цивилизационных блоков: западного – иудео-христианского, исламского, конфуцианского, славянско-православного, индуистского, японского, латиноамериканского и, возможно, африканского. Действительно, региональные процессы развиваются на разных цивилизационных фонах. Но вероятность принципиального деления мирового сообщества именно по этому признаку на данный момент представляется весьма умозрительной и пока не подкрепляется сколько-нибудь конкретными институционными или политико-образующими реалиями. Даже противостояние исламского «фундаментализма» с западной цивилизацией со временем теряет свою остроту (Эпова, 2014).

И после распада биполярной системы в целом имидж Японии претерпел изменения. В 1991 г. Япония совместно с США создали Центр глобального партнерства (Center for Global Partnership). Содействие сотрудничеству между Японией и США, выполнение общих глобальных обязанностей и улучшение благосостояния в мире являются основными целями организации. Посредством сотрудничества в рамках данного объединения государства стремятся расширить диалог и обмен между японскими и американскими гражданами и, тем самым, улучшить двусторонние отношения стран. Кроме сотрудничества в рамках данного соглашения, Япония и США выработали общий план действий по сотрудничеству в глобальной перспективе, что включало объединение челове-

ческих и финансовых ресурсов для реализации совместных проектов, например, демократизация в Сальвадоре, сохранение коралловых рифов в Тихом океане. Рост сотрудничества между США и Японией можно рассматривать как часть общественной дипломатии Японии для борьбы с мнениями об опасности успехов японского экономического развития. Таким образом, политика Японии была направлена на расширение и углубление контактов с международным сообществом.

В середине 90-х гг. Японии пришлось адаптировать свою дипломатию под новую эру. Мир интегрировался в процесс глобализации. К этому времени Япония уже имела большой опыт в ведении культурной дипломатии, а на фоне других быстроразвивающихся стран Азии выступала как модель экономического развития, была образцом для других государств, что, несомненно, является достижением культурной дипломатии. Таким образом, культурная дипломатия приобрела большое значение. Однако, образ Японии как экономически развитой страны, быстро мерк на фоне других быстроразвивающихся стран Азии, нужно было вырабатывать новую стратегию, новый образ.

Некоторые направления культурной дипломатии Японии

Сегодня Япония сталкивается с новыми вызовами, как, например, сложность мобилизации финансовых ресурсов. Спонсоры ждут от любых культурных программ немедленных выгод. Сейчас Япония делает ставку на культуру. Культура любого государства самобытна и уникальна по своей сути. Япония активно продвигает свою культуру посредством аниме, манга, известность набирают произведения Харуки Мураками, японская кухня. «90-е годы сами японцы называют «потерянным десятилетием» – из-за затяжного экономического кризиса. Но именно тогда случился прорыв в креативе: японская культурная матрица в виде комиксов (манга) и мультфильмов (аниме) буквально завоевала весь мир», – говорит Елена Катасонова, доктор исторических наук, ведущий сотрудник Института востоковедения РАН (Катасонова, 2009).

МИД Японии финансирует выпуск бесплатных многотиражных богато иллюстрированных журналов, которые в популярной форме знакомят граждан соответствующих стран с различными сторонами жизни Японии. В качестве авторов широко привлекаются специалисты-

японоведы, а также видные общественные, политические деятели, представители культуры, деловых кругов стран-реципиентов. С начала 1990 гг. в России распространяется ежемесячный журнал «Япония сегодня» (электронная версия japantoday.ru). Практически в каждом номере публикуются материалы о различных регионах страны, о положении в экономике этих регионов, о наиболее типичных товарах, которые производят местные предприятия.

В Японии разработана и действует «Программа развития международных связей путем приглашения молодежи зарубежных стран» (The Japan Exchange and Teaching, действует с 1987 г.). По этой Программе в Японию приглашаются иностранные специалисты для преподавания иностранных языков в школах и высших учебных заведениях страны.

Также японские университеты привлекают иностранных студентов, предоставляя им стипендии, но возможности финансовой поддержки ограничены. Барьером является необходимость освоения японского языка. Чтобы устранить этот барьер, значительная часть молодых людей вовлекается в программы обмена через курсы по изучению японского языка, после сдачи соответствующих экзаменов или посещения специальных конкурсов на знание языка, организатором которых выступает МИД Японии (Куланов, 2007: 209).

Стабильность политики «мягкой силы» в странах присутствия обеспечивают японские культурные или языковые центры, например, представительство ЛСА в Казахстане. Параллельно с работой специально созданных институтов изучения языка и культурных центров, Япония осуществляет поддержку национальных и местных некоммерческих организаций и учреждений в сфере культуры. Особое значение имеет обеспечение влияния на деятельность образовательных институтов страны, присутствие через создание образовательных программ, обучение педагогов, взаимодействие с министерством образования страны пребывания и др. Многие студенты ездят на летнюю стажировку в различные японские школы (Токио, Тиба, Окинава). Организируются конкурсы сочинений и победившие студенты получают возможность по приглашению японской стороны учиться бесплатно в Японии в течение нескольких месяцев. Япония вовлечена в 44 проекта общей стоимостью около 2 млрд. долл., включая оборудование лингвистического центра в Самаркандском университете иностранных языков, строительство планетария

в Перу или научные изыскания в Долине фараонов в Египте (Кочнева: 118).

Важную роль в продвижении культуры и науки Японии играют интеллектуальные молодежные обмены. С его помощью тысячи молодых людей, представляющих самые разные профессии — от военнослужащих до журналистов, посетили со специальными ознакомительными программами Японию, а некоторые получили возможность годичного пребывания в этой стране для более глубокого ее изучения. Япония также проводит мероприятия по привлечению иностранных специалистов из Китая, Кореи, США в области средств массовой информации (журналистов, аналитиков, телеведущих) для стажировок в Японии (Кочнева: 126).

Особое внимание японское правительство уделяет образовательным программам, направленным как на молодежь, так и на специалистов. Действуют англоязычные программы для студентов, стажеров-исследователей, стажировки для преподавателей, программа «молодые лидеры», предназначенная для государственных служащих, работников в сфере здравоохранения, промышленных кругов, юриспруденции и т. д., подающих надежды в качестве будущих лидеров азиатских стран, программы магистратуры в японских вузах. Одновременно развиваются межуниверситетские связи. Например, японские университеты Хосэй, Васэда, Цукуба и другие реализуют программы студенческих обменов с ведущими учебными заведениями региона. В университете Цукуба с сентября 2006 г. действует Международный Центр Средней Азии, где занимаются совместными исследованиями и разработками в области преподавания (Железняк, 2005: 89).

Министерство иностранных дел Японии через информационные отделы своих посольств, где собирается значительная часть интересующей министерство социологической информации и через которые идет официальное знакомство с этой страной, а также через специальные японские центры продолжает популяризировать японский язык во всем мире (Железняк, 2005: 120).

По последним данным, полученным в ходе исследований, организованных при содействии Японского фонда, об изучении и распространении японского языка в мире, 3,65 млн. человек изучало японский язык в 133 странах и регионах мира (в это число не вошли те, кто изучал японский язык самостоятельно) (Железняк, 2005: 209).

Как отмечается в правительственных кругах Японии, культура и продвижение японского языка не только представляет огромный интерес внутри страны, но и способствует обеспечению национальных интересов за границей. В Японии иногда звучат призывы придать японскому языку статус международного и сделать языком ООН – в противовес английскому языку, ныне господствующему в мире. Существует мнение, что «с приобретением японским языком статуса международного страна может превратиться действительно в великую державу» (Внешняя политика Японии: 116).

Япония достаточно давно и интенсивно привлекает интеллектуальную элиту своей страны для культурно-миссионерской деятельности за ее пределами, организуя выставки, симпозиумы и лекции. Японская наука, занявшая во многих областях человеческих знаний передовые позиции в мире, активно ищет возможности сотрудничества с учеными других стран для расширения научных контактов и оптимизации научного процесса в самой Японии. Лучшие математики, физики, химики, биологи, ихтиологи и другие ученые из самых разных стран мира, в том числе из Казахстана, активно привлекаются к процессу интеграции как в Японии, так и за ее пределами через организацию различных конференций, симпозиумов, семинаров, стажировок и т. д. Большинство из них, так же как их коллеги из других научных центров, привлекаются к изучению японского языка и к знакомству с культурой этой страны. Японское правительство справедливо полагает, что изучение самой Японии за рубежом способно сплотить часть иностранных представителей интеллектуальной элиты вокруг различных тем японоведения, что также положительно скажется на общем представлении о Японии за ее пределами. Основное внимание при этом уделяется азиатскому, прежде всего китайскому, и американскому японоведению (Железняк, 2005: 146).

Задачи по улучшению имиджа Японии за рубежом реализуются Советом по содействию культурной дипломатии, созданным в структуре Японского фонда в 2004 г. Совет качества приоритетного направления определил глобализацию японской культуры. Для работы с массовой международной аудиторией необходимо было найти адекватные и понятные ей формы. Именно поэтому в предложенной Советом концепции акцент делается на трансляцию японской массовой культуры как стартовой позиции для понимания страны в целом.

Нередко высказывается мнение, что японская массовая культура вторична по отношению к американской. Безусловно, общую структуру массовой культуры японцы заимствовали у США. Однако они наполнили ее своим самобытным и узнаваемым содержанием. Такие культурные продукты, как манга и анимэ, становятся для массовой иностранной аудитории выражением традиций страны. В бюджете страны на 2008 г. в рамках государственной программы по распространению культуры Японии за рубежом манга и анимэ занимали лидирующее положение. А на популяризацию этих жанров в Европе японское правительство потратило в течение 2009 г. 147 млн иен, или 3 млн долл. США. Руководитель Совета профессор Тамоцу Аоки назвал мангу «продуктом с низким порогом и поэтому с широким полем восприятия» (Фрагменты из интервью Александра Куланова).

В продвижении манга и анимэ в интернете было открыто более 10 тыс. сайтов. Преимущество онлайн-ресурсов заключается в возможности обсуждения темы в режиме реального времени, мгновенного доступа к графическому и тематическому контенту. Именно интернет позволяет делать всех поклонников жанра – известных под именем «отаку» – постоянными потребителями. Японский МИД учредил Международную премию манга (International Manga Award). Лауреаты премии за счет Японского фонда приглашаются в Японию на церемонию вручения на срок около десяти дней, им организывают творческие встречи с японскими авторами манга, посещение издательств и другие мероприятия. Правительство ожидает, что учреждение данной премии позволит авторам манга за рубежом углубить свое понимание культуры Японии.

Кроме того, уже создан совет экспертов по аниме-дипломатии. В 2008 г. был назначен «посол» аниме – известный анимационный персонаж кот Дораэмон. «Я сделаю все, что в моих силах, чтобы рассказать жителям других стран о том, как живут японцы, как они думают, и каким видят будущее своей страны» – сказал он (точнее, соответствующим образом одетый и загримированный актер) при вступлении в должность (Японский «посол аниме», 2007).

Токийский частный университет Мэйдзи в 2015 г. открыл специальную библиотеку по изучению комиксов манга и связанных с ними жанров, включая видеоигры. По предварительным оценкам, библиотечный фонд вместит в себя около 2 млн. предметов – от рисунков до игрушек (Торопова, 2010).

За последние десять лет японский культурный экспорт (доходы от продажи и лицензирования фильмов, анимэ – анимационных фильмов, музыки) вырос в три раза и составил 12,5 млрд. долларов, в то время как промышленный экспорт увеличился на 20%. Экспорт музыкальных и телевизионных программ только в девять стран Восточной и Юго-Восточной Азии вырос с 5,5 млрд. иен в 1998 г. до 14,6 млрд. иен в 2002 г., составив за этот период в целом более 200 млрд иен. Общий хронометраж телевизионных программ, рассчитанных на иностранную аудиторию, в настоящее время превышает 35 тыс. часов. Средний годовой объем продаж японской анимационной индустрии составляет 500 млн. долларов и ежегодно увеличивается на 10–20%. Оборот рынка японских комиксов, составляющий 150 млн. долларов, за последние два года увеличился вдвое. Тираж одного выпуска англоязычной версии популярного японского комикса ShonenJump составил 540 тыс. экземпляров (Моро-Дефарж, 1996: 57).

Японская кухня также становится все более популярной, роллы и суши стали уже не экзотическим блюдом, японское меню есть в большинстве ресторанов.

Однако, Япония зримо присутствует и в других сферах жизни, формируя имидж на всех уровнях – от технического до информационного. По образному выражению М. Аллена и Р. Сакамото: «Массовая культура Японии сумела заключить союз с глобализацией и поэтому обеспечивает возможность своего присутствия по всему миру».

Заключение

Оглядываясь на развитие культурной дипломатии в Японии за последние полвека, основная тенденция очевидна. Процессы глобализации объективно подталкивают Японию к открытости по отношению окружающему миру. Японская культурная дипломатия всегда стремилась развеять негативные образы Японии. Основной идеей было закрепить в сознании людей утверждение о том, что Япония изменилась и стала лучше. В настоящее время Япония работает над распространением накопленных веками традиций и просвещает человечество. Однако, культура не должна быть частью имиджа, она должна быть вкладом в обогащение человечества, поддержание глобального мира и культурного разнообразия.

Литературы

- Япония в поисках новой глобальной роли = Japan in search of a new global role (2014). / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН; Ассоциация японоведов. – М.: Вост. лит. – С. 303.
- Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику (1996). – М.: Конкорд. – С. 182.
- Эпова М.А. (2014). Культурная дипломатия Японии // Гуманитарные научные исследования. № 2 // URL: <http://human.snauka.ru/2014/02/5861> (дата обращения: 13.11.2015).
- Катасонова Е. (2009). Япония: поп-дипломатия и поп-культура // Мировая экономика и международные отношения. – № 2. – С. 56-63.
- Куланов А.Е. (2007). «Культурная дипломатия Японии» // Япония. Ежегодник. – Выпуск № 36. – 116-131 с.
- Кочнева Е.Д. Япония как мировой лидер продвижения soft power. // Журнал «Дискурс-Пи». – Выпуск № 2-3 // <http://cyberleninka.ru/article/n/yaponiya-kak-mirovoy-lider-prodvizheniya-soft-power>
- Железняк О. Н. (2005). «Вхождение во внешний мир». Деятельность Японского фонда за рубежом. – М. – С. 180-191.
- Внешняя политика Японии: история и современность (2008). Институт востоковедения РАН, Ассоциация японоведов, 2008 г. М. – 318 с.
- Фрагменты из интервью Александра Куланова радио «Говорит Москва» // http://community.livejournal.com/image_of_russia/33965.html.
- Японский «посол аниме» официально вступил в должность // <http://lenta.ru/news/2007/06/29/manga/>
- Торопова Е.А. (2010). Место и роль национальной идентичности в имидже страны (на примере Японии 1946-2009 гг.) / Фак-т журналистики МГУ им. М. В. Ломоносова. – Выпуск №3.

References

- Japonija v poiskah novoj global'noj roli (2014). / In-t vostokovedenija RAN; In-t Dal'nego Vostoka RAN; Asociacija japonovedov. [Japan in search of a new global role = Japan in search of a new global role / Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences; Institute of Far East RAS; Association of Japanesologists]. - Moscow, East. Lit., 2014 – 303 p. (in Russian)
- Moro-Defarz F. Introduction to geopolitics. M., Konkord, 1996 – 182 p. (in Russian)

Epova M.A. (2014). Kul'turnaja diplomatija Japonii // Gumanitarnye nauchnye issledovanija. [Cultural Diplomacy of Japan / Humanitarian research]. №2 // URL: <http://human.snauka.ru/2014/02/5861> (13.11.2015). (in Russian)

Katasonova E. (2009). Japonija: pop-diplomatija i pop-kul'tura // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija. [Japan: Pop Diplomacy and Pop Culture // World economy and international relations]. № 2. 56-63 p. (in Russian)

Kulanov A.E. (2007). «Kul'turnaja diplomatija Japonii». Japonija. Ezhegodnik [Cultural Diplomacy of Japan. Japan. Yearbook, issue]. No. 36, 2007 - 116-131 p. (in Russian)

Kochneva E.D. Japonija kak mirovoj lider prodvizhenija soft power.-Zhurnal «Diskurs-Pi» [Japan as the world leader in promoting soft power.-The magazine "Discourse-Pi", Issue]. No. 2-3 <http://cyberleninka.ru/article/n/yaponiya-kak-mirovoy-lider-prod-vizheniya-soft-power>

Zheleznyak O. N. (2005). «Vhozhdenie vo vnesnij mir». Dejatel'nost' Japonskogo fonda za rubezhom. ["Entering the outer world." Activity of the Japanese fund abroad]. - M. 2005 - 180-191 p. (in Russian)

Vneshnjaja politika Japonii: istorija i sovremennost' (2008). Institut vostokovedenija RAN, Associacija japonovedov [Japan's foreign policy: history and modernity. Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Association of Japaneseologists]. M., 318 p. (in Russian)

Fragmenty iz interv'ju Aleksandra Kulanova radio «Govorit Moskva» [Fragments from the interview of Alexander Kulanov radio "Says Moscow"] // http://community.livejournal.com/image_of_russia/33965.html. (in Russian)

Japonskij «posol anime» oficial'no vstupil v dolzhnost' [The Japanese "anime ambassador" officially took office] // <http://lenta.ru/news/2007/06/29/manga/>(in Russian)

Toropova E.A. (2010). Mesto i rol' nacional'noj identichnosti v imidzhe strany (na primere Japonii 1946-2009 gg.), Fak-t zhurnalistiki MGU im. M. V. Lomonosova, [The place and role of national identity in the image of the country (based on the example of Japan in 1946-2009), Fact-T journalism of the Moscow State University. MV Lomonosov Moscow State University]. Vypusk №3. (in Russian)

Ашинова Жанар¹, Абдыкеева Сания²

¹кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: janar72@mail.ru, тел.: +7 702 910 8037

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sanya940825@gmail.com, тел.: + 7 701 4665255

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ РЕЛИГИИ В ЯПОНИИ

В различных странах мира исповедуются разные религии. Так же и в пределах одной страны, в зависимости от семьи и национальности, могут исповедоваться разные религии. Есть и люди, которые одновременно исповедуют несколько религий. Однако, если в большинстве стран это считается редкостью, то в Японии это считается обыкновением. Согласно многим статистическим исследованиям, в Японии множество людей исповедуют одновременно синто и буддизм. И если исключить японцев, исповедующих одну определенную религию, есть не много людей, которые могут дать четкий ответ на вопрос, какую религию он исповедует. Несомненно, из истории Японии мы можем понять, что синтоизм и буддизм с давних времен находились в тесных отношениях. И все же, как японцам удастся объединять две разные религии? Известно, что современные японцы утверждают о том, что в системе ценностей японцев религия не занимает важного места. Это может быть следствием того, что у японцев совершенно другое отношение к религии. В данной работе анализируются результаты анкетирования среди японцев, которое авторы провели для прояснения вышеописанных вопросов.

Ключевые слова: Япония, религия, особенности восприятия, синто, буддизм.

Ashinova Zhanar¹, Abdikeyeva Saniya²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: janar72@mail.ru, + 7 702 910 8037

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: sanya940825@gmail.com, tel.: + 7 701 4665255

Features of perception of religion in Japan

There are different religions in various countries. In a same country, depending on the nationality and family can practice different religions. There are people who profess several religions at the same time. However, if in most countries it is considered a rarity, in Japan it is considered ordinary. According to many statistical studies in Japan, many people profess both Shinto and Buddhism. And if you exclude the Japanese profess one religion, there are not many people who can give a clear answer to the question of what religion they profess. Undoubtedly, from the history of Japan, we can understand that Shinto and Buddhism have been in close relationships for a long time. And how the Japanese manage to combine two different religions?

According to one of the statistics, the percentage of believers in Japan is 24%, looking at what can be said that the remaining 76% – do not believe. According to one study, religion is not important for Japanese. This may be due to the fact that the Japanese have a completely different image to religion. This paper describes the results of the survey between the Japanese that the author had, in order to clarify the questions above.

Key words: Japan, religion, features of perception, Shinto, Buddhism.

Ашинова Жанар¹, Абдыкеева Сания²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: janar72@mail.ru, +7 702 910 8037

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sanya940825@gmail.com, тел.: +7 701 4665255

Жапониядағы дін қабылдау ерекшеліктері

Әртүрлі елдерде түрлі діндер ұсталынады. Бір уақытта бірнеше дінге сенетін адамдар да бар. Алайда, егер көптеген елдерде бұл сирек кездессе, ал Жапонияда ол әдеттегі нәрсе болып саналады. Көптеген статистикалық зерттеулерге сәйкес, Жапонияда көптеген адамдар синто және буддизмді бірдей ұстанады. Әрине, синтоизм және буддизм ұзақ уақыт бойы тығыз қарым-қатынаста болғанын біз Жапон тарихынан білеміз. Дегенмен де, жапондықтар қалайша екі әртүрлі діндерді біріктіре алады? Қазіргі заманғы жапондықтар, құндылықтар жүйесінде дін маңызды орын алмайды деп айтатыны белгілі. Бұл жапондықтардың дінге деген мүлдем басқаша көзқарасының салдарынан болуы мүмкін. Бұл мақалада, авторлар жоғарыда сипатталған мәселелерді анықтау үшін жүргізген жапондықтар арасындағы сауалнама нәтижелері талданады.

Түйін сөздер: Жапония, дін, қабылдау ерекшеліктері, синтоизм, буддизм.

Введение

На сегодняшний день тема религии Японии является изучаемой как в самой Японии, так и за ее пределами. Японцев нередко считают нерелигиозными или религиозно индифферентными, так как большая часть населения страны одновременно может считать себя неверующей и верить в несколько религий одновременно. В отличие от Казахстана, где 70% населения признают себя верующими. В данной работе представлено изучение статистических данных по теме религии в современной Японии. Так как часто сами японцы относят себя к нерелигиозной части общества, рассматривается вопрос о религиозности японцев с точки зрения иностранцев. Данная работа дает улучшенное понимание особенностей религиозного сознания современных японцев.

Методы

Методологическую основу работы составляют традиционные для науки методы научного познания, такие как метод анализа, аналогии, системного подхода. Применяется такой метод эмпирического исследования, как анкетирование, проведенное авторами, объектом которого являются японцы в возрасте от 20 до 60 лет. Основным методом обработки данных являются количественный или статистический метод.

Результаты и обсуждение

История японского синто и буддизма

Известно, что главные религии в Японии – это синто и буддизм. Также составляющими

японской религиозной картины являются конфуцианство и элементы даосизма. Первой японской религией были первообытные представления о мире, и среди них особое место занимал анимизм. Анимизм с латинского языка *anima*, что означает «душа» или «дух». То есть вера в существование духов и одушевленность всей природы. После этого, с периода яёй появился культ предков, а также с веры в божество (ками) и обряда очищения (охараи) начала зарождаться древняя религия японцев – синто.

С периода Асука (593-710) начинаются тесные отношения Японии с материком, в особенности с Кореей и Китаем. Япония переняла с материка архитектуру, различные искусства и технологии. А в 538 году официально заимствовался и начал распространяться буддизм. Согласно Вардаману (Джеймс М. Вардаман, 2011): «Сперва буддизм приняли императорский двор и аристократия. Проповедовать буддизм простым жителям было запрещено. Буддизм того времени был предназначен не для народа всей страны, а для элиты общества». И в то время, когда буддизм только пришел в Японию, между синто и новой религией были разногласия. Под протекцией Сётоку тайси (принца регента) началось слияние буддизма и синто. Японцами была принята идея отождествления синтоистских богов (ками) и будды. А также была принята самобытность будды и многие буддийские храмы и статуи были сооружены в этот период.

После 6 века, когда буддизм приходит в Японию, верование в японских богов (ками) и буддизм начинают смешиваться и рождается специфическая японская религия. Согласно Като (Като Чиген, 2006): синкретизм – это гармонич-

ное смешение двух различных учений. Как пишет Секиока Иссей (Ишии Кендзи, 2007): «Синтоистские боги (ками) считались защитниками буддизма и в буддистских храмах проводились праздники почитания ками. И в синтоистских храмовых комплексах стали сооружаться буддистские храмы. Перед алтарем для синтоистских богов стали читаться буддистские сутры. В конце периода хейан была сформирована доктрина хондзи суйдзюку. По этой доктрине ками и будда считались одним существом. Это была мысль о том, что истинное сущность ками – это будда, а будда – это воплощение ками».

В Японии буддизм четко выполняет функции, связанные со смертью. Так сложилось благодаря тому, что с древних времен в синто нет обрядов, связанных со смертью. Синто всегда обращался только с чистыми вещами, а так как смерть и мертвые тела считались грязными, если ты имел дело хотя бы с одним из них, необходимо очиститься. Однако в буддизме монахи проводят обряд, с помощью которого меняет сущность мертвого духа, который впоследствии может достичь просвещения. А также, если живые люди будут молиться за умершего, то после смерти он сможет стать буддой. Таким образом происходило разделение ролей между буддизмом и синтоизмом. С наступлением периода Эдо, правительство сёгуна превратило буддийские храмы в правительственные организации. Храмы стали местом регистрации граждан. Вследствие такой системы буддизм потерял свою прежнюю значимость и стал средством регулирования населения, главной работой которого было проведение похорон и поминальных служб.

В 1868 году сменилась эпоха и к власти пришло новое правительство, Мейдзи, которое издало указ о разделении синто и буддизма (синбутсу бунри). Этим указом правительство не запрещало буддизм, однако с помощью него подавление влияния буддизма радикализировалось.

В 1873 году появляется доктрина кокутай, которая объединяет государственный синто, богослужение императорской фамилии и храмовый синто. Главной мыслью которой было:

Япония – это страна богов, которая берет свое начало от главной богини, Аматаэрасу; Император является прямым потомком Аматаэрасу и живым богом.

Во время Второй мировой войны синто использовался как основа идеологии о превосходстве японской нации, и только после поражения в войне произошло разделение религии от политики.

Особенности религиозного исповедания в современной Японии

Согласно утверждению Секиока Иссей (Саиваи Хидэо, Огида Микио, Секиока Иссей, 1990), самой главной особенностью восприятия японцами религии можно назвать религиозный синкретизм или многослойное верование. Если посмотреть на статистические данные 1988 года по количеству верующих в Японии, то исповедующих синто – 110790000 человек, буддистов – 93110000 человек, христиан – 1420000 человек и исповедующих другие религии – 10380000 человек. Если суммировать общее количество верующих, получится 217700000 человек. Это количество превышает общую численность населения в стране в то время примерно в 1,8 раза. Из этого понятно, что около 80% японцев сознательно или несознательно относят себя одновременно к синтоистам и буддистам, тем самым создавая двуслойность религии. Если посмотреть со стороны Америки или Европы, то это невозможно. Например, одновременно исповедовать христианство и иудаизм или ислам.

В многих различных исследованиях религиозного сознания японцев, проведенных до сегодняшнего времени, количество ответивших «Я верующий» составило 30-35%. Следовательно, оставшиеся 65-70% автоматически становятся «неверующими» (не имеющими религии). Однако, действительно ли большинство японцев являются неверующими?

Говорится, что нередко люди, которым был задан вопрос о лично исповедуемой религии, не могли назвать ту религию, что исповедуется в его семье, как свою личную, поэтому отвечали: неверующий или атеист. Конечно, правильно, если люди, на самом деле не религиозные, отвечают подобным образом. Однако, можно ли назвать нерелигиозным либо атеистом человека, который не имеет ни одной определенной религии. Основываясь на этом, можно сказать, что японцы имеют осознание «домашней религии», но в то же время слабое индивидуальное сознание в отношении религии.

Авторы статьи для изучения отношения японцев к религии провели анкетирование среди японцев. Анкетирование осуществлялось в виде бумажного вопросника в период с 8 июня 2016 года по 1 июля 2016 года. Объектом были японцы. Всего было собрано 64 анкеты.

Анкета представляла собой перечень таких вопросов, как: Какую религию вы исповедуете? Посещаете ли вы обычно синтоистский, буддийские храмы или церковь? Что вы думаете о Ками

и Будде? Важную ли роль религия занимает в вашей системе ценностей? Что вы думаете о существовании ками? Какое представление (образ) вы имеете относительно религии в общем? Считаете ли вы религию необходимой для человека? Считаете ли вы странным, то что в доме могут иметься синтоистский и буддистский алтари одновременно? Что вы думаете о том, что люди, не являющиеся буддистами или синтоистами, ходят на первое в году паломничество (хатсумоудэ)? Что вы думаете о том, что люди, не исповедующие христианство, празднуют рождество? По обряду какой религии вы хотите устроить свою свадьбу и похороны?

Большинство опрошенных ответили «неверующий». Среди 64 человек 35 ответили, что они неверующие, и 6 отметили более 1 варианта ответа. По сравнению с исследованием 1988 года (Секиока Иссей), количество ответивших «буддизм» превышает количество отметивших «синто».

На вопрос об отношении между ками и буддой самым многочисленным ответом в 48% был: «это разные создания, выполняющие одну функцию». 24% ответили: «это совершенно разные создания», 14%: «похожие создания», 9%: «никогда не думал об этом», 3% ответили: «я не верю в существование ками и будды».

На вопрос «Важную ли роль религия занимает в вашей системе ценностей?» 37% опрошенных ответили «да, важную», 36% – «не такую важную», 19% – «не важную» и 8% ответили «не знаю».

На вопрос «Что вы думаете о существовании ками?» 35% ответили, что верят в существование ками. 32% сказали, что иногда верят, а иногда нет. 17%, что не знают, существуют ками или нет, а 16% ответили, что не верят в существование ками.

На вопрос «Какое представление (образ) вы имеете относительно религии в общем?» из 64 опрошенных 58 ответили «нечто важное для души и морали». Ответивших, «традиции и культура» был 41 человек. 39 человек отметили «традиционные праздники и обряды свадьбы, совершеннолетия и похорон». Следовательно, можно сделать вывод, что японцы по отношению к религии имеют образ, схожий с традициями и культурой.

В последнем вопросе спрашивалось о том, по обряду какой религии хотели бы устроить свою свадьбу и похороны. Свадьба: 22 человека ответили, что по синтоистскому обряду, еще 22 человека ответили, что по христианскому обряду. 5 человек выбрали два варианта: «синто-

истский и христианский». 4 человека выбрали «буддизм» и 13 человек ответили, что не знают. Похороны: 35 человек выбрали «буддийский обряд», «синто» и «христианство» – 7 человек, «не знаю» – 10 человек. Что доказывает разделение функций синто и буддизма, в которых за похороны отвечает буддизм, а за свадьбу в большей части синтоизм.

Сначала на вопрос, почему японцы могут одновременно исповедовать больше одной религии, можно было ответить, что причиной этому тесная связь синто и буддизма с давних времен. В какой-то период люди верили, что ками и будда – это одно и то же существо. Если взглянуть на результаты анкетирования, проведенного автором, можно заметить, что людей, считающих ками и будду различными существами, было большинство. Отсюда можно сделать вывод, что на перемену людского восприятия повлияло разделение синто и буддизма (синбутсу бунри) в период Мэйдзи. Однако, хотя люди и стали отделять синтоистских богов от буддийских, смешение этих двух религий оказалось таким сильным, что в плане религиозных обрядов и традиций богослужения разделение практически невозможно. Этому может свидетельствовать и то, что до сих пор в Японии во многих домах имеются и синтоистские и буддийские алтари.

Так же был вопрос о том, почему японцы в большинстве случаев отвечают, что они неверующие о своей религии. Возможно, что современные японцы ощущают спокойствие, отвечая так, полагая, что подобный ответ прост и безопасен. По результатам анкеты, не мало людей, отвечая, что они неверующие, отмечали так же и то, что они верят в существование богов. Можно полагать, что японцы не хотят, чтобы о них думали, как о имеющих определенный религиозный образ мышления или идею. Японцы в своей истории часто подвергались религиозным гонениям и запретам на исповедование определенных религий в разные периоды. Поэтому чувство нежелания показывать всем свои религиозные предпочтения могут быть понятны.

Из ответов анкеты так же стало понятно, что 48% опрошенных считают ками и будду разными существами, выполняющими одни и те же функции. Это тоже может быть рассмотрено как влияние разделения синто и буддизма (синбутсу бунри). Правительство заставляло людей думать, что ками и будда являются различными существами и до сих пор люди следуют этому образу мысли. Однако, как говорилось ранее,

связь между двумя религиями оказалась слишком крепкой, чтобы разделить их так просто.

Какое место занимает религия в системе ценностей японцев? Тех, кто ответил, что считает религию важной и ценной, было практически столько же, сколько и тех, кто ответил, что считает религию не совсем важной – 37% и 36% соответственно. И тем не менее, отвечая, что религия важна, при выборе между религией, семьей, деньгами, работой, здоровьем, дружбой, 41 человек поставил религию на последнее место. Т.е. считающих религию не важной было подавляющее большинство. Возможно, изучив образ религии у японцев, можно понять причину. Об образе религии большинство ответов японцев было: традиционная культура, традиционные празднования и необходимая вещь для обрядов похорон и свадьбы. Из этого понятно, что большинство японцев имеют представление о религии больше как о культуре и традициях. Однако были и те, кто ответил, что религия важна для людей, чтобы быть духовной поддержкой в жизни. Поэтому нельзя сказать, что для японцев религия тождественна традиционной культуре.

Согласно Вардаману (Джеймс М. Вардаман, 2011): по одному из исследований 50% японцев, женившихся в 2000 году, устроили свадьбу в христианском стиле. В это количество включены и те люди, которые устраивали свадьбу в часовне при гостинице (свадьбы в Японии часто проводят в специальных свадебных залах гостиниц), не имеющей никакого отношения к настоящему венчанию по христианским обычаям. Почему же японцы могут праздновать Рождество или проводить свадьбы в церкви, не являясь христианами?

Это объясняется тем, что японцы воспринимают это не как религиозный обычай, а как способ проведения мероприятия, в данном случае свадьбы в западном стиле. Из исследования (анкеты), проведенного автором, также становится

понятно, что образ проведения свадьбы в церкви или празднования Рождества, в понимании японцев отделился от образа религии. В проведение свадебной церемонии в церкви японцы не вкладывают религиозного смысла. Так же и Рождество они воспринимают как обычный праздник. Были и люди, которые в анкете написали, что празднование Рождества понемногу становится частью новой японской культурой. Из этого становится ясным, что Рождество в Японии имеет образ праздника и начинает восприниматься как один из регулярных праздников в году.

Также можно подчеркнуть то, что синто, в отличие от мировых религий, таких как христианство, не имеет как основателя, так и священной книги, вроде Библии. То есть нет отчетливо прописанных заповедей, нет и запрета на исповедование одновременно другой религии. Возможно, поэтому японцы могут перенимать различные традиции из других культур. И это можно назвать главной особенностью Японии и японцев.

Заключение

В данной работе авторы исследовали образ религии современных японцев. Как результат можно сделать вывод, что в современной Японии большая часть населения признает себя не религиозными, однако в то же время наблюдается высокий уровень посещения храмов и выполнения обрядов. Основные религии (синто, буддизм, конфуцианство, элементы даосизма) представляют собой религиозно-синкретический комплекс верований, ставший неотъемлемой частью японской жизни.

Более того, японская религия настолько тесно связана с японской культурой, что многие аспекты религии японцы воспринимают как просто образ жизни или элемент национальной культуры.

Литературы

- Джеймс М. Вардаман, перевод Савада Куми (2011) 外国人によく聞かれる日本の宗教 «Частые вопросы иностранцев о религии Японии», изд. ИВС паблишинг – 2011 г.
- Като Чиген (2006) 見つめ直す日本人の宗教心 «Всмотреться в японскую религию», изд. Харасёбо – 2006 г. 280 s.
- Саиваи Хидэо, Огида Микио, Секиока Иссей (1990) 宗教の歴史-仏教・キリスト教・イスラム教・神道 - «История религий: буддизм, христианство, ислам, синто», изд. Соугенся. – 1990 г.
- Ишии Кендзи (2007) データブック現代日本人の宗教 増補改訂版 «Книга данных. Современная религия японцев», изд. Синйоуся. – 2007 г.
- Камэяма Джунсей (2003) 現代日本の「宗教」を問いなおす : 唯物論の新しい視座から «Вопросы современной японской религии», изд. Аоки сётэн. – 2003. 315 s.

References

- Dzhejms M. (2011). Vardaman, perevod Savada Kumi [Vardaman, transfer Savada Kumi 外国人によく聞かれる日本の宗教 «Frequent questions of foreigners about the religion of Japan»]. Pub. IBC publishing – 2011 g. (in Japanese)
- Kato Chigen. (2006). 見つめ直す日本人の宗教心 «Look at the Japanese religion», Pub. Harashebo – 2006 g. 280 s. (in Japanese)
- Saivai Hideo, Ogida Mikio, Sekioka Issei (1990) 宗教の歴史-仏教・キリスト教・イスラム教・神道- «Istorija religij: buddizm, hristianstvo, islam, sinto», izd. Sougensja. [«History of religions: Buddhism, Christianity, Islam, Shinto», Pub. Sougenshia]. (in Japanese)
- Ishii Kendzo (2007) データブック現代日本人の宗教 増補改訂版 «Kniga dannyh. Sovremennaja religija japoncev», izd. Sinjousja [«Data Book. The modern religion of the Japanese», Pub. Sinyoushya]. (in Japanese)
- Kameyama Dzhunsei (2003). 現代日本の「宗教」を問いなおす：唯物論の新しい視座から «Voprosy sovremennoj japon-skoj religii», izd. Aoki sjetjen. «Questions of modern Japanese religion», Pub. Aoki sheten. (in Japanese)

Қартабаева Ерке

тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан.
e-mail Kartabayeva66@gmail.com, тел.: +7 778 201 3056

ТҮРКИЯДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҮДЕРІСІНІҢ ДІНИ АСПЕКТІСІ

XXI ғасырдың басында Түркия кезіндегі Осман империясынан принципті түрде мүлде бөлек мемлекетке айналды. Республикалық биліктің 90 жылдан аса тарихында бұл елде модернизация бағытында көп жұмыстар атқарылуда. Батыс елдеріндегідей институттар мен технологиялар енгізіліп қана қоймай, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет, көптеген өнеркәсіп салаларын, қарқынды дамып отырған қызмет ету салаларын қамтыған нарықтық экономика қалыптастырылды. Түркияның ішкі саясаты, бұл елдегі модернизация үдерісі Орталық Азияның түркітілдес елдеріне айтарлықтай ықпал етіп отырғаны баршамызға аян. Осы айтылған мәселелердің барлығы тақырыпты зерттеудің өзектілігін анықтайды. Мақаланың мақсаты Түркияның саяси жүйесі мен экономикасындағы модернизациялық үдерістерді зерттеу және оған баға беруге тырысу. Кезінде артта қалған, «Еуропаның науқас адамы» атағына ие болған, парақорлық пен кертартпалықтың символы болған ел, аяқ астынан исламдық Шығыстың символына қалайша айналды, бар болғаны бірнеше онжылдықтар ішінде Түркия, экономикасы ең бір дамыған жетекші жиырма елдің қатарына қалай қосылды және қазіргі таңда ең дамыған ондықтың қатарына қосылуды жоспарлап отыр? Осы сұрақтарға жауап табуға тырысу мақаланың міндеті болып табылады. Тақырыпты зерттеу нәтижесінде Түркиядағы модернизация үдерісінің ерекшеліктері, ондағы дін мен зайырлылықтың арақатынастары мәселесі айқындалды.

Түйін сөздер: модернизация, реформалар, лаицизм, ислам.

Kartabayeva Erke

candidate of Historical Sciences. Professor. Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail Kartabayeva66@gmail.com, tel.: +7 778 201 3056

Religious aspect of the modernization process in Turkey

At the beginning of the 21st century, Turkey turned into a new state, fundamentally different from the Ottoman Empire. For more than 90 years of the republican government, many tasks of modernizing the country have been realized. Not only Western institutes and technologies were introduced, but civil society and the rule of law, a market economy that encompassed many industries, dynamically developing services, were also created. Turkey's domestic policy, modernization processes in the country affect the Turkic-speaking countries of Central Asia. These problems determine the relevance of the research topic. The main purpose of the article is the analysis of the modernization processes in the political system and economy of Turkey and their evaluation. How did the backward country, the "sick man of Europe", a symbol of corruption and conservatism, suddenly become the symbol of the Islamic East, how could it have joined the ranks of the twenty most developed countries in just a few decades, and plans to enter the top ten leading countries? The task of the article is to find the answers to these questions. As a result of the study, the features of modernization processes in Turkey, the problem of the correlation between religiosity and secularism in them, were highlighted.

Key words: modernization, reforms, laicism, Islam.

Картабаева Ерке

кандидат исторических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail Kartabayeva66@gmail.com, тел.: +7 778 201 3056**Религиозный аспект процесса модернизации в Турции**

В начале XXI века Турция превратилась в новое государство, принципиально отличающееся от Османской империи. За 90 с лишним лет республиканской власти были реализованы многие задачи модернизации страны. Были введены не только западные институты и технологии, но также созданы гражданское общество и правовое государство, рыночная экономика, охватывающая многие отрасли промышленности, динамично развивающуюся сферу услуг. Внутренняя политика Турции, модернизационные процессы в стране влияют на тюркоязычные страны Центральной Азии. Указанные проблемы определяют актуальность темы исследования. Целью статьи является анализ модернизационных процессов в политической системе и экономике Турции и их оценка. Как отсталая когда-то страна, «больной человек Европы», символ коррупции и консерватизма, она вдруг превратилась в символ исламского Востока, как смогла всего за несколько десятилетий войти в ряды двадцати самых развитых стран мира и планирует войти в десятку ведущих стран? Задачей статьи является найти ответы на эти вопросы. В результате исследования были освещены особенности модернизационных процессов в Турции, проблема соотношения между религиозностью и светскостью в них.

Ключевые слова: модернизация, реформы, лаицизм, ислам.

Кіріспе

Қазіргі таңда Түркия – динамикалық түрде дамып отырған, үш құрлықтың ұштасқан жеріндегі маңызды геостратегиялық жағдайды алып тұрған ел. Ол өзін Таяу және Орта Шығыстың аймақтық орталығы ретінде сезінеді, бұл, көбіне оның ежелден қалыптасқан, Шығыспен Батысты байланыстырушы көпір ретіндегі жағдайымен анықталады. Сонымен бірге Түркия – Таяу Шығыстың қазіргі таңдағы аса ірі мемлекеттердің бірі, ол экономикалық дамудың қарқынын арттыруымен, индустриализация мен модернизацияға ерекше талпынысымен, әлеуметтік және мәдени мәселелерді қарқынды түрде шешіп отыруымен саясаткерлер мен зерттеушілердің назарын өзіне аударып отыр. Сондай-ақ, халқының басым бөлігі мұсылмандар құрайтын Түркия Республикасы, бір жағынан ислам өркениетіне кіретін ел бола отырып, мемлекеттік құрылысы зайырлы, еуропалық үлгіде, НАТО-ның мүшесі, қырық жылдан аса уақыттан бері Еуроодаққа қосылу бағытында әрекеттеніп келе жатқан ел болуымен де зерттеушілер тарапынан ерекше қызығушылық тудыруда. Бұл ел мұсылмандық бірегейлік пен еуропалық даму бағдарын, секулярлық және діни дәстүрлерді, демократия мен саяси исламды өзара ұштастыру бойынша ерекше тарихи тәжірибе жинақтаған ел. Түркия, дін мемлекеттен бөлінген аз ғана мұсылман елдерінің қатарына жататындығына қарамастан, ислам бұл елдің қоғамдық-саяси өмірінің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Соңғы

онжылдықтарда елде жария саяси алаңда әрекет етуші исламистік партиялар қалыптасып, электорат тарапынан айтарлықтай қолдауға ие болып отыр. Діни ұйымдар күшейіп, мұсылмандық қайырымдылық қоғамдары мен мұсылмандық коммерциялық құрылымдар құрылуда. Елді экстремистік-лаңкестік исламизм де айналып өтпеді, алайда ол түрік қоғамында тек маргиналды ағым ғана болып қалды.

90-шы жылдары парламент пен үкімет деңгейінде билікті өз қолына алып, Түркияның сыртқы саясатының интеграциялық бағытын өзгертуге тырысқан исламистерді 2002 жылы баяу исламдық бағыттағы «Әділеттік пен даму партиясы» (ӘДП) алмастырып, елдегі модернизациялық үдерістерді жалғастыру саясатын қолдап келеді. Түркияның осы бағыттағы жинақтаған тәжірибесін талдау мұсылмандық мәдени-өркениеттік негізді, заманауи батыстық зайырлы демократияның қоғамдық-саяси құндылықтарымен ұштастыру туралы мәселеге жауап табуға ықпал етеді.

Мақаланы жазу барысында Түркия тарихын зерттеуші кеңес тарихшысы А.Ф. Миллердің еңбектеріндегі фактологиялық материалдар кеңінен пайдаланылды. (Миллер, 1948а; Миллер, 1983б). Автор Түркиядағы модернизация үдерісінен бастау болған ұлт-азаттық күрестің алғышарттары мен нәтижесіне талдау жасайды, сондай-ақ кемалистік реформалардың мәнін ашуға тырысады, алайда еңбек кеңестік идеология мен формациялық методология тұрғысына жазылғандықтан, еңбекті пайдаланғанда сыни көзқараспен қарауға тырыстық. Тақырыпты

ашуда түрік қоғамының жекелеген салалары зерттелген ғылыми еңбектер де назардан тыс қалмады. Ең алдымен, олардың қатарына ұжымдық монографияларды жатқызуға болады (Турция, 1987; Турция, 1988; Турция, 1991; Турецкая Республика, 1984;)

Түрік мемлекетінің экономикасының қалыптасуы мен дамуы мәселелері Н.Г. Киреевтің бірқатар еңбектерінде қарастырылған (Киреев, 1991а. Киреев, 2007б). Н.Г. Киреев аталған еңбектерінде этатизм саясатының негіздерінің қалыптасуын және оның экономика саласындағы модернизацияға ықпалын талдайды. Зерттеуші Полат Салих мәдениет саласындағы модернизация үдерістеріне, Түркиядағы зайырлы мемлекеттің құрылуы мен дамуы үдерісіне жан-жақты тоқталады (Полат, 2001). Түркиядағы вестернизация үдерісі мен еуроодаққа кіру мәселелерін зерттеуде ағылшын тіліндегі бірқатар еңбектер пайдаланылды (Heather Grabbe, 2003; Ioannis N. Grigoriadis, 2010).

Мақаланы жазуда тарихи-салыстыру әдісі қолданылды, атап айтқанда, Түркия тарихының әр түрлі кезеңдерінде орын алған модернизациялық үдерістер өзара салыстырылды. Сонымен бірге, Түркиядағы модернизация үдерісінің ерекшеліктерін анықтау мақсатында, мүлде бөлек салдарларға алып келген Ирандағы модернизация үдерісімен салыстыру орын алды. Мақалада ғылыми зерттеудің жалпы әдістері – анализ және синтез, объективтілік, ғылымилық, тарихилық ұстанымдары басшылыққа алынды.

Түркиядағы модернизация үдерісі

2011 жылдың басында орын алған Тунис пен Египеттегі революциялар, исламның жүрегі деп есептелетін араб елдерінің көпшілігіндегі толқулар исламның консерватизмі мен жаңашылдыққа мүлде қарсылығы туралы мифтің күлін көкке ұшырды. Миллиондаған мұсылмандардың өзгерістерге, жаңартуларға – модернизацияға ұмтылып отырғандығы баршаға аян болды. Алайда, ислам елдерінде орын алып жатқан өзгерістер міндетті түрде оң нәтижелерге алып келеді деуге де болмайды. Оның аяғы саяси салада кері кетуге, жаңару үдерісі басталғанға дейінгі жағдайдан да саяси және әлеуметтік архаикалық қатынастарға шегінуге алып келуі мүмкін. Бұған тарихтан мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, Ирандағы «ақ революция» (1960-1970 жылдары орын алған Мұхаммед Реза Пехлеви тұсындағы модернизация үдерісі) дәл осылайша аяқталған болатын. Реформаторлар алға

қойған міндеттерді қуатты антиреформаторлық қозғалыс – 1979 жылғы Ислам революциясы жоққа шығарды. Сонымен бірге, Аятолла Хомейни бастаған модернизациядан бас тартқан түбегейлі өзгерістер ислам фундаментализмі мен экстремизмін жандандыруға алып келген болатын.

Сонымен бірге, ислам елдерінде табысты түрде жүрген модернизация үдерістері де болғандығы тарихтан белгілі. Мұндай сәтті реформалардың қатарында алғаш болып Түркиядағы Ататүрік тұсында басталған модернизация үдерісін атауымызға болады. Реформалардың түріктік үлгісін әлемдегі ең сәтті жүргендердің қатарында қарастыруға болады. Дәл осы реформалар XX ғасырдың басында жартылай қирап қалған, дамуын архаикалық империялық және теократиялық мекемелер тежеп отырған елдің, XXI ғасырдың басына қарай экономикалық және саяси әлеуеті бойынша әлемнің жиырма озық елдерінің қатарына қосылып, халықаралық өмір нормалары мен стандарттарына бағдар ұстайтын зайырлы республикаға айналуына мүмкіндік берді. Иран мен Түркиядағы модернизация типтерін салыстырмалы түрде талдау біздің мақаламыздың басты мақсаты болып табылмайды, оның үстіне бұл мәселе арнайы зерттеулерде жақсы қарастырылған (Frey, 1965; Васильев, 1983; Фадеева, 2011). Алайда Түркиядағы модернизация үдерісінің маңызын түсінуде, жалпы модернизацияны іске асыруда әлеуметтік-мәдени жағдайлардың рөлін анықтауда мұндай салыстырулардың маңызды екенін де ескеру қажет. Зерттеушілердің көпшілігі Иран реформаларының сәтсіздігін исламдық менталитеттің ерекшеліктерімен байланыстыруға тырысады. Алайда, Түркияда мұсылман елі, оның үстіне, елді басқаруда, Ататүрік реформаларына дейін ислам теократиясының рөлі Иранмен салыстырғанда жоғары болғанын ескеру керек. Бұған қоса, түрік модернизациясы ислам мекемелеріне, Ирандағыдан да қатаң түрде соққы берген болатын. Мәселе басқада. Реформалардың бұл екі типінің нәтижесі әр түрлі болуын мұсылмандық менталитет немесе парсылар мен түріктердің этникалық мәдениеттеріндегі ерекшеліктерімен емес, модернизациялардың өзінің мазмұнымен, сондай-ақ олардың тарихи жағдайларымен, олардың тарихи іргетасының бірдей болмауымен түсіндіру қажет (Паин, 2011). Модернизациялардың бұл екі типін салыстыру посткеңестік кеңістік елдері үшін де маңызды

болып табылады, өйткені бұл елдерде, кезіндегі Иран мен Түркиядағыдай «жоғарыдан модернизациялау» әрекеттері орын алуда.

Сонымен, Түркиядағы модернизация үдерісі XX ғасырдың бірінші ширегінде, Кемаль Ататүрік реформаларынан бастау алды. Түркиядағы реформалар жүргізуге деген барлық ұмтылыстардың маңызды алғышарты сыртқы саяси фактор болғаны белгілі. XV ғ. аяғында халықаралық аренаға шыққан уақыттан бастап, Осман империясы әскери қатынаста, қуатты қарсыластармен үздіксіз соғыстар жүргізуге мәжбүр болды. XVII ғ. аяғынан бастап Осман империясының технологиялық және әскери жағынан Батыс Еуропадан, ал кейінірек Ресейден де артта қала бастауы байқалды, мұның өзі реформалар жүргізудің қажеттігін күн тәртібіне ерекше қойған болатын. (Клейнман, 1989: 130). Кемалистік реформаларға дейінгі реформа жүргізу әрекеттерінің барлығының сәтсіздікке ұшырау себебін зерттеушілер, түрік қоғамының саяси және қоғамдық өмірінде діннің шексіз үстемдік етуімен, халықтың жаппай сауатсыздығы, билеуші тап пен шенеуніктердің паракорлығы, халықтың реформалардың маңызын түсінбеуі және ұлттық, діни және басқа да қайшылықтардан әбден тозығы жеткен қоғамның тарапынан реформалардың қолдау таппауымен түсіндіреді. Аталған мәселелер кешенінің шешімі жүйелі қатынасты, нақты, реалистік жоспарды, дәйектілікті және ақырында, реформалар жолындағы қозғалысты басқара алатын тұлғаның болуын талап етті.

Реформалар жүргізуге мүмкіндік Түркияның бірінші дүние жүзілік соғыста жеңіліс табуынан және Осман империясының ыдырауынан кейін пайда болды. Антанта елдерімен болған Севр келісім-шарты (1920) бойынша Түркия өзінің Кіші Азиядан тыс жатқан барлық территорияларынан айрылды және жеңімпаз елдерге үлкен көлемдегі репарациялар төлеуге міндеттелді. Мұның өзі Түркияны тәуелсіздігінен толықтай айырып, оның Батыс елдеріне бағыныштылығын күшейте түсер еді. Түркия елінің басына қара бұлт үйірілген осындай қауіпті жағдайда, Түркияның шығысында, Анадолы жерінде генерал Мұстафа Кемальдің жетекшілігімен ұлттық қозғалыс басталып кеткен болатын. Белсенді түрде жүрген антиимпериалистік қозғалыстың нәтижесінде Түркия территориясын шетелдік әскерлерден азат етуге қол жеткізілді. Ұлттық қозғалыстың жеңіске жетуі жаңа, дамыған Түркия үшін күресті одан әрі жалғастырудың қуатты жұмылдырушы факторына айналды.

Бұл күрес саяси-әлеуметтік салада қарқынды түрде жүргізілген реформалардан көрініс тапты. Түркияда XX ғ. 20-30-шы жылдары жүргізілген реформалардың басты идеологы Мұстафа Кемаль әрі ұлтшыл, әрі прагматик саясаткер еді. Реформалар түрік қоғамының барлық саласын қамтыды: халифаттың жойылып, республиканың жариялануы, діннің мемлекеттен бөлінуі, астананың Стамбулдан Анкараға көшірілуі және т.б. Осы реформалардың ішінде, елді зайырландыру бағытында іске асырылған реформалардың мәнін ашуға тырысып көрейік.

Тарихта «кемализм» деген атау алған модернизациялық үдерістердің негізгі ұстанымдары жаңа қалыптасқан Түркия Республикасы Конституциясының 2-бабында тұжырымдалды. Бұл республикашылдық, ұлтшылдық, халықшылдық, этатизм, лаицизм және революцияшылдық ұстанымдары болатын. «Республикашылдық» ұстанымы елдің мемлекеттік құрылысын республика деп жариялауды, «ұлтшылдық» ұстанымы ең алдымен, елдің ұлттың мүдделері қорғалатындығын, «халықшылдық» ұстаным «тапсыз қоғамның» барлық мүшелерінің құқықтары қорғалатындығын, «этатизм» ұстанымы экономиканың даму қарқынын күшейту, ұлттың экономикалық дербестігін, тұрмыс-тіршілігін көтеру мақсатымен мемлекеттің экономикаға белсенді түрде араласуын білдірді. Лаицизм немесе зайырлылық ұстанымы дінді мемлекеттен бөлуді, халықтың діни сенімін өз мүддесіне пайдаланып отырған кертартпа күштермен күрес жүргізуді мақсат тұтты. Революцияшылдық ұстанымы революция мұраттарына адалдық, өмір сүріп отырған қоғамның өміршеңдігін қолдау бағытындағы іс-шараларды жүзеге асыруды білдірді. (Розалиев, 1995: 40).

Лаицизм саясаты (лаицизм – француз тілінен, зайырлылық деп аударылады, Франциядағы қоғамдық өмірді секуляризациялау қозғалысының атауы ретінде орныққан. Жалпы, кемализм идеялары Ұлы француз революциясы мұраттарын басшылыққа алған болатын – Е.Қ.) исламның қоғамдық өмірдегі әрекет ету саласын қысқарту бағытындағы іс жүзіндегі шаралар үшін қолданылды. Ол сондай-ақ елді модернизациялауды қамтамасыз етудің басты құралы ретінде де қарастырылды. Себебі, мұсылмандық Шығыс елдерінде қалыптасқан мәдениет типінде діни сана басым болғаны белгілі, ол Батыстың анағұрлым ашық мәдениетінен едәуір алшақ болатын. Ал кемалистік реформалар, іс жүзінде елді еуропаландыруға бағытталғаны белгілі.

Еуропаландырудың саяси мазмұнын анықтай отырып, Мұстафа Кемаль: «Біздің барлық ұмтылыстарымыз Түркияда заманауи, яғни батыстық, саяси жүйе құруға бағытталады», – деп тікелей атап көрсеткен болатын (Atatürk'un soylev ve demecleri, 1989: 91). Кемализмнің басты идеологы болған Зия Гök Алып батыс өркениетін қабылдаудың қажеттілігін былайша негіздейді: «Егер біз осылай жасамасақ, батыс державалары бізге бұғау салады... Өзіміздің азаттығымыз бен тәуелсіздігімізді қорғап қалу үшін біз еуропалық өркениетті игеруіміз қажет» (Цитата Фадееваның еңбегінен алынды: Фадеева, 2001: 121–122).

Мұсылман елдеріндегі діни сананың үстемдігі, қарастырылып отырған кезеңде, бұл елдердің оқшаулануына, мәдени жағынан артта қалуына алып келе бастайды. Өйткені аталмыш кезеңде ислам дінінің негізінде қалыптасқан классикалық мұсылман мәдениеті тоқырауға ұшырап, біржақты ойлайтын, кертартпа күштердің идеологиясына айналып қалды. Сонымен бірге, мұсылман елдерінде жеке тұлғаны гуманистік бағытта тәрбиелеуге негіз болатын жаңа мәдени үлгілер қалыптаса қоймаған болатын. Ұлтшылдық ұранын барлық әлеуметтік топтарды модернизация үдерісіне жұмылдырудың құралы ретінде пайдалана отырып, кемалистер ұлтшылдықты діннің, исламның ықпалынан азат етуге тиіс болды. Өйткені, ислам, ел үшін аса маңызды қажеттілікке айналған Батыс елдерімен интеграциялану жолындағы басты кедергіге айналған болатын. Зия Гök Алып діннің «ұлттық» құндылыққа айналуын қоғамды реформалаудың маңызды кезеңі деп есептеді. Оның «Түрікшілдік негіздері» атты еңбегінің бір бөлімі «Діни түрікшілдік» деп аталды. Зияның пікірі бойынша, барлық діни кітаптар, құтба (жұма намазы кезінде, құрбандық шалулар және басқа да діни рәсімдер кезінде айтылатын діни уағыз) түрік тіліне аударылуы тиіс, өйткені бірде бір ұлт діни мәтіндерді ана тілінде оқып, түсіне алмайтын болса, діннің мәніне терең ене алмайды. Құранды оқу, азан шақыру, құтбадан кейін оқылатын намаз түрік тілінде болуы тиіс (Опабекова, 2013: 145). Мұстафа Кемаль да Құранды түрік тіліне аудару қажет деген пікірде болды. «Түріктер Кітапқа сенеді, бірақ онда не туралы айтылатынын түсінбейді» – деді ол.

Сонымен, Ататүрік тұсындағы модернизация үдерісінің басты шарты зайырлы мемлекет құру болды. Алайда, ұлттық күрес кезеңінде бұл мәселенің көтерілуі асығыстық болып та көрінуі мүмкін. Өйткені, Анадолыдағы тәуелсіздік

жолындағы антиимпериалистік күштердің ең бір белсенділерінің қатарында исламистер болғаны белгілі. Оның үстіне алғашқы меджлистің (ұлттық жиналыс) құрамында дінбасыларының үлес салмағы жоғары болды (28 %). Әзірбайжан тарихшысы Э. Гасанова өз еңбегінде кемалистердің түріктердің рухани өмірін қамтитын маңызды салада икемшіл, иілгіш саясат ұстанғаны жөнінде пікір айтады. «Ол кезде исламға кері қатынас туралы ой да болған жоқ, керісінше, ислам кейде ұлтшылдықпен бір түсінік ретінде қарастырылды» – дейді ол. «Бұған қоса ұлттық ұрандар көбіне діни ұрандардан көрініс тауып жүрді. Классикалық ислам мәдениетінен мұраға қалған дәстүрлер, түріктердің рухани және мәдени өмірінің көптеген салаларында – әдебиетте, өнерде, философияда және т.б. сақталған болатын» (Гасанова, 2002: 73, 74) Алайда, Лозанна конференциясынан (1922-1923) кейін кемалистердің қарсыластарына айналған исламистер, дінді өз саясатында пайдаланып отырғаны, исламистер жаңа мемлекеттің идеологиялық ұйытқысына айнала алмайтындығы, ал шарифат – мемлекеттің, қоғам мен жеке тұлға өмірінің барлық жақтарын зайырлы құқықтық реттеу ұстанымдарына бейімделе алмайтындығы белгілі бола бастады. М. Кемаль мен оның жақтастарының сөздерінде, сол кездегі ислам халифатпен, сұлтандық тәртіппен ғана емес, Түркияны жартылай отарға айналдыруға алып келген барлық басқа да кертартпа, консервативті жағдайлармен байланыстырылатындығы байқалды.

Әрине, бұл жерде ортағасырлық шіркеудің зорлық-зомбылығынан құтылудың еуропалық тарихи тәжірибесін ескеру орын алғандығы, атап айтқанда «құдайға құдайдікін, патшаға патшаныкін» («богу – богово, кесарю – кесарево») ұстанымы жүзеге асырылғандығы сөзсіз (Киреев, 2007: 161). Түрік тарихшыларының пікірінше, 1921 ж. алғашқы конституцияда-ақ «билік, ешқандай шарттарсыз ұлтқа тән» деген қағиданың орын алуы «жаңа түрік үкіметі өзінің идеологиялық таңдауын жасады – умманың (діни қауымдастық – үммет) орны ұлтқа беріледі» дегенді білдірді. (Tarhanlı, 1993: 15) 1924 ж. 29 ақпанында Түркияның соңғы халифі Стамбул мешітінде жұма намазға қатысу дәстүрін соңғы рет орындады. Келесі күні Түркия Ұлы Ұлттық Жиналысының (Түркия Республикасының жоғарғы заңшығарушы органы, қысқаша – ТҰҰЖ) кезекті мәжілісінде Мұстафа Кемаль, ислам дінінің ғасырлар бойы саяси құрал ретінде пайдаланылып келгендігі жөнінде мәлімдеп,

оған «шынайы міндетін қайтаруды» талап етті, шұғыл әрі батыл түрде «қасиетті діни құндылықтарды» әртүрлі «көмескі мақсаттар мен нәпсіқұмарлықтардан» құтқару қажеттігін көрсетті (Киреев, 2007: 161). 3 наурызда ТҰҰЖ мәжілісінде Түркияда шарияттық сотты жою, вакуфтық мүлікті вакуфтардың Бас Басқармасына беру туралы заңдар қабылданды. Реформалар қызу түрде жүріп жатқан алғашқы жылдары-ақ, яғни 1924 ж. 4 наурызында дін істері Басқармасы құрылды, бұл мекеме әлі күнге дейін елдегі діни қызметті реттеп отыр. Муфтийлер осы басқарманың қызметкерлеріне айналды. Оның бақылауына мешіттер ғана емес, әр түрлі діни орындар – дәруіштер мен олардың бауырластықтарының мекендері де қаратылды (Киреев, 2007:163). Бұл жөнінде түрік авторы былай деп көрсетеді: «Вакуфтық табыстар тариқаттар мен діни қауымдарға емес, мемлекеттің құзырына түсетін болды; діни ұйымдарға тән болған жерлерге, мүліктер мен сауда мекемелеріне бақылау орнатылды» (Bulut, 1995: 364).

Биліктің, бастапқыда, «халықтық исламның» бұл мекемелерін қудалау ойы болмаған тәрізді, конституцияда Түркияның мемлекеттік діні ислам болып табылатындығын көрсететін бабы әлі сақталған болатын. Алайда, 1924 жылы ислам туы астында басталған күрттер қозғалысы, 1925 ж. шейх Сайд көтерілісі Анкараның билік құрылымдарындағы антикемалистік оппозицияның белсенді әрекеттерге көше бастауы, халифаттың жойылуына байланысты ислам әлеміндегі наразылықтар кемалистердің қатаң шараларға баруын талап етті. 1925 ж. маусымында Диярбакырдағы тәуелсіздік соты күрттер көтерілісінің жетекшілерін өлім жазасына кесіп, сонымен бірге дәруіш мекендерін жабу туралы үкім шығарды. Сондай-ақ, елді зайырландыру бағытындағы іс-шараларды одан әрі жалғастыра отырып, барлық ғылыми мекемелер мен оқу орындарын ағарту министрлігіне беру, біртұтас зайырлы ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жоспары жасалды.

Қоғамды зайырландыру, еуропаландыру бағытындағы маңызды шара – халықты еуропалық үлгідегі киім киюге «күштеп көндіру» болды. 1925 жылдың тамызында Кастамону мен Инеболу қалаларына іс-сапармен барған Кемаль жолға еуропалық киіммен шықты, дәстүрлі бас киімнің (феска) орнына, басына еуропаша панама киді. Кастамону муниципалитетінде өткен кездесуде киім үлгісі туралы мәселе көтерілді – Мұстафа Кемаль: «Еш

жерде мұсылман басқалардан ерекше киінуі тиіс деп айтылмаған», – деп көрсетті. Инеболуда ол киім туралы мәселені әрі қарай жалғастырып, «неге түріктер әлемдегі барлық адамдар сияқты киінбейді, неге әйел ерлермен қатар беттерін аша алмайды?» деген мәселені көтерді. 30 тамызда Анкараға қайта оралған М. Кемаль маңызды мәлімдеме жасады: «Түрік республикасы шейхтардың, дәруіштердің мүриттер мен олардың жақтастарының елі бола алмайды. Ең тура, ең ақиқат жол (тариқат) – өркениет жолы. Өркениеттің бір ғана талабы, бір ғана әмірі бар – ол адам болу, осы да жеткілікті» (Қараңыз: Киреев, 2007: 408). Бұл сапардың нәтижелері Түркияның Ұлы Ұлттық Жиналысының (ТҰҰЖ) 1925 ж. заңдарымен бекітілді. Еуропалық киім үлгісіне көшумен қатар, заң діни орындар – текке мен завияларды жауып, әулиелі орындарға зиярат етуге тыйым салды.

Сонымен түрік секуляристі кемалистердің зайырлы модернизацияға қарсы тұрғандарға қатысты батыл түрдегі авторитарлы шараларымен басталды. 1926 жылы Түркияның зайырлы жолын бекіте түскен екі бірдей заң қабылданды, біріншісі шарият сотын жойып, оның орнына зайырлы сот өндірісін енгізсе, екіншісі зайырлы қылмыстық кодексті (итальяндық үлгі негізінде) бекітті. 1928 жылы ТҰҰЖ конституциядан лаицизм ұстанымдарына қайшы келетін бірқатар баптарды алып тастады, соның ішінде «Түркияның мемлекеттің діні ислам болып табылады» деген сөз алынып тасталды. Әрине қоғамды зайырландыру бағытындағы мұндай қатаң шаралар қоғамның әр түрлі топтары тарапынан наразылықтардың тууына алып келмей қоймайтын еді. Мұның өзі Түркияда саяси исламның жандануының алғышарттарының бірі болды. Осы негізде кемалистік билікке қарсы оппозицияның қатарында исламистік партиялардың қызметінің жандануы және олардың бірте-бірте Түркиядағы билікке араласуы орын алды. Алайда, Түркияда Ирандағыдай исламдық революция да, Кеңес мемлекетіндегідей азаматтық соғыс та орын алмады. Түркия ешқашан зайырлы билік ұстанымынан бас тартқан емес.

Сонымен, Түркиядағы мемлекеттің зайырлы сипаты уақыт сынағынан өтіп, әлі күнге дейін өміршендігін сақтап отыр. Ататүрік реформаларынан бастау алған лаицизмді, яғни зайырлы билік ұстанымын кеңестік билік тұсындағы жауынгерлік атеизммен салыстыруға болмайды. Түркияда зайырлылық тек басқару және білім салаларын ғана қамтыды. Ислам, Ататүрік тұсында да, қазір де азаматтардың жеке өмірінің

маңызды бөлігі болып қалып отыр. Зайырлы мемлекетте діни мәдениет пен этиканы оқыту бастауыш және орта мектептердің оқу бағдарламасының міндетті элементі болып табылады, алайда ол мемлекеттің бақылауымен іске асырылады (Паин, 2011).

Исламның Түркияның саяси өміріне ықпалының өсуі екінші дүние жүзілік соғыстан кейін басталды. Зайырлы биліктің кемалистік ұстанымдарын қалпына келтіру мақсатында билікті қолына алған түрік армиясының саясатқа араласуы Түркияның саяси жүйесінің қалыпты жағдайына айнала алмады. 1980 жылдардың ортасында қайта қалпына келтірілген азаматтық билік саяси сахнаға Тұрғыт Озал сияқты беделді көшбасшыларды шығарды. Тұрғыт Озал исламизмді басып тастауға болмайды, керісінше исламды либерализация мен модернизацияның одақтасы ету қажет деген ұстанымда болды. Осылайша түрік-ислам синтезі қағидасы қалыптасты. Оны іс жүзіне асыруда Ататүрік атындағы Мәдениет, тіл және тарих қоғамы Жоғарғы кеңесінің (Конституциялық орган – Е.Қ.) құрылуы аса маңызды рөл атқарды. Жоғарғы кеңес 1986 жылдың 20 маусымында «түрік-

ислам синтезінің негізін құрайтын мәдениет түсінігін бүкіл ұлттың қабылдайтындығын қолдады» (Киреев, 2000: 90).

Қорытынды

Қазіргі Түркияда баяу исламистік партиялардың мемлекеттік басқарудың зайырлы жүйесіне бейімделуі айтарлықтай қарқынды жүруде. Соның ішінде, билік басында отырған баяу бағыттағы исламистік әділдік пен даму партиясы (ӘДП) да саяси жүйенің зайырлы сипатын қолдап отыр. Ол өзінің басты мақсаты ретінде заманауи демократиялық мемлекет қалыптастыру, еуропалық қауымдастыққа қосылу үдерісінің қарқынын күшейту саясатын жүргізуде. Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқан ел үшін Еуроодаққа ену маңызды әлеуметтік-саяси, экономикалық, тіпті дүниетанымдық та мәселе болып табылады және түрік қоғамының бірегейлігін анықтау үдерісін көрсетеді. Бұл мәселенің түбегейлі шешілуі Түрік Республикасының одан арғы даму бағытын ғана емес, сондай-ақ геосаяси даму үрдістерін де айқындайды.

Әдебиеттер

- Миллер А.Ф. (1983). Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М.: Наука.
- Турция: новые тенденции экономического развития в 80-е годы. (1991). – М.
- Киреев Н.Г. (1991). История этатизма в Турции. – М.: Наука.
- Киреев Н.Г. (2007). История Турции. XX век. – М.: ИВ РАН: Крафт.
- Полат Салих. (2001). Процесс развития светского государства в Турции // Религия и право. – № 2. – С. 122-167.
- Heather Grabbe, (2003). 'Europeanisation Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process', in Kevin Featherstone and Claudio Radaelli (eds.), *The Politics of Europeanisation*, (Oxford: Oxford University Press, 2003), pp. 303-327.
- Ioannis N. Grigoriadis. (2010). *Trials of Europeanization: Turkish Political Culture and European Union*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Турецкая Республика. (1994). Крестьянство и социально-политические процессы в деревне. – М.: "Восточная литература" РАН.
- Frey F. W. (1965). *The Turkish political elite*. Cambridge, M.T.T.Press.
- Васильев А. (1983). Персидский залив в эпицентре бури. – М.: Наука.
- Фадеева И. (1993). Концепция власти на Ближнем Востоке. – М.: Наука.
- Эмиль Паин. (2011). Иранская или турецкая? Сравнительный анализ моделей и социальных условий управляемой модернизации // Журнальный клуб Интелрос «Дружба Народов» № 10, 2011. <http://magazines.russ.ru/druzhba/2011/10/pa11-pr.html>
- Клейнман Г. А. (1989). Армия и реформы. Османский опыт модернизации. – М.
- Розалиев Ю.Н. (1995), Мустафа Кемаль Ататюрк: очерк жизни и деятельности. – М.: Восточная литература.
- Atatürk'un soylev ve demecleri. (1989). C. I -III. Ankara.
- Фадеева И. Л. (2001). От империи к национальному государству. – М.: Вост. лит.
- Опабекова Д.К. (2013). К вопросу формирования и развития кемализма в Турции в первой половине XX века. Известия НАН РК. Серия общественных наук. №4. 144-148 с.
- Гасанова Э.Ю. (2002). Лаицизм и ислам в республиканской Турции. – Баку: Нурлан.
- Tarhanlı I. (1993). *Mtisiiman Toplum, «Laik» Devlet*. Istanbul.
- Bulut F. (1995). *Tarikat sermayesinin yiikselisi*. Ankara.

References

- Miller A.F. (1983). *Turcija. Aktual'nye problemy novoj i novejshej istorii.* [Turkey. Actual problems of and modern history] Moscow: Nauka.
- Turcija: novye tendencii jekonomicheskogo razvitija v 80-e gody. (1991) [Turkey: New Trends in Economic Development in the Eighties]. Moscow: Nauka.
- Kireev N.G. [History of statism in Turkey]. (1991). Moscow: Nauka.
- Kireev N.G. (2007). *Istorija Turcii. XX vek.* [History of Turkey. The twentieth century]. Moscow: IG RAS: Kraft.
- Polat Salih. (2001). Process razvitija svetskogo gosudarstva v Turcii. *Religija i pravo.* [The process of development of a secular state in Turkey]. Religion and right. 2001. №2.p.122-167.
- Heather Grabbe, (2003). 'Europeanisation Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process', in Kevin Featherstone and Claudio Radaelli (eds.), *The Politics of Europeanisation*, (Oxford: Oxford University Press, 2003), pp. 303-327.
- Ioannis N. Grigoriadis. (2010). *Trials of Europeanization: Turkish Political Culture and European Union.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tureckaja Respublika. *Krest'janstvo i social'no-politicheskie processy v derevne.* (1994). [The Republic of Turkey. The peasantry and socio-political processes in the countryside.] М.: "EasternLiterature",RAS.
- Frey F.W. (1965). *The Turkish political elite.* Cambridge, M.T.T.Press.
- Vasiliev A. (1983). *Persidskij zaliv v jepicentre buri.* [Persian Gulf in the epicenter of the storm.]. Moscow, Science.
- Fadeeva I. (1993). *Koncepcija vlasti na Blizhnem Vostoke.* [The concept of power in the Middle East. Moscow, 1993, Science; Emil Pain. Iranian or Turkish? Comparative analysis of models and social conditions of controlled modernization]. Journal club Intelros "Friendship of Peoples" № 10, 2011. <http://magazines.russ.ru/druzhba/2011/10/pa11-pr.html>
- Kleinman G.A. (1989). *Armija i reformy. Osmanskij opyt modernizacii.* [Army and Reforms. Ottoman modernization experience.] Moscow.
- Rosaliev Yu.N. (1995). *Mustafa Kemal' Atatjrk: ocherk zhizni i dejatel'nosti.* [Mustafa Kemal Atatürk: essay of life and activity]. Moscow: Eastern Literature.
- Atatrk'un soylev ve demecleri. (1989). C. I-III. Ankara.
- Fadeeva, IL (2001). *Ot imperii k nacional'nomu gosudarstvu.* [From the Empire to the National State]. Moscow: Eastern Literature.
- Opabekova D.K. (2013). *K voprosu formirovaniya i razvitija kemalizma v Turcii v pervoj polovine XX veka.* [On the issue of the formation and development of Kemalism in Turkey in the first half of the twentieth century]. Proceedings of NAS RK. Series of Social Sciences. №4.144-148pp.
- Gasanova E.A. (2002). *Laicizm i islam v respublikanskoj Turcii.* [Laicism and Islam in Republican Turkey]. Baku: Norlan.
- Tarhanli I. (1993). *Mtisliiman Society, «secular» State.* Istanbul.
- Bulut F. (1995). *The sum of the capital of the order.* Ankara.

Rahil Zekrollah

Al-Farabi Kazakh National University, Master student,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zekrollah55rahil@gmail.com, tel.: +7 708 532 4881

HISTORICAL MEMORY OF AFGHANISTAN

As a society, how do we remember and forget the past, and in what form The Afghans historical and collective memory emerge and impact? Do these remembrance and forgetting change, and if so, what does this tell us about our collective consciousness, cultural identity?

The history of modern Afghanistan began in the 18th century with the coalescence of Afghan tribes during the reign of Ahmed Shah Durrani. The ebb and flow of borders crystallized into something resembling the current map through the leadership of Dost Mohammed in the following century. With the signing of the Treaty of Rawalpindi in August 1919, the modern nation of Afghanistan was formed under Emir Amanullah In 1921. But all over the history from Amanullah khan (1919) to now (2016) all governments tried to introduce and promote their choice commentary from history of Afghanistan. So they tried to control the public consciousness and collective memory of the people by media.

Key words. History, Memory, Nation, Identity, Conflict.

Рахил Зекроллах
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zekrollah55rahil@gmail.com, тел.: +7 708 532 4881

Ауғанстанның тарихи мемориалдары

Қазіргі Ауғаныстан тарихы 18 ғасырда ауған тайпасы Ахмед Шаха Дуррани бірігуімен басталды. Келесі 100 жылдықта Дост Мухаммад бастауымен (жолдауымен) географиялық шекаралары қазіргі картасына ұқсас болды. 1919 ж. тамызда келісім шартқа Равалпинди қол қойған. Осымен 1921ж. Эмире Аманулле қазіргі Ауғаныстан болды. 1921 жылы Әмір Аманулла хан басқарған уақытта құрылды. Бірақ қазіргі (2016) үшін Аманулла хан (1919) патшалық құрған бүкіл тарихында, барлық үкімет(халық) Ауғанстанның тарихын түсіндіру, оның ауқымын енгізу және насихаттау тырысқан. Осылайша, БАҚ пайдаланып, олар қоғамдық көзқарас пен ұжымдық зердені бақылауға тырысты.

Түйін сөздер: тарих, жад, ұлт, жеке басын куәландыру, жанжал.

Рахил Зехруллах
магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zekrollah55rahil@gmail.com, тел.: +7 708 532 4881

Исторические мемориалы Афганистана

Как мы помним и забываем прошлое нашего общества, в какой форме появилась историческая и коллективная память афганцев, что воздействовало на это? Изменились ли воспоминания и забвения, и если это так, то что это говорит нам о нашем коллективном сознании, культурной идентичности?

История современного Афганистана началась в 18-м веке, с объединения афганских племен во время господства Ахмеда Шаха Дуррани. В следующем столетии под правлением Дост Мухаммада происходит быстрое изменение географических границ, стало формироваться нечто, напоминающее текущую карту. В августе 1919 года с подписанием Договора Равалпинди, при Эмире Аманулле была сформирована современная нация Афганистана в 1921 году. Но на протяжении всей истории от времени правления Амануллы хана (1919 г.) до настоящего времени

(2016 г.) все правительства пытались внедрить и продвинуть свой выбор интерпретации истории Афганистана. Таким образом, используя СМИ, они пытались управлять общественным сознанием и коллективной памятью людей.

Ключевые слова: история, память, нация, идентичность, конфликт.

Introduction

This article explains the historical memory of Afghanistan after 1919 and the collective memory of Afghans from significant and influential events which occurred in Afghanistan and formed a different historical and collective memory among the people. And also how these memories impacted on collective consciousness of the people and its roles in other social aspects such as: awareness of community mental, notion of collective sense, creation of national identity and strengthen of national unity in Afghanistan.

The main **purpose** of my research in this article is to comprehend and highlight the causes and backgrounds of historical memory of Afghanistan in order to seek and discover the solutions for current nation building challenges in Afghanistan.

What is historical and Collective Memory?

Collective and historical memory is understood as a representation of the past shared by a group or community. People tend to communicate about historical and collective memory by comprehension and notion of the past and referring to individual memory which is combined and formed by impacts of collective awareness (Wulf, 2002: 180).

Historical and Collective memories work much the same way – they foster and define group and national identities, telling a group or a nation where they have come from, who they are and how they should act in the present and future (John, 1994:7).

Collective memories like that historical memories and notions that mingle the society can make it look like widely shared and accepted versions of history, but they rarely start out that way. Disagreements over how to remember the past – both about what events occurred and what sorts of stories to tell about them – are a nearly universal phenomenon (Michael, 1993:13).

Memories are most contested at moments of great uncertainty. Because collective memory operates to locate and reify group or national identities, the economy of memory is often linked to challenges and complications to identity. During periods of crisis and instability, appeals are often made to

collective memory. In contrast, cultural memory refers to the texts, ceremonies, images, architectures, and monuments designed to memorialize important events (Wulf, 2002:182, 195).

The material memorials are generally sanctioned by both governments and community citizens. Cultural memories offer a public, even if contested, narrative of a historical event (David, 1989: 1127).

The historical memory of Afghanistan

Afghanistan has a very long and rich history, more than five thousand years ago there had established the first Arians kingship in Bukhdi (Balkh) , Zarathustra emerged there as a prophet among Arians and their civilization and culture progressed and expanded to other parts of the world. In current territory of Afghanistan there had emerged great empires and kingships such as Bactrians, Greeku Bactrian, Kushan, Hephthalite, Kydarian, Kabul kings, Taherian, Saffarids, Ghaznavian, Ghoryan, Thimurid, Hotakian, Abdalian etc. But the history of modern Afghanistan starts from 1919 after three major war against British Empire and declaration of independence. Unfortunately because of several decades conflicts and crisis the majority people of Afghanistan did not have access to education and forgot their historical averments, one of the other cause was the official governmental history which wrote and introduced an artificial and incomplete history for the people and it caused to mislead the historical and collective memory of Afghanistan.

King Amanullah Khan moved to end his country's traditional isolation in the years following the Third Anglo-Afghan war. He established diplomatic relations with most major countries and, following a 1927 tour of Europe and introduced several reforms intended to modernize Afghanistan. He fought for Article 68 of Afghanistan's first constitution, which made elementary education compulsory.

Some of the reforms that were actually put in place, such as the abolition of the traditional Muslim veil for women and the opening of a number of co-educational schools, quickly alienated many tribal and religious leaders. Faced with overwhelming armed opposition, Amanullah was forced to abdicate in January 1929 after Kabul fell to forces led by Amir Habibullah Khan Kalakani.

However before Amanullah Khan even after Ahmad Shah Abdali there were lots of internal dangerous, spoiler and bloody conflicts among the royal families and the members of one family or between two brothers to come to power and reign, but those bitter experiences and instructive historical memories could not reinforce and develop our historical memory and did not create a strong and bright collective memory in our social consciousness (Wikipedia, 07/09/2016).

Although Afghanistan has more than fifty ethnic groups, but in political, cultural and other important social aspects there are four major active and participants more than other ethnic groups (Tajiks, Pashtuns, Hazaras and Uzbeks) who have the great role in political, cultural and economical aspects.

The Hazaras are one of over fifty different ethnic groups in Afghanistan and comprise up to 19 per cent of the country's population. Most are Shiite Muslims, making them a significant religious minority among a predominantly Sunni Muslim population. Targeted because of ethnic and religious differences, Hazaras tell harrowing stories of fleeing Taliban persecution. Significantly, a longer history of suffering also characterises their stories and memories. As some take glory in the founding events, others are dispossessed and humiliated. Although silenced, the oppressed usually maintain their own view of the past, passing it between generations to form an 'archive' of collective memory. In a bid for justice, a compulsion to emphasise old grievances grows, while other bits of the past are forgotten. Wounds call out 'for healing' and memory can become characterized by melancholia and bitterness. So in this way a wounded memory develops. These theories have implications for Hazaras' memories. Belonging to an oppressed minority, their memories are historically rooted in modern Afghanistan's founding violence (Mousavi, 2000: 61-62).

Abdur Rahman declared the ethnic Pashtuns supreme and mobilized a religious- and ethnic-based hatred against the Hazaras to conquer them in the Hazara-Afghan wars of 1890 to 1893. Hazaras were tortured, raped and massacred, and sold into slavery. Much of the Hazarajat was laid waste and its agricultural economy destroyed, causing starvation (Burchard and Helga, 2000: 75).

Under the banner of nationalism in the early twentieth century, the ruling Pashtuns claimed racial superiority and tried to assert their identity, culture and history over all other ethnic groups. Taliban soldiers advanced on the villages in the Hazarajat in 1998, that Hazaras hid in caves where

some eventually starved to death or tried to commit suicide in fear of being raped (Emadi, 1997: 363).

For the first time in the history of Afghanistan, political parties were allowed in (1973), on the condition, however, that their aims and activities should conform to the fundamental principles of the Constitution, Islam, constitutional monarchy and individual freedom. But all the political parties in modern Afghanistan formed by ethnic specifications and a religious or ideological covers, but the ethnic influences in structure and function of the political parties caused ethnic conflicts and enmity. So this challenge caused to establish governments in Kabul by ethnic policies and strategy and the historical memory full of obsessions and adventuresome (Tanean, 2005: 45).

The Soviet-Afghan war also represents one of those major impacts on historical and collective memory of Afghanistan resulting in conducting a complex investigation – of reconstitution (by means of oral history instruments) and connection of individual destinies with the great history shows a religious and ethnic parties who were united into religious and ethnic military parties and groups which revived an ethnic memory by a military power during holy war (Jahad). (Radosav, 2009: 106).

The connection between the two enemy camps – Afghan resistance and the Soviets – was outlined not only by the military actions, but also by a mutual study, conceptual and somatic identification, analysis of the fight strategy and tactics etc. Despite the resentments against enemies, there were as well singled out certain abilities of their appreciation. The Soviet-Afghan military confrontations were marked by the asymmetric typology of the conflict and were focused on the important areas from geostrategical perspective. Depending on the dynamics of the war. After the leaving of Afghanistan by Soviet army there emerged a dangerous civil war among different ethnic groups which were armed during war against Soviet army and created a complicated, dark and aggressive historical memory in modern period. This policy of USA about Afghanistan caused to present a negative and unreliable image from The USA among all Afghan's leaders and even in collective memory of common people. However Afghans had the image of a positive and colleague friend from Americans in their collective memory and public opinion because of Americans comprehensive support from Afghans during their fight against The Soviet union (Xenofontov, 2006: 335).

After the September 11th attack on New York City and the Pentagon, The USA and Afghanistan

relationship started in new and different forms and aspects, it begun a new historical epoch which caused to create a new and important historical memory in contemporary Afghanistan's history and changed the collective memory of the people in Afghanistan. however Afghanistan and USA relationships has a historical background.

After Amir Habibullah Khan's regime, during Nadir Shah's reign in 1930s, the number of travelers from the United States to Afghanistan increased. Among them were tourists, businessmen, writers, and scholars. In 1933, Colonel Theodore Roosevelt, Jr., cousin of the then newly-elected President Franklin D. Roosevelt, and his wife stayed in Kabul. They were greeted with much fanfare and encouraged to return to the United States with King Nadir Shah's consent for future collaborations. No doubt A.C. Jewett's continued fame contributed to the Afghan government's request for American engineers to work in Afghanistan, among them Rex Vivian and Ernest Fox in the mid-1930s. It is not coincidental that this period saw the importation of U.S.-made Caterpillar tractors. Afghan leaders also recognized the value of hosting English language teachers from America, including instructors who would become well known in the capital and elsewhere such as G. Felix Howland and Wilbur V. Harlan, the latter a distant relative of Josiah Harlan.

But after the failure of the soviet army in Afghanistan, Americans did not pay attention to Afghanistan's situations and forgot it among the smoke and fire of civil war, ethnic and group conflicts for a long time. Although USA was one of the major supporter of Afghan guerrillas and Jihadist groups during Jihad period (the Afghans fight against the red army). So in historical and

collective memory of Afghans institutionalized the roots of different oppositions, distances and distrust and during Hamid Karzai regime from 2001 to 2014 the enormous cost and opportunity spent to consolidate the bases of a joined and coherent nation and national identity; but unfortunately this process faced the big challenges and failed. One of the major cause was the lack of an acceptable collective memory among all ethnic groups. political parties which had emerged in the new field of policy by an ethnical historical background could not play the national and professional role in political process and the collective memory of the people also had the same status (meridian,13/16/2016).

Conclusion

As a brief conclusion I could write that historical memory of every country and society is a dynamic comprehension, because it is a forgetting and remembering process. But Afghanistan has its own specifications and conditions. During Reforms of Shah Amanullah every one thought that the history of Afghanistan has started a different and hopeful period, but after few years everything returned to back. Although in first year of 21th century Afghanistan became the owner of the strong and free modern media and press in region among its neighbors which was so wide and unprecedented, but still Afghan society could not feel and gain a strong national correlation because of scattered and conflicting interpretations from the past, and the ethnical dependence of these media and press caused to challenge the creation of a bright national identity and shared collective memory.

References

- Burchard, Brentjes and Helga Brentjes. (2000) *Taliban, A Shadow over Afghanistan*, Varanasi: Rishi Publications London: p75.
- David, Thelen. (1989) "Memory and American History," *Journal of American History* vol. 75. Indiana: p1127.
- Emadi, Hafizullah. (1997) 'The Hazaras and their role in the process of political transformation in Afghanistan' (Central Asian Survey 16) London: p 363.
- https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Afghanistan.(07/09/2016)
- <http://www.meridian.org/in-small-things-remembered/about-the-exhibition/remembering-the-past-the-early-years-of-u-s-afghan-relations>.(13/16/2016)
- John, Gillis. (1994) "Memory and Identity: The History of a Relationship" in *Commemorations*, ed. John Gillis (Princeton: Princeton University Press. Princeton: P7.
- Michael, Kammen. (1993) *The Mystic Chords of Memory* (Vintage Books: P13.
- Mousavi, Sayed Askar. (2000) translated by Asadullah Shefae, *The Hazaras of Afghanistan*. Tehran: p61, 62.
- Radosav, Xenofontov. (2009) Editorial/ *la Anuarul de Istorie Oral*, nr. V. Chisinau: p 106.
- Tanean, Zahir. (2005) *Ad, Afghanistan in twentieth century*. Kabul: p,45.
- Wulf Kansteiner. (2002) "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies," *History and Theory* vol.41. New York: p p.180-182,195.
- Xenofontov I. (2006) "Dedovûcina" *Raporturile ierarhice între combatan ii*. Chisinau :p335.

Отарбаева Айна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aina.89@list.ru, tel.: +7 702 141 1749

ЖІБЕК МАТАНЫҢ «ЖІБЕК ЖОЛЫ» ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Сауда керуенінің қалыптасқан кезеңінен бастап Қытай жібегі Үндістан, Жапония, Корея мен Орталық Азия, Европа аймағындағы мемлекеттердің қызығушылығын тудырды. Әлемдік саудада жібек мата үлкен сұранысқа ие болып қана қоймай, кейбір елдерде валюта ретінде саналса, енді бір елдерде салық ретінде салынды.

Мақаланың мақсаты: жібек өндірудің отанын анықтау және жібек матаның «Жібек жолы» қалыптасуындағы орны мен маңызын көрсету. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесідей міндеттер қойылады: археологиялық қазба жұмыстары деректеріне сүйене отырып жібек өндірудің отанын анықтау; «Жібек жолы» және «Жібек жолдары» терминдерін қолдануын көрсету; Керуен жолы қалыптасқан кезеңнен бері тауардың тасымалдау бағыттарын талдау.

Мақала барысында диффузиялық инновациялық фактор теориясы қолданылады.

Зерттеу барысында келесідей мәселелер анықталды: жібек матаның негізгі отаны – Қытай. Қытайдан басталған керуен жолының Европаға дейін таралу барысында жүздеген тауар түрі болғанына қарамастан жібек өнімі әлемдік саудада үнемі сұранысқа ие болып, нәтижесінде бірнеше мыңжылдық тарихы бар керуен жолы осы тауардың атымен аталып, тарихта «Жібек жолы» деген атаумен сақталды.

Мақала оқушыларға, студенттер мен тарихшы ғалымдарға, сондай-ақ тарихқа қызығушылық танытқан оқырмандарға арналады.

Түйін сөздер: Қытай, сауда, Жібек жолы, керуен жолы.

Otarvayeva Aina

Master student KazNU Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aina.89@list.ru, tel.: +7 702 141 1749

The significance of the silk fabric in the history of the "Silk road"

Since the period of formation of the Caravan trade Chinese silk has attracted attention of India, Japan, Korea and countries located in Central Asia and Europe. Silk fabric was not only in great demand in world trade, but in the ranks of countries silk was considered as official currency, while other countries pledged to pay a tax in the form of silk. The purpose of the article is to define the place of origin of silk production and to demonstrate significance and role of silk tissue in the formation of the Silk Road. For achieving the purpose, there are the following tasks set: to define a land of silk production origin; to make a demonstration of using the terms «The Silk Road» and «Silk Roads»; to make an analysis of ways of transportation of goods from the period of the caravan road had formed. The method of the factor of the theory of diffusion of innovations is widely used in the article. In spite of the fact that on the caravan road which started in China and extended up to the Europe there were hundreds of various goods transported and sold, the silk production always used to be in great demand. As a result, several major caravan roads stayed in the history of the world were named by the name of this marketable commodity and saved in the history called «The Silk Road». This article is written and intended for pupils, students and historians and also for all people who are keen on the history of the world.

Key words: China, trade, Silk Road, Caravan Road.

Отарбаева Айна

магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: aina.89@list.ru, тел.: +7 702 141 1749

Значение шелковой ткани в истории «Шелкового пути»

С момента формирования караванной торговли китайский шелк привлек внимание Индии, Японии, Кореи и стран, расположенных в Средней Азии и Европе. Шелковая ткань не только пользовалась большим спросом в мировой торговле, но в ряде стран считалась официальной валютой, а другие страны обязывались платить налог в виде шелка.

Цель статьи: установить мету зарождения производства шелка и показать значимость и место шелковой ткани в формировании Шелкового пути. Чтобы достичь поставленной цели, были поставлены следующие задачи: опираясь на факты результатов археологических раскопок, установить родину производства шелка; показать использование терминов «Шелковый путь» и «Шелковые пути»; проанализировать пути перевозки товаров с периода формирования караванной дороги.

В ходе этой статьи используется теория инновационного фактора диффузии.

Несмотря на то, что на караванном пути, бравшем свое начало в Китае и распространившимся вплоть до Европы, перевозилось и продавалось несколько сотен разновидностей товаров, однако шелковая продукция всегда пользовалась особым спросом, в результате чего несколько крупных караванных путей, вошедших в историю, были названы именем этого товара, сохранившись в истории под названием «Шелковый путь».

Статья предназначена для учеников, студентов и ученых-историков, а также для всех интересующихся историей читателей.

Ключевые слова: Китай, торговля, Шелковый путь, караванная дорога.

Кіріспе

Жібек мата мен одан шығатын бұйымдар адамзат тарихында ерекше орын алады. Жібектің өндіріле бастаған уақытынан бастап, бұл өнім әлемдік саудада үлкен қызығушылық тудырды. Ерте және ортағасырлық дүние жүзі тарихында ешбір өнім «жібек» тәрізді әйгілі болып, әлемдік саудада өзіндік із қалдырмаған деп айтуға болады. Әйгілі сауда керуені – «Ұлы Жібек жолының» осы тауардың атымен аталуы соның дәлелі.

Жібек мата мен тоқыма ісінің ерте кезеңде пайда болуы біздің заманымызға дейінгі кезеңде өркениеттің жетілгендігін көрсетеді, ал осы өркениет орталығын анықтау тарихшылар мен жалпы жұртшылық үшін қызығушылық тудыратын жайт. Жібектің қай жерлерде таралғаны, сауда жолына кімнің үстемдік жүргізгені, қандай сауда бағытының болғандығын анықтау да Жібек жолы тарихында маңызды.

Аталған өзекті мәселені анықтау үшін диффузиялық инновациялық фактор әдісін қолдануды жөн көрдік. Диффузиялық концепцияны қолдану арқылы жібектің бір жерде (дәстүрлі түрде жібектің отаны Қытай болып саналғанымен, археологиялық және тарихи зерттеулерде күмән тудыратын жайттар кездеседі) немесе бірнеше жерде бір мезетте дербес пайда болғаны әлі күнге дейін тарихқа беймәлім. «Жібек жолы» атауының қалыптасуы туралы да

тарихшылар арасында нақты пікір жоқ. Аталған мәселені анықтау үшін мақала барысында диффузиялық қағидалар қолданылады.

Мақалада қарастырылатын мәселелер ауқымды хронологиялық шеңберді қамтиды, себебі Жібек жолының қалыптасу тарихы өте кең ауқымды қамтиды, сондықтан мақалада б.з.д. VII мыңжылдық пен б.з. XIII ғасырына дейінгі кезең қамтылады.

Жібек өндірудің құпиясы

Жібек өндірудің құпиясына келетін болсақ, жібектің таралуы мен тасымалдаудың шынайы тарихы сол кезеңдегі Европа мен Қытай елшілердің құжаттарында, саяхатшылардың аңыз әңгімелері мен сипаттауларында бейнеленген. Сол себепті жібектің қай кезеңде өндірілгені мен өзге мемлекеттерге таралу тарихы туралы нақты пікір жоқ. Дегенмен қолда бар мәліметтерге сүйене отырып қарайтын болсақ, жібек өндірудің құпиясы алғаш рет қытайлықтармен төрт мың жыл бұрын ашылған, дегенмен Фава және Витт есімді әйгілі батыс еуропалық зерттеушілер 7000 жыл бұрын деп көрсетеді (Радкевич, 1990: 5). Қытайда б.з.д. 3 мыңжылдықта жібек өндіру технологиясы туралы маңызды ақпаратты 1958 жылғы Цзяншаньдағы (Чжэцзян провинциясы) қазба жұмыстарынан аламыз. Онда Лянчжу мәдениеті ескерткіштерін зерттеу кезінде бамбук себеті

табылды, онда мата қалдықтары сақталған (Лубо-Лесниченко, 1981: 76-85). Күріш қалдықтарына жасалған радиокарбон анализі оның б.з.д. 2750 ± 100 жыл екенін анықтады (Кучера, 1977: 191).

А.А. Тихомировтің ойынша жібек өндіру б.з.д. 3000 жыл бұрынғы династиядан бастау алған. Қытай деректері бойынша император Чин Чонг (Ши Нонга) «жібек өндіру әдістері мен жібек плантацияларын кеңейту және жібек құртына күтімді жақсартуды қолға алады». Э.Ф. Поярковтың ойынша жібек өндірудің отаны Қытайдың Шандунь провинциясы. Б.з.д. 2255 жылы аталған провинция қытай императорына салықты жібекпен төлеп отырған. Тек б.з.д. XII ғасырда ғана жібек бүкіл қытай территориясына мәлім болған. Пекин университетінің профессоры Шан Юэ Инь-Шань кезеңіндегі (б.з.д. 1300-1200 жж.) Инь қаласынан табылған тасбақа сауыты мен сүйектерде жазылған иероглифтерде келесі түсініктер келтірген: «астық дақылдар», «нан», «тары», «жібек құрты», «тұт ағашы» (Хошимов, 2005: 43-44.). Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, жібек өндірісі алғаш рет Қытай өңірінде бастау алған. Келесі қызықты мәселе, ол жібек матаға деген өзге мемлекеттер мен тайпалық бірлестіктердің көзқарасы мен жібек өндіру технологиясын қытайлықтардан кейін кім игергендігі туралы.

IV мыңжылдықта жібекті қытайлықтардан кейін Жапония, одан кейін Үндістан өндіре бастады деген болжам бар. Мукерджидің ойынша жібек тұтының отаны Үндістанның таулы аймақтары. Оның 1890-1891 жылы жарық көрген еңбектерінде жібекті өндіру тек бір жерде ғана болған жоқ. Санскрит тіліндегі ежелгі ескерткіштерде жібек туралы ақпарат бар болғанымен, Қытай туралы ешбір мәлімет келтірілмеген (Хошимов, 2005: 42). Үндістан туралы алғашқы деректерді грек авторларының еңбектерінен кездестіруге болады, дегенмен онда жібек туралы мәлімет жазылмаған. Д.М. Россинский былай деп көрсетеді: «Үндістер қытайлықтардың жібек тұтынан жібек өндіру әдісінен ешқандай жаңалық алған жоқ. Бұл тек бұрыннан бері әртүрлі жәндіктерден жібек өндіру әдісінің қарапайым жаңаруы болды». XVIII ғасырдың бірінші жартысында Шығыс Үндістанға сапар шеккен неміс дәрігері Румфиус ежелгі үндістердің жоғары сапалы жібек матасы туралы баяндайды. Ол үндістерден қытайлық тұтқа қатысы жоқ бірнеше жібек матасын аңғарды, сондай-ақ олардың сапасының әлдеқайда жақсы екендігін айтады (Хошимов, 2005: 115-116). Ал жібек маталарының Үндіс-

танда бар болғандығын көрсететін мәліметтер б.з.д. II мыңжылдықтың ортасына жатады (Gulati, 1961: 55-57).

К. Леман-Хаупт 585 жылы бұзылған урартудағы Топрак-кола бекінісінен табылған мата қалдығын зерттеу барысында оны Қытайда жасалған деген қорытынды жасады. Афина маңынан неміс археологтары матамен оралған ыдыстағы күлді тапты. Г. Хундттың ойынша мата Қытай жібек құртынан жасалған (Лубо-Лесниченко, 1994: 216). А.П. Франкфор Герадот пен Ксеновонның Мидеяны суреттеген жазбаларын мысалға келтіре отырып, Батыстың (Антикалық Греция) жібекті білгенін айтады. Автордың ойынша жібектің жабайы жібек құртынан жасалғанын айтып, оның басқа түрден жасалғанын және ол б.з.б. VI-IV мыңжылдықта Үндістанда белгілі болған деген қорытынды жасайды (Франкфор, 1989: 213). Бұл Үндістанда да жібек өндірілгенін көрсетеді, дегенмен оның нақты қай кезеңде қалыптасқаны туралы болжам жасауға мүмкіндік бермейді. Археологиялық зерттеулерден Үндістандағы жібекті қолданудың басталу мерзімі б.з.д. VI-IV мыңжылдық екендігін байқауға болады, ал одан ерте кезеңді көрсететін археологиялық дәлелдер жоқ, сондықтан жібектің дербес отаны Үндістан елі болды деп кесіп айту киын. Дегенмен Үндістан елінің ежелгі тоқыма ісінің жетістігі – жібек өнімі ежелден таралғандығы және оны қолданғандығы анық.

Жапонияда жібек өндіру III ғасырдан бастап кең ауқымда таралған. Дегенмен Жапон аңыз әңгімелерінде жібек өндіру 1800 жыл бұрын қолға алынған деген мәліметтер кездеседі. Ал деректерге сүйенетін болсақ, жапон императоршасы Иингу Кого III ғ. Кореяға баса көктеп кіріп, салықты жартылай жібекпен салады. Осы кезеңнен бастап жапондықтар жібек өндіруді үйренген (Хошимов, 2005: 120-121).

Қолда бар ақпаратқа сүйенетін болсақ, жібек жасаудың құпиясы ғасырлар бойы қатаң сақталып келгендігіне қарамастан, IV-VI ғасырларда жібекті өндіру Қытайдың монополиясы ғана емес, Жапония, Корея, Орталық Азия, Үндістан да таныс болады, дегенмен бұл мемлекеттерде жібек дербес түрде өндірілгені немесе Қытайдан әкелінгені туралы дерек жоқтың қасы (Dr. Ron Cherry). Жібек өнімімен Үндістан, Жапония, Корея ежелден таныс болып, қолданып, аталған мемлекет өкілдерінің қызығушылығының жоғары болғаны соншалық, жібек өндіру технологиясын білуге талпынып, кейінірек өздері өндіруді қолға алған.

Батыстағы гректер мен римдіктер үшін жібек өндіру технологиясы ұзақ жылдар жұмбақ болып келді. Рим натуралисті Үлкен Плинийдің жазуы бойынша б.з.б. 70 жылы жібек күлгін өңделмеген түрде ағаш жапырақтарында өседі. Рим империясы ұзақ уақыт жібек үшін алтын және күміспен төледі. Плинийдің мәлімдеуінше жібекке жұмсалған шығынның құны жылына миллион сестерций. Б.з.д. I ғасырда жібектің құнды болғаны соншалықты, бай римдіктердің өзі бұл матаның тек аз ғана бөлігін сатып алу мүмкіндігіне ие болып, оны киімдеріне сәнді түйрегіш ретінде тігіп қоятын болған. Римде б.з.д. 46 жылы жібектен киімдер кие бастаған. Жібекті дайындау тәсілі – жібек құрты Грецияда IV ғасырда белгілі болған. Аристотельдің «Жануарлар тарихы» және Плиней еңбектерінде жібек туралы ақпарат бар. Б.з. I ғасырында Қытай мен Батысты жалғайтын құрлықтық жолмен қатар су жолдарының ашылуы Батыс елдерінде жібектің көлемінің өсуіне ықпал етті. Осыған қарамастан, қытайлық жібек монополиясы құпиясын қатаң сақтады, жібек өндіру технологиясы Батыста тек VI ғасырда ашылды (Мэй, 2004). Осылайша, ежелгі Қытай елі өркениетінің үздік жетістігінің бірі – жібек өнімі рим мен грек еліне таралып қана қоймай, оған деген қызығушылықтың болғаны соншалық, оны алтын мен күміске сатып алып, оның құпиясын ашуға тырысқан.

Л.Н. Гумилевтің «Көне түріктер» атты еңбегінде былай көрсетеді: саудада ең маңызды тауар – жібек болды, ол Еуропаға Август кезеңінен бастап келе бастады. Византияның жібекке деген сұранысы өте жоғары болатын, себебі сарай мен аристократтардың қажеттілігінен басқа, қосымша әскерді жалдау барысында жібек валюта есебінде саналды. Жібек арқылы Византия Еуропадан одақтастарды, жалдамалыларды, кез келген тауар мен құлдарды жалдай алатын. Жібек Византияда алтын мен бағалы тастармен қатар бағаланды (Гумилев, 2014). Дегенмен Византияны бағалы тауармен қамтамасыз ететін артерия Солтүстік Иран мен сасанидтер жері арқылы өтетіндіктен, олар керуен жолын уысынан шығармады. Сондықтан жібек өнімінің көп бөлігін өздеріне қалдырып, батыс елдеріне өздерінің белгілеген бағасы бойынша сатып отырды (Chavannes, 1913: 128). Византиялықтар ирандықтардың жібектің бағасын жоғарылатуына қарсы болды, себебі Иранның күшеюі Византияға қауіп төндірді. 531 жылы Византия королі Юстиниан африкандық саудагерлерді делдал ролін өз қолдарына алуға көндіруді көздеу мақсатымен

Эфиопиямен келіссөздер жүргізеді, дегенмен парсылардың үнді порттарындағы үстемдігі басым болғандықтан, эфиопиялықтар жібекті сатып алу монополиясын қолдарына ала алмай, 552 жылы жасалған бейбіт келісім бұрынғы сауда дәстүрін қайта қалпына келтірді (Диль, 1908).

540 жылғы Иранмен болған жаңа соғыс, Юстинианды жібектің бағасын түсіруге мәжбүрледі, ал парсы саудагерлері бұл бағамен жібекті сатуға келіспейді. Себебі Иранның жібек бағасын түсіруі Юстинианның күшеюіне ықпал ететін. Жібекті арзан бағамен алу Юстинианға Еуропадан жалдамалы әскер жалдауына мүмкіндік туғызатын еді. Иранның жібек бағасының түсірмеуі салдарынан Сирияда шикізаттың жоқтығынан жібек тоқу мануфактуралары тоқырауға ұшырады. 570 ж. Хосрой Ануширван Йеменге иелік етіп, византиялықтарға Қызыл теңіз бен Үнді теңізіне жолды жауып тастады. Осы кезеңде тарих сахнасына жаңа серіктес – түрік қағанаты қосылады. Түріктер болса аталған мезетте Қытайдан үлкен көлемде жібекті алым-салық ретінде алған болатын. Үйлерін жібекпен қаптағанына қарамастан түрік хандары барлық жібекті толық қолдана алмады. Бұл түрік қағанаты арқылы жібек тасымалының кең өріс ала бастауына негіз болады (Гумилев, 2014). Айта кететін жайт, Қазақстан аумағындағы тайпалар мен ежелгі мемлекеттер Жібек жолы бағытында орналасқандықтан, сауда жолының өркендеуіне ежелден бастап өзіндік үлес қосқан.

Шындығында, Жібек жолы бұл әртүрлі жолдардың, жол жүйесінің, бағыттар мен каналдардың тығыз алмасуы, ал оның орталығы Орталық Азияның далалық аймақтары. Қытайдан шыққан тауарды сауда керуені Батыс елдеріне тасымалдау барысында Орталық Азия аймағымен өтетін, онда көшпелілер мен мал шаруашылығымен айналысушылар, саудагерлер мен әскер мекендейтін.

Еуропаға (Испанияға) жібек Византия мен араб мемлекеттері арқылы келсе керек. Кең көлемде жібек Еуропа мемлекеттеріне XIII ғасырдан бастап танылды. Ресейде жібек өндіру патша Михаил Федорович (1596-1645 жж.) кезінде басталып, жібек өндіру плантациялары салынды (Радкевич, 1990: 6-7).

Жібекті бағалы тауар ретінде әртүрлі мемлекеттерде қолдану сол елдерде жібекті өздері өндіруге қызығушылықтың артуына әкелді. Жібекке деген сұраныс пен қызығушылықтың жоғары болғаны сонша, біртіндеп мемлекеттер жібек құртын өндіріп, одан жіп пен мата өндіру технологиясын игере бастады. Нәтижесінде

жібек мата күнделікті тауарға айналып, өзінің құндылығын жоғалтты.

«Жібек жолы» атауының шығуы

Жібекпен байланысты ғылыми айналымда «Жібек жолы?» «Жібек жолдары?» деген түсініктер қолданылады. Дүние жүзі ғалымдарының бір бөлігі сауда жолын «жібек жолдары» (The Silk Routes) деп көпше түрде айтқанды жөн санайды (Jerry, 1993). Қазіргі кезеңдегі тарихшылар Үнді теңізі, Қызыл теңіз, Жерорта теңізі арқылы жасалған сауда байланыстарын негізге ала отырып «жібек жолдары» (the Silk Routes) дейтін болса (Beaujard, 2010: 23), француз тарихшылары дәстүрлі «жібек жолы» (la route de soie) деген атауға сүйенеді (Biarnès, 2008: 125). Неміс ғалымдары да дәстүрлі түрде «жібек жолы» (Seidenstrasse) деп көрсетеді (Klimkeit, 1988). Ұлыбританиялық тарихшы Дэвид Кристинан болса, адамдардың, жануарлар мен тауарлардың, идеялар мен аурулардың Афро-Ауразиялық құрлық арқылы жылжуын «Жібек жолдары» деп көпше түрде құрлықтық және су жолдарын қоса алып, кең контекстте қолданған (Mair, Hickman, 2011: 7).

Жібек жолы атауының қайнар көзіне келетін болсақ, 1877 жылы неміс географы, геолог, ғалым әрі зерттеуші Фердинант фон Рихтгофен «Жібек жолы» және «Жібек жолдары» деген атаудың негізін қалады (Richthofen 1877-1912a). Ол өз еңбектерінде II ғасырдағы Птоломейдің бізге жеткен «География» атты еңбегін, сондай-ақ б.з. I ғасырында Марин Тирскийдің «Жібек жолы» деп «жібек жерін» көрсеткен деректі қолданған. Осы кезеңде б.з.б 100 – б.з. 150 жылдарында Рим империясы мен Қытай хандығын байланыстыратын көптеген сауда жолдары болғаны белгілі (Wagh, 2007: 1-10). Рихтгофен «Жібек жолдары» деген атауды Хан кезеңіндегі саяси экспансия мен сауда байланысын көрету үшін және географиялық білім көзі ретінде қолданған. «Жібек жолы» деген жекеше түрдегі атауды ол Мариннің маршрутына сүйене отырып жаса-са, ал көпше түрде бұл Памирдің шығысы мен батысындағы жолдарды көрсеткен. Маринустың маршруты бойынша «Жібек жолы» бір жол немесе маңызды жол емес деген тұжырым жасайды (Richthofen 1877-1912b).

«Жібек жолы» және «Жібек жолдары» бұл тауарды тасымалдаудың бірнеше бағыт арқылы жүзеге асып, сауда жолдары саяси жағдай мен тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріп отыруынан әртүрлі негізде қолданылса керек. Осы ретте

«Жібек жолының» бірнеше бағытта жүруі оның атауына ықпал еткендігін көруге болады. Жібек жолының кейбір бағыттары (К. Рихтгофеннің «Қытай» кітабында айтылған) б.з.д. III-II мыңжылдықта қалыптасқан (Нуртазина, 2015: 18). Археологиялық зерттеулер қорытындысына сүйенсек, Европа мен Қытайдың көшпелі және отырықшы халқын қамтыған сауда құрылымы Индостаннан Оралға және Сібірге дейінгі аумақты қамтыған (Мамлеева, 1999: 53-61).

Батыс пен Орталық Азиядағы айырбас тарихын тереңірек түсіну үшін тек саяси және әлеуметтік тарихты білу аздық етеді, сондай-ақ б.з.д. төрт мыңжылдықтан бастап сауданың ұйымдастырылуын, қандай тауардың айналыста болғанын және сауда жолындағы мемлекеттердің әкімшілік және салық жүйесін білу қажет. Таяу Шығыстағы империялық мемлекеттердің ұлғаюымен аймақ аралық сауда жүйесі қола дәуіріндегі құжаттарда жақсы сақталған. Үнді өзені жазығы мен Оңтүстік Месопотамиядағы сауда байланысы б.з.д. III мыңжылдықта жазылған. Мэллори мен Майр және өзгелердің көрсетуінше Орталық Азия мен өзге батыстық өркениеттердің байланысы ертеректе көрсетілген. Б.з.д. 2000 жылдықта Евразиялық ішкі сауда айырбас байланыс жолдары бірізді жолға қойылып, Таяу Шығысқа сауда байланысында алдыға қарай жылжулар байқалады. Сол кезеңдегі құрлықтық және су жолдарындағы сауда байланысы Таяу Шығыс құжаттарында сақталған. Сауда байланыстары жанама болғандығына қарамастан, олар Үнді жазығындағы Хараппа өркениеті мен Оманда және Оңтүстік Месопотамияда б.з.д. 3000 жылдықтың соңында байқалады. Б.з.д. 2000 жылдықта айырбас кең жүйе бойынша археологиялық және жазба мәліметтерінде Таяу Шығыста кездеседі (Mair, Hickman, 2011: 8-9).

Трансевразиялық байланыс жүйесі б.з.д. III мыңжылдықта қалыптаса бастаған, осы кезеңде Месопотамия мен Эламнан Үнді жазығы мен Памир тауларына баратын жол белгілі болған, ол жақтан Таяу Шығысқа бадахшан лазуриті тасымалданған. Бадахшаннан Батысқа қарай жол солтүстіктегі Иран таулы үстіртінен Қосөзен қалалары – Ур, Урук, Кишу, Лагаш арқылы өткен. Оңтүстікте керуен жолы Қосөзеннен Үнді жазығынан Мохенджо-Даро мен Хараппа өркениеті орталығына дейін жеткен. Дж. Р. Алденнің көрсетуі бойынша, Қосөзен мен Үнді жазығының сауда жолдары мен мәдени орталықтарын өз қолдарында ұстаған эламдар IV-III мың жылдықта Орталық Шығыста

ежелгі қалалар мен қалалық орталықтарды байланыстыратын жүйені салған (Alden, 1982: 613-640). Солтүстіктегі бағыттардың бірі Арал маңына дейін жеткен. Осы жол арқылы лазурит Қазақстанның ішкі аумақтары мен Ферғана, Ташкент оазистеріне тасымалданған (Ширинов, 1990: 4-9). Б.з.д. II мың жылдықта, қола дәуірі кезеңіндегі Орталық Азия, Оңтүстік Сібір және Орал маңы халықтарымен сауда байланыстарын реттеген көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан тайпалар болса керек. Шикізатқа қызығушылық танытқан тайпалар «лазурит жолы» өтетін аймақтық жүйеге енді.

Евразияның ұзақ кезеңдік тарихында Жібек жолындағы сауда көші-кон үдерісімен, жаңа мемлекеттердің пайда болуымен үлкейіп және кішірейіп отырған. Б.з.д. соңғы екі мыңжылдықта халықаралық сауда интеграциаланып, қазіргі сауда жүйесіне жақын этникалық топтар «сауда диаспоралары» үстемдік жүргізіп тұрған. Осы кездегі патшалардың айырбас үлгісінде ескі және тығыз схема болатын, ол Орталық Азия мен Эгей теңізін жалғастыратын. Орталық Азия мен Жерорта теңізі арасындағы халықаралық сауданың ерте дамуы құжаттарда жақсы сақталған. Ол орталық Анатолиядан Ассирия астанасы Ассурдан солтүстік-батысқа 1000 км орналасқан Канеште табылған жазба мәліметтерінде көрсетілген. Тоқыма мата мен қалайы Орталық Анатолияға жеткізіліп, күміс пен алтын алып отырған. Бірақ бұл саудагерлер жай транзиттік сауда емес «үлкен халықаралық сауда жүйесіне қатысқан» (Maig, Nickman, 2011:7).

Қола дәуірі кезеңінде Оңтүстік Орал, Алтай, Орталық Қазақстан аймақтары қола орталығына айналып, бүкіл Евразияны қоламен қамтамасыз еткен. Енесей мен Оралдың орманды далалы аймағында XVIII-XVI ғғ. қалыптасқан андронов мәдениетіндегі тайпалар Евразия тарихында, соның ішінде сауданың дамуында маңызды рөл ойнайды. Орталық Қазақстан мен Алтай өңірінен қола мен қола бұйымдары сауда жолдары арқылы Батысқа және Шығыстағы Синьцзянь аймағына тасымалданған. Қоланың келесі бір орталығы Жетісу аймағы. Бұл өңірден X-VIII ғғ. шығарылған қола бұйымдар Батыс Қытайға тасымалданған. Зерттеушілердің ойынша қоланың таралуы Жібек жолының өзіндік бастамасы болса керек (24, с. 112). Келтірілген мәліметтерден сауда байланыстарының Қазақстан аумағында қола кезеңінен басталғандығын көруге болады.

Н.Б. Янковскаяның жазба мәліметінде I мыңжылдықтың орта кезеңінен бастап тасымал көлемі айтарлықтай өскенін айтады. Н.Б. Ян-

ковская, Ассирия мемлекетінің экономикалық жағдайын саралай отырып мынадай қызықты мәлімет келтіреді: б.з.д. VII ғасырда Тиглатпаласар III Ассирияға бағынышты облыстарға тоғыз тонна лазурит көлемінде салық салған (Байпаков, 2007: 112-113). Біздің ойымызша бұл сандық көрсеткіш шикізатты өндіру мен оны ұзақ жолға тасымалдау үдерісінің реттелгендігін көрсетеді. «Лазуритпен» қатар жоғарыда «нефрит» жолы да жұмыс жасады. Әдебиеттерде Қытайға тасымалданып отырған бірнеше нефрит жолы туралы айтылады. Біріншісі – Байкал маңы мен Шығыс Саян бұл кезде жол Моңғол даласы арқылы өтеді, екіншісі – хотан кен орнынан Яркенд өзенінің жоғарғы ағысына дейін.

Орталық Азияға б.з.д. 140-130 жж. келген Чжан Цяньның айтуы бойынша, нефриттің Қытайға келуі ол бұл аймаққа келгеннен әлдеқайда бұрын басталған. Гуань-цзыдың көрсетуі бойынша нефрит жолында делдал ретінде б.з.д. III ғ. дейін Синьцзяндық Шығыс Түркістан (әрі қарай Шығыс Түркістан) аймағын қолында ұстаған юэчжилықтар болған (Янковская, 1956: 33). Зерттеулерде б.з.д. II мыңжылдықтың екінші жартысында Қытайға хотаннан нефрит тасымалданған (кейбір деректер бойынша III мыңжылдық). Аньяндағы Фу Хао қорғанынан б.з.д. XIII-XII ғғ. жататын жеті жүзге жуық хотандық нефриттен жасалған бұйымдар табылды. Е.И. Лубо-Лесниченко бұл бұйымдардың батыспен байланысы бар екенін және оның Шығыс Түркістан халқымен байланысын үзбегендігін көрсетеді деген тоқтамға келеді (Франкфор, 1989: 212). II мыңжылдықтың ортасында Шығыс Түркістан мен Орта Азия аймағына жібек етене ене бастайды. Сапалитеп (Өзбекстанның оңтүстігі) қаласының маңынан б.з.д. 1700-1350 жж. жататын жібек қалдығы табылды (Аскаров, 1973: 173-174).

Ұлы Жібек жолының қалыптасу генезисі Қиыр Шығыстың солтүстік, батыс және оңтүстік батыстағы елдермен байланыс орнатпаса мүмкін болмас еді. Бұл үдеріс ежелгі қытайлықтардың Монғолия және Шығыс Түркістанның көшпелі тайпаларымен және көшпелі тайпалардың өзара қарым-қатынасы (юэчжи, үйсін, ғұн) нәтижесінде қол жеткізілді. Хан династиясының билігі басында (б.з.д. 202 ж.) Шығыс және Орталық Азия аймағында байланыс жүйесі қалыптасып, ол Солтүстік Қытайдан Амур, Байкал, Минусинск қазаншұңқырын, Алтай, Тянь-Шань, Памир және Тибет аймақтарын қамтыды. Ал Қытай императоры У-Ди 138 жылы қытай дипломаты Чжан Цянді батыстағы

юэчжей тайпасына сюнну тайпасымен соғысқа одақтас ретінде көндіруге жібереді. Чжан Цяньнің сапары Қытай империясының одақтас пен серіктеске қызығушылығын көрсетті. Бірақ сапар дипломаттың сюннулардың қолына он жылға тұтқынға түсуімен ұзаққа созылып, ол тұтқыннан қашып шығып қана өз сапарын жалғастырды. Ол уақытта юэчжилықтар Бактрияны жаулап алып Орталық Азияда орныққан болатын. Сапар нәтижесіз аяқталғанымен, Чжан Цяньнің Батыс елдері туралы жинаған мәліметі аса құнды болды. Ол Ферғана мен Бактрияда болып, жеті сауда қаласын көріп, Үндістанға сауда керуендерінің жүретіндігін айтады (История Востока, 1997: 451). Чжан Цянь саудагерлермен тілдесе отырып, Үндістан, Парфия туралы ақпарат жинап, Қытайдың жібек елі ретінде танымал екендігін білді (демек Үндістан мен Парфия жібектің Қытайдан өндірілетінін білген деген болжам жасауға болады). Жаңа жерлер туралы мәліметтер қытайлықтардың географиялық білімін арттырып, қытайдың сыртқы сауда байланысын кеңейтуге негіз болды. Б.з.д. II ғ. Сюннулар Ганьсу стратегиялық маңызды аймағына үстемдік жүргізді. Оларға қарсы б.з.д. 121 жылы Қытай сәтті жорық жасап, нәтижесінде сюннулар Ганьсу аймағынан ығыстырылып, Хан империясының Шығыс Түркістанға жолы ашылды. Шығыс Түркістанға жіберілген сауда керуендері Қытайдың «Батыс аймақтарын» белсенді игеруіне негіз болды. Нәтижесінде б.з.д. II ғасырдың соңынан бастап тарихта жүйелі түрде трансевразиялық байланыс жүйесі қалыптасып, ол «Ұлы Жібек жолы» деген атаумен тарихқа енді. Белгілі америкалық ғалым Эдвард Хетцель Шефер «Жібек жолы тарихында сауда жолымен жүз алпыс тоғыз тауар түрі, он сегіз тауар топтамасы тасымалдаған» деп көрсетеді. Осы тауарлардың ішінде ең басты және маңыздысы жібек болғандықтан сауда жолы «Жібек жолы» деп аталып, бұл атау халықаралық қауымдастықпен қабылданады (Хошимов, 2005: 56).

Қорытынды

Мақалада қолданылған зерттеулерге сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, жібек өнімін өндірудің отаны – Қытай. Ерте Қытай өркениетінің озық жетістігі – Азияның және Еуропаның өзге тайпалық одақтарында, қала мемлекеттері мен мемлекеттеріне дейін таралды. Жібекті шығару құпиясын қатаң сақтау арқылы Қытай жібек монополиясын XIII ғ. дейін өз қолында ұстай алды.

2. Қытайдан басталған керуен жолының Үндістанға, Орталық Азия мен Римге дейін таралуы барысында жүздеген тауар түрі болғанына қарамастан жібек өнімі әлемдік саудада үнемі сұранысқа ие болып, тіпті валюта деңгейіне жетіп, алтынмен қатар қолданылғандықтан, сауда жолы «Жібек жолы» деген атауға ие болды.

3. «Жібек жолы» және «Жібек жолдары» термині сауда керуенінің Қытайдан Батыс елдеріне құрлықтық және су жолдарының бірнеше бағытпен таралуына байланысты қалыптасқан. Дегенмен әлемдік қауымдастық шешімімен керуен жолы жалпылама «Жібек жолы» деп аталды.

4. Жібек жолының қалыптасу кезеңі мақалада көргеніміздей өте ауқымды, жібекпен танысу, оны қолдану Үндістанда, Жапонияда, Кореяда, Антикалық Греция мен Римде, ортағасырлық Түріктер мен Арабтарда, Парсыларда, Вавилан мен Африкада, Испанияда және т.б. мемлекеттерінде әртүрлі. Дегенмен барлығына ортақ белгі ол – жібекке деген қызығушылық, оны ұзақ уақытқа дейін ауқаттылардың қолдануы, сауда жолында үнемі сұраныс пен жібек өндірудің құпиясын ашуға деген талпыныстың болуы.

5. «Жібек жолының» тарихи маңызы бұл ерте кезеңдегі Қытай өркениетінің жетістігі, инновациясы – жібек пен оны өндіру технологиясының әртүрлі сауда бағыттары бойынша түгелдей дерлік Евразия аймағына таралуы.

Әдебиеттер

- Радкевич В.А. (1990). Великий шелковый путь. – М.: Агропром-издат, 1990. – 239 с.
- Лубо-Лесниченко Е.И. Возникновение шелководства (мифы и факты). // Искусство и религия. – Л.: 1981. – С. 76-85.
- Кучера С. (1977). Китайская археология. – М.
- Хошимов М. (2005). Великий Шелковый путь и Центральная Азия. Туркестен. – М.: Издательство МКТУ.
- Gulati A. (1961). A note on the early history of silk in India // Technical reports on archeological remains. Poona. p.55- 57
- Франкфор А.П. (1989). Существовал ли Великий шелковый путь во II-I до н.э. // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата.

- Dr. Ron Cherry. History of Sericulture. ESA, Bull. Entomol. Soc. Am. (35:83-84) // <https://www.insects.org/ced1/seric.html>
- Мэй В.Д. (2004). Великий Шелковый путь в истории китайской музыкальной культуры: автореферат на звание кандидата искусствоведения. Санкт-Петербург // <http://www.dissercat.com/content/velikii-shelkovyi-put-v-istorii-kitaiskoi-muzykalnoi-kultury#ixzz4a8yIz6xX>
- Гумилев Л.Н. (2014). Древние тюрки. – М., 2014. // <https://mybook.ru/author/lev-gumilev/drevnie-tyurki/reader/>
- Chavannes E. Et Pelliot P. (1913). Traite maniche' en retrouve en Chme // JA Ser. XI. Vol. I. p. 128.
- Диль Ш. (1908). Юстиниан и византийская цивилизация в VI в. – СПб.
- Jerry H. Bentley (1993). Old World Encounters: Cross-cultural Contacts and Exchanges in Premodern Times (New York and Oxford: Oxford University Press), chapter 2.
- Beaujard P. (2010). "From Three Possible Iron-Age World Systems to a Single Afro-Eurasian World-System, Journal of World History 21: 1-43.
- Biarnès P. (2008). La Route de la Soie: une histoire géopolitique (The Silk Road: A Geopolitical History). - Paris: Ellipses, 2008
- Hans-Joachim Klimkeit Die Seidenstrasse: Handelsweg und Kulturbrücke zwischen Morgen- und Abendland (The Silk Road: Commercial Highway and Cultural Bridge between East and West) (Cologne: DuMont, 1988.
- Mair V.H., Hickman J. (2011). Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- F. Freiherr von Richthofen, China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien, Vol. 5. № 1. – 1-11 p.
- Waugh D.C., "Richthofen's 'Silk Roads': Toward the Archaeology of a Concept," The Silk Road 5 (2007): 1-10 // www.silk-road.com/toc/newsletter.html.
- Нуртазина Н.Д. (2015). (2015). История тюркской цивилизации. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 203 б.
- Мамлеева Л.А. (1999). Становление Великого шелкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии // Vita Antiqua. – 2-1999. – С. 53-61.
- Alden J.R. Trade and Politics in Proto Elamite Iran // Carrent Anthropologi. University of Michigan. 1982. – №2. Vol. 25. – 613-640 p.
- Ширинов Т.Ш. (1990). Древнейшие торговые пути Средней Азии (III-II тыс. до н.э.) // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент. – С. 4-9.
- Байпаков К. (2007). Великий Шелковый путь на территории Казахстана. – Алматы: Адамдар, 2007.
- Янковская Н.Б. (1956). Некоторые вопросы экономики ассирийской державы // ВДИ. – 1956. – С. 33.
- Аскаров А. (1973). Сапалитера. – Ташкент, 1973. – С. 173-174.
- История Востока. (1997). – М., 1997. – Т. 1.

References

- Radkevich V.A. (1990). Velikij shelkovyj put'. [The Great Silk Road]. – М.: Agroprom-izdat.
- Lubo-Lesnichenko E.I. (1981). Vozniknovenie shelkovodstva (mify i fakty). [The beginnings of silk production (myths and facts)]. // Arts and religion. Leningrad. P. 76-85.
- Kuchera S. (1977). Kitajskaja arheologija. [The Chinese archeology]. Moscow.
- Khoshimov M. (2005). Velikij Shelkovyj put' i Central'naja Azija. [The Great Silk Route and the Central Asia]. Turkestan. MKTU edition.
- Gulati A. (1961). A note on the early history of silk in India // Technical reports on archeological remains. Poona. p.55- 57
- Frankfor A.P. (1989). Sushhestvoval li Velikij shelkovyj put' vo II-I do n.je. // Vzaimodejstvie kochevyh kul'tur i drevnih civilizacij [Did the Great Silk Route exist in II-I millennium B.C. // The interaction of cultures of nomads and ancient civilizations]. Alma -Ata. p.213
- Dr. Ron Cherry. History of Sericulture. ESA, Bull. Entomol. Soc. Am. (35:83-84) // <https://www.insects.org/ced1/seric.html>
- Mei V.D. (2004). Velikij shelkovyj put' v istorii kitajskoj muzykal'noj kul'tury. Avtoreferat na zvanija kandidata iskusstvovedenija. [The Great Silk Route in the history of the Chinese musical culture. The abstract for the title of the Candidate of the Arts history]. Saint-Petersburg, 2004. // <http://www.dissercat.com/content/velikii-shelkovyi-put-v-istorii-kitaiskoi-muzykalnoi-kultury#ixzz4a8yIz6xX>
- Gumilyov L. N. (2014). Drevnie tjurki. [The ancient Turks]. Moscow // <https://mybook.ru/author/lev-gumilev/drevnie-tyurki/reader/>; Heliodor. Ethiopian, Translation by Egunov. Moskva-Leningrad. P. 99
- Chavannes E. Et Pelliot P. Traite maniche' en retrouve en Chme // JA Ser. XI. Vol. I. 1913; p. 128.
- Dil S. Justinian and Byzantine civilization in the 6th century. Saint-Petersburg, 1908. – p. 546.
- Jerry H. Bentley, Old World Encounters: Cross-cultural Contacts and Exchanges in Premodern Times (New York and Oxford: Oxford University Press, 1993), chapter 2.
- Beaujard P. "From Three Possible Iron-Age World Systems to a Single Afro-Eurasian World-System, Journal of World History 21 (2010): 1-43.

- Biarnès P. (2008). *La Route de la Soie: une histoire géopolitique* (The Silk Road: A Geopolitical History). - Paris: Ellipses.
- Hans-Joachim Klimkeit, (198). *Die Seidenstrasse: Handelsweg und Kulturbrücke zwischen Morgen- und Abendland* (The Silk Road: Commercial Highway and Cultural Bridge between East and West) (Cologne: DuMont, 1988.
- Mair V.H., Hickman J. *Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity*: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2011. – 103 p.
- F. Freiherr von Richthofen, China. *Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien* (China: Results of a Personal Journey and Studies Based Upon It), 5 vols. (Berlin: Reimer, 1877-1912), vol. 1, passim.; The Silk Road. Vol. 5. № 1. 1-11 p.
- Waugh D.C., “Richthofen’s ‘Silk Roads’: Toward the Archaeology of a Concept,” *The Silk Road* 5 (2007): 1-10; www.silkroad.com/toc/newsletter.html.
- Nurtazina N.D. (2015). *Istorija tjurkskoj civilizacii*. [The history of the civilization of Turks]. Almaty: Kazakh University.
- Mamleeva L.A. (1999). *Stanovlenie Velikogo shelkovogo puti v sisteme transcivilizacionnogo vzaimodejstviya narodov Evrazii // Vita Antiqua* [The formation of the Great Silk Road in the system of trans-civilizational interaction of the peoples of Eurasia] // <http://archaeology.kiev.ua/pub/mamleyeva.htm>
- Alden J.R. (1982). *Trade and Politics in Proto Elamite Iran* // *Current Anthropology*. University of Michigan. №2. Vol. 25. 613-640 p.
- Shirinov T.S. (1990). *Drevnejšie torgovyje puti Srednej Azii (III-II tys.do n.je.)* [The oldest trade routes of Central Asia (3-2 millennium B.C.)] // *Formation and development of the roads of the Great Silk Route in the Central Asia in antiquity and the Middle Ages*. Tashkent. p. 4-9
- Baipakov K. (2007). *Velikij Shelkovyj put' na territorii Kazachstana*. [The Great Silk Route across the territory of Kazakhstan]. Almaty: Adamdar. p. 496.
- Yankovsky N. B. (1956). *Nekotorye voprosy jekonomiki assirijskoj derzhavy* // *VDI* [Some issues of the economy of the Assyrian state] // *VDI*.
- Askarov A. (1973). *Sapallitepa*. Tashkent, 1973. P. 173-174
- Istorija Vostoka*. (1997). [The history of the East]. Volume 1. Moscow.

3-бөлім
**АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ
ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІ**

Раздел 3
**АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ
И МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО**

Section 3
**ARCHEOLOGY, ETHNOLOGY
AND MUSEUM STUDIES**

Қалыш Аманжол¹, Керімқұлова Айне²

¹тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kalysh_54@mail.ru, тел.: +7 702 379 9533

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасының 2 курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: anelia-janim@mail.ru, тел.: +7 702 560 5465

**БЕЛОРУСТАРДЫҢ 1990-2000 ЖЫЛДАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
САНЫ ЖӘНЕ ТАРАЛУЫ**

Мақала отандық тарихи-этнография ғылымының зерттелмеген мәселелерінің бірі – қазақстандық белорустар арасындағы этнодемографиялық үдеріске арналады. Қарастырып отырған шығыс славян этносының алғашқы қоныс аударушылары төңкеріске дейінгі Қазақстан аумағына ХІХ ғ. бірінші жартысында келді. ХІХ ғ.-дың 80-жылдары белорустар топ-тобымен Белоруссияның Могилев, Витебск, Виленск, Минск және Гродно губернияларының уездерінен қоныс аудара бастады. Бұл үдеріс 1900 ж. Батыс-Сібір, ал 1906 ж. Орынбор-Ташкент темір жолдары салынған соң және 1906 ж. басталған Столыпин реформасынан кейін өз жалғасын тапты. Қазақстанға белорустардың көшуі кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде де жалғасты: 1917 ж. қазан төңкерісі, 1918–1922 Азамат соғысы салдары, 1919–1922, 1930–1932 жж. жаппай ашаршылық, 1928–1932 жж. күштеп ұжымдастыру мен индустрияландыру, 1939–1945 жж. Екінші Дүниежүзілік соғыс, 1954–1960 жж. тың және тыңайған жерлерді игеру, өнеркәсіп орындарын салу, көлік және т.б. өз ықпалын жасады. Біз зерттеп отырған 1990-2000 жылдары белорустар арасындағы этнодемографиялық үдеріс объективті және субъективті факторлармен ерекшеленеді. Біріншіден, белорустар 1989 ж. халық өсімі жағынан шарықтау шегіне жетіп – 182 601 болса, 2009 ж. – 66 476 адам, яғни үш есеге кеміді. Екіншіден, белорустар Қазақстан Республикасындағы басқа шығыс славян және еуропалық этностар сияқты депопуляцияға ұшырады. Бұл кері бағыт олардың этникалық Отанына оралуымен, табиғи өсімінің төмендеуімен және орыс этносымен ассимиляцияға ұшырауымен түсіндіріледі. Бұған орыстардың араласуымен этникалық ұлт-аралас отбасын құру, екінші буын өкілдерінің өздерін орыс деп есептеуі, өз тілін білмеуі, бір тілділікке толық көшуі әсер етті. Аталған үдеріс орыс тілді тұрғындар арасында, оның ішінде белорустарда алдағы онжылдықтарда көрініс берді. Қазақстан Республикасының жалпы халқы бойынша белорустардың үлес салмағы азайып, ірі орыс этносымен ассимиляцияға түседі.

Түйін сөздер: этностар, белорустар, этнодемографиялық үдеріс, ассимиляция, көші-қон, депопуляция, этникалық Отан.

Amanzhol Kalysh¹, Aynel Kerimkulova²

¹doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology And Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalysh_54@mail.ru, tel.: + 7 702 379 9533

²Second, year Graduate Student, Department Of Archeology, Ethnology And Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: anelia-janim@mail.ru, tel.: + 7 702 560 5465

**The number and resettlement of Belarusians
in the Republic of Kazakhstan in the 1990-2000th years**

In article the main attention is paid to the problem which isn't investigated in domestic historical and ethnographic science – to ethnodemographic processes among the Kazakhstan Belarusians. The first immigrants of the considered East Slavic ethnos have got on the territory of pre-revolutionary Kazakhstan

in the first half of XIX century. More compact groups of Belarusians began to move, since 80th years of XIX of century from various counties of the Mogilev, Vitebsk, Vilna, Minsk and Grodno provinces of Belarus. This process has gained further development after opening in 1900 West Siberian, in 1906 – the Orenburg and Tashkent railroad and Stolypin agrarian reform which has begun in 1906. Migrations of Belarusians to Kazakhstan continued also in days of the Soviet totalitarian system: October revolution of 1917, civil war of 1918–1922, mass hunger of 1919–1922, 1930–1932, violent collectivization and industrialization of 1928–1932, World War II of 1939–1945, development virgin and laylands of 1954–1960, construction of production industrial facilities, transport and so forth. Ethnodemographic processes among Belarusians in the 1990–2000th years considered by us are characterized by both objective, and subjective factors. First, having reached peak of the highest number (182 601 people) by 1989, in the next years they continued to reduce the number, by 2009 almost three times – to 66 476 people. Secondly, among Belarusians, also as well as at other East Slavic and European ethnoses of the Republic of Kazakhstan process of depopulation is observed. This negative tendency is caused not only by departure of Belarusians for the ethnic homeland, decrease in natural reproduction of the population, but also assimilatory processes among them in favor of the Russian ethnos. Certainly, they are caused by growth of ethnically mixed families with participation of Russians whose second generation in many cases identify themselves with this ethnos especially as many of them don't know the native language, having completely passed on Russian. We consider that the specified processes among the Russian-speaking population, including the Belarusian, will be continued also in the next decades that will lead not only to reduction of their specific weight in the general population of the Republic of Kazakhstan, but also to their assimilation in the environment of larger Russian ethnos.

Key words: Ethnoses, Byelorussians, ethnodemographic processes, assimilation, migration, depopulation, ethnic homeland.

Калыш Аманжол¹, Керимқұлова Айне²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии

Казахского национального университета им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: kalysh_54@mail.ru, тел.: +7 702 379 9533

²магистрант кафедры археологии, этнологии и музеологии

Казахского национального университета им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: anelia-janim@mail.ru, тел.: +7 702 560 5465

Численность и расселение белорусов в Республике Казахстан в 1990–2000-е годы

В статье основное внимание уделено неисследованной в отечественной историко-этнографической науке проблеме – этнодемографическим процессам среди казахстанских белорусов. Первые переселенцы рассматриваемого восточнославянского этноса попали на территорию дореволюционного Казахстана в первой половине XIX в. Более компактные группы белорусов начали переселяться, начиная с 80-х годов XIX в. из различных уездов Могилевской, Витебской, Виленской, Минской и Гродненской губерний Белоруссии. Этот процесс получил дальнейшее развитие после открытия в 1900 г. Западно-Сибирской, а в 1906 г. – Оренбургско-Ташкентской железной дороги и Столыпинской аграрной реформы, начавшейся в 1906 году. Миграции белорусов в Казахстан продолжились и в годы советской тоталитарной системы: Октябрьского переворота 1917 г., Гражданской войны 1918–1922 гг., массового голода 1919–1922, 1930–1932 гг., насильственной коллективизации и индустриализации 1928–1932 гг., Второй мировой войны 1939–1945 гг., освоения целинных и залежных земель 1954–1960 гг., возведения производственно-промышленных объектов, транспорта и пр. Этнодемографические процессы в рассматриваемый нами период 1990–2000-е гг. среди белорусов характеризуются как объективными, так и субъективными факторами. Во-первых, достигнув к 1989 году пика своей наивысшей численности (182 601 чел.), в последующие годы продолжилось сокращение численности, а к 2009 году почти в три раза – до 66 476 человек. Во-вторых, среди белорусов, равно как и у других восточнославянских и европейских этносов Республики Казахстан, наблюдается ярко выраженный процесс депопуляции. Эта негативная тенденция вызвана не только их оттоком на этническую родину, снижением естественного воспроизводства населения, но и ассимиляционными процессами в пользу русского этноса, т.е. ростом этнически смешанных семей с участием русских, второе поколение которых во многих случаях идентифицирует себя с этим этносом, тем более, что большинство их не владеют родным языком, полностью перешли на русское одноязычие. Считаем, что указанные процессы среди русскоязычного населения, включая белорусов, будут продолжены и в следующие десятилетия, и они приведут не только к сокращению их удельного веса в общем населении Республики Казахстан, а также к полной ассимиляции в среде более крупного русского этноса.

Ключевые слова: этносы, белорусы, этнодемографические процессы, ассимиляция, миграция, депопуляция, этническая родина.

Кіріспе

Полиэтникалық Қазақстанның түрлі этностары өз тарихи отандарынан қазақ жеріне патшалық Ресейдің отарлау саясаты және кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде күштеп, өз еріктерімен қоныстанды. Белорустар республикамыздағы басқа этностар сияқты қоғамдық-саяси, ғылыми-біліми, әлеуметтік-мәдени және экономикалық өмірде өз орнына ие. Қаншама он- және жүзжылдықтар бойы республикамызда өмір сүре отырып, өз тілдерін, мәдениетін, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын сақтап қалуға тырысқан. Халық саны бойынша оныншы этнос болып, Қазақстанның он төрт облысында, Алматы және Астана қалаларында қоныстанған.

Сондықтан да, басқа этностар арасында өмір сүріп жатқан, этномәдени ерекшелігін сақтаған белорустар сияқты ірі этносты зерттеу маңызды әрі қажетті. Этнодемографиялық процестерді зерттеуде арнайы әдебиеттер және құнды деректер – 1999 және 2009 жж. Қазақстан Республикасының халық санағының мәліметтері қолданылды.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың теориялық және методологиялық негізі – этникалық, этномәдени, этнодемографиялық үдерістер және диаспорология мәселесімен айналысатын жетекші отандық және шетелдік авторлар еңбектері.

Методологиялық негіз ретінде аталған мәселені шешуде салыстырмалы-тарихи, статистикалық, демографиялық, жүйелік және кешенді әдістер пайдаланылды. *Салыстырмалы-тарихи* әдіс осы немесе басқа этностың этномәдени дамуындағы жалпы және жалқыны салыстыру арқылы зерттейді, басқа этностармен ұқсастықты және ерекшелігін анықтайды. *Статистикалық* әдіс статистикалық мәліметтердің арасындағы объективті байланысты анықтау және өлшеу үшін корреляциялық және факторлық талдау, ортаөлшемді әдіс, кестелік және т.б. қолданылды. *Демографиялық* әдіс механикалық, халықтың табиғи өсімі, халық тұрғыны құрылымындағы демографиялық жағдайды зерттеуге мүмкіндік береді. *Жүйелік және кешендік* анықталған немесе біріккен нысандарды нақты немесе жан-жақты зерттеуде міндеттерді іске асыру үшін түрлі ғылым саласында, соның ішінде қоғамдық пайдаланатын пәнаралық байланысты біріктіруге бағытталған.

Нәтижелері

Қазақстан жерінде өзге этнос өкілдерінің көбеюі, әсіресе, орыс, украин, белорустардың XVIII–XX ғғ. жүргізілген көші-қон саясатымен байланысты.

Еуропалық халықтардың, соның ішінде біз қарастырып отырған белорустардың Қазақстан жеріне орналасуы патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен большевиктік кеңестік тоталитарлық жүйенің орнауымен байланысты. Республиканың кейбір аймақтарында большевиктердің билік жүйесі бейбіт түрде орнаса, кей жерлерде зорлық-зомбылықпен іске асты. Бұған 1918–1920 жж. Азамат соғысының озбырлығын қосуға да болады. Социалистік құрылыстың жеңісінен кейін, жаңа кадрлар қажет болды. Олар өз кезегінде елдің еуропалық бөлігінен тартылды. Осы және басқа да объективті және субъективті факторлар тек демографиялық ахуалға ғана әсер етіп қоймай, республикадағы этникалық құрамға да септігін тигізді. Ең бастысы орыс, украин, аз көлемде белорус халқының санын ұлғайту үшін орталықтан арнайы түрде көші-қон саясаты жүргізілді. Мұндай саясат кеңестік тоталитарлық мемлекетте 1920–1930 жж. екінші жартысында да бұрынғыдай іске аса берді.

Зерттеліп отырған этностың тез өсуі табиғи өсіммен ғана емес, ең маңыздысы механикалық өсіммен түсіндіріледі. Яғни, белорустардың жаппай Қазақстанға қоныс аударуымен байланысты. Әрине, бұл жерде объективті факторлар маңызды рөл атқарды. Ең алдымен Екінші Дүниежүзілік соғыстың салдары:

1. КСРО мен Германия арасындағы 1939 жылғы 23 тамызда бір-біріне шабуыл жасамау пактісіне қол қоюы, тарихта Молотов-Риббентроп пактісі деген атпен белгілі. Фашистік Германия Польша территориясын жаулап алып, КСРО оның Балтық аймағы, Бессарабия, Батыс Украина мен Батыс Беларусьті өзіне қаратып алды (Дюков, 2009; Волков, 1985; Борисенко, 2015). Аталмыш іс-әрекеттің нәтижесінде көрсетілген республикалардағы «сенімсіз» жүздеген мың тұрғындарын Сібір, Қазақстан, Орта Азия аймағына күштеп жер аударылды. Осындай халықтардың арасында НКВД-нің «қара тізіміне» енген ондаған мың белорустар да болды.

2. Фашистік Германияның алғашқы шабуыл жасау жылдарында (1941–1942 жж.) бірнеше миллион тұрғындар өзінің туған жерлерін тастап, эвакуацияланған зауыт, фабрикалармен бірге

Шығыс жаққа көшіп, соның ішінде Қазақстанға жер аударылды.

3. НКВД-нің күштеп депортациялауы. Оған соғыс жылдарында фашистік оккупация аумағында қалып қойған белорустар енген. Олар фашистермен немесе тұтқынға алынған солдаттармен қарым-қатынас жасады деген айыппен жер аударылды.

4. Соғыстан кейін жаңа өндіріс орындарының ашылуы 1954-1965 жж. жарты миллионға жуық білімді мамандардың келуіне себеп болды.

5. 1954-1962 жж. тың және тыңайған жерлерді игеру комсомолдық бағытнама бойынша КСРО-ның еуропалық бөлігінен миллионға жуық қоныс аударушылар, соның ішінде ондаған мың белорустар келді.

Қазақстан Республикасы үшін 1999 жылғы ең алғашқы жүргізілген Ұлттық санағы бойынша Маңғыстау облысын қайта құру, Шығыс Қазақстан мен Семей облыстарын, Қарағанды мен Жезқазған облыстарын, Алматы мен Талдықорған облыстарын біріктіру жағдайларында жүргізілді. Сонымен қатар, Көкшетау облысының аумағы Солтүстік Қазақстан мен Ақмола облыстарының құрамына кірсе, Орал облысы Батыс Қазақстан облысы деп атауын өзгертті.

Осы халық санағынан бастап Қазақстандағы белорустардың саны күрт төмендейді. Олардың саны 70 674 мыңға азайып, жалпы 111 927 адамды құрады (1-кестені қараңыз).

1-кесте – 1999 жылғы Қазақстандағы белорустардың саны мен орналасуы (Национальный состав населения Республики Казахстан, т. 4, ч. 1. Итоги переписи населения 1999 года, 2000: 6-235)

Облыстар	Барлығы		Соның ішінде			
	жалпы	%	қала		село	
			жалпы	%	жалпы	%
Қазақстан	111 927	100,0	65 141	100,0	46 786	100,
Ақмола	19 475	17,4	6 834	10,5	12 641	27,0
Ақтөбе	2 569	2,3	1 737	2,7	832	1,8
Алматы	2 053	1,8	955	1,5	1 098	2,4
Атырау	347	0,3	323	0,5	24	0,1
Шығыс Қазақстан	4 525	4,0	3 170	4,9	1 355	2,9
Жамбыл	1 481	1,3	983	1,5	498	1,1
Батыс Қазақстан	3 577	3,2	1 596	2,5	1 981	4,2
Қарағанды	21 579	19,3	17 718	27,2	3 861	8,3
Қостанай	25 018	22,4	12 021	18,4	12 997	27,8
Қызылорда	215	0,2	185	0,3	30	0,1
Маңғыстау	612	0,6	606	0,9	6	0,01
Павлодар	8 781	7,9	6 144	9,4	2 637	5,6
Солтүстік Қазақстан	11 184	10,0	2 607	4,0	8 577	18,3
Оңтүстік Қазақстан	1 312	1,2	1 063	1,6	249	0,5
Астана қ.	5 761	5,2	5 761	8,8	–	–
Алматы қ.	3 438	3,1	3 438	5,3	–	–

Солтүстік Қазақстанның төрт облысында және Қарағанды облысында еліміздегі белорустардың 86 037 (76,9%) өмір сүрсе, соның ішінде олардың үлесі Қостанай облысында – 22,4%, Қарағанды облысында – 19,3%, Ақмола облысында – 17,4%, Солтүстік Қазақстан облысында – 10,0% және Павлодар облысында – 7,9% болып табылады. Бұнымен қатар қала

халқының үлес салмағы 58,2% жетсе, ауыл халқы 41,8% құрды. Республикадағы қалалық белорустардың басымдығы жағынан Қарағанды (27,2%), Қостанай (18,4%) және Ақмола (10,5%) облыстары ерекшеленеді, ал селолық белорустар – Қостанай, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында, сәйкесінше, 27,8-27,0-18,3% құрайды. Белорустар арасында қала халқы

келесі тоғыз облыста басым: Маңғыстауда – 99,0%, Атырауда – 93,1%, Қызылордада – 86,0%, Қарағандыда – 82,1%, Оңтүстік Қазақстанда – 81,0%, Шығыс Қазақстанда – 70,1%, Павлодарда – 70,0%, Ақтөбеде – 67,6% және Жамбылда – 66,4%. Село халқы мынадай облыстарда басым: Солтүстік Қазақстанда – 76,7%, Ақмолада – 64,9%, Батыс Қазақстанда – 55,4%, Алматыда – 53,5% және Қостанайда – 52,0%.

Зерттеліп отырған этностың күрт төмендеуінің негізгі факторы кеңестік тоталитарлық мемлекеттің жойылуы, жаңа тәуелсіз республикалардың пайда болуына алып келді. Осыған байланысты көптеген еуропалық этностар, әсіресе белорустардың өздерінің тарихи отанына қайта көшуіне ықпал етті. Дегенмен басты фактор этнопсихологиялық бағыт емес, елдегі күрделі нарықтық экономиканың қиыншылығы, жұмыссыздық, өндірістің тоқтап қалуы және ең маңыздысы – ауылшаруашылық саласында колхоздар мен совхоздардың құлдырауы. Ауыл халқының кейбір бөлігі фермерлік шаруашылықты игере алмай, жеке кәсіпкерлікпен айналысуға мүмкіншілігі болмады.

Алайда, біз белорустардың депопуляция жолына табиғи өсімнің болмауынан түскендігін, одан кейін олардың едәуір ассимиляциялық процеске ұшырағандығын ұмытпауымыз қажет.

Жоғарыда аталған бағыт 2009 жылғы Ұлттық халық санағында көрініп, еуропалық этностардың азайғандығы, әсіресе, біздің полиэтникалық республикамызда шығыс славяндық халықтардың санының төмендігі байқалды. Санақ бойынша Қазақстандағы халық саны 16 009 597-ны құрап, соның ішінде: қазақтар – 10 096 мың (63,1%), орыстар – 3 793 мың (23,7%), өзбектер – 456,9 мың (2,9%), украиндар – 333,0 мың (2,1%), ұйғырлар – 224,7 мың (1,4%), татарлар – 204,2 мың (1,3%), немістер – 178,4 мың (1,1%), кәрістер – 100,3 мың (0,6%), түріктер – 97,0 мың (0,6%), әзірбайжандар – 85,2 мың (0,5%) және белорустар – 66,4 мың (0,4%) (Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан, 210: 4-5).

2009 жылғы халық санағының материалдарына қарасақ, белорустардың саны екі есеге азайған, әсіресе жергілікті қазақтар басым Батыс және Оңтүстік Қазақстан аймақтарында байқалады (2-кестені қараңыз). Ең алдымен, бұл Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы белорустарға қатысты. Көрсетілген бағыт Солтүстік Қазақстан және Астана қаласында көрініс тапты.

2-кесте - 2009 жылғы Қазақстандағы белорустардың саны мен орналасуы (Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан, 210: 4,9,16)

Облыстар	Барлығы		Соның ішінде			
	жалпы	%	қала		село	
			жалпы	%	жалпы	%
Қазақстан	66 476	100,0	35 113	100,0	31 363	100,0
Ақмола	11 927	17,9	3 641	10,4	8 286	26,4
Ақтөбе	1 343	2,0	841	2,4	502	1,6
Алматы	879	1,3	297	0,9	582	1,9
Атырау	217	0,3	179	0,5	38	0,1
Шығыс Қазақстан	1 999	3,0	1 133	3,2	866	2,8
Жамбыл	602	0,9	373	1,1	29	0,7
Батыс Қазақстан	2 146	3,2	955	2,7	1 191	3,8
Қарағанды	13 370	20,1	10 139	28,9	3 231	10,3
Қостанай	15 171	22,8	6 180	17,6	8 991	28,7
Қызылорда	112	0,2	84	0,2	28	0,1
Маңғыстау	260	0,4	251	0,7	9	0,03
Павлодар	5 419	8,2	3 696	10,5	1 723	5,5
Солтүстік Қазақстан	6 856	10,3	1 309	3,7	5 547	17,7

Оңтүстік Қазақстан	641	1,0	501	1,4	140	0,4
Астана қ.	3 752	5,6	3 752	10,7	–	–
Алматы қ.	1 782	2,7	1 782	5,1	–	–

Қазіргі таңда белорустардың біраз бөлігі орыс, украин, поляктар секілді Солтүстік және Орталық Қазақстанда шоғырланған. Мысалы, бұл аймақтарда зерттеліп отырған этносты 52 743 тұрғын құрады, бұл республикадағы белорустардың 79,3%-на тән. Мұндай нәтиже Қостанай облысы үшін 15 171 (22,8%), Қарағанды – 13 370 (20,1%), Ақмола – 11 927 (17,9%), Солтүстік Қазақстан – 6 856 (10,3%) және Павлодар – 5 419 (8,2%) белорус бар екенін көрсетті. Бұл облыстар қала және село халқының ара-салмағынан көш бастап тұр.

Белорустар арасында қала халқы басым болып – 52,8%, сәйкесінше селода 47,2% өмір сүрген. Село халқы Солтүстік Қазақстан (80,9%), Ақмола (69,5%), Алматы (66,2%), Қостанай (59,3%) және Батыс Қазақстан (55,5%) облыстарында таралған.

Зерттеу нысанына алынып отырған этнос өкілдері жайлы маңызды мәліметтерді Қазақстанның түрлі қалаларында тұратын өкілдеріне қатысты статистикалық мәліметтерден алуға болады: мысалы, Қарағандыда – 4 122 белорус, Астана – 3 752, Қостанай – 3 085, Павлодар – 2 346, Алматы – 1 782, Теміртау – 1 768, Рудный – 1 668, Көкшетау – 1 520, Шахтинск – 1 295, Екібастұз – 1 059, Петропавловск – 1 027.

Ендігі кезекте селолық белорустардың Солтүстік және Орталық Қазақстан облыстарының ішінде ең көп шоғырланған аудандарын қарастырып көрейік. Ақмола облысында: Атбасар ауданы – 1 047 адам, Есіл ауданы – 1 005 адам, Шортанды ауданы – 1040 адам және Щучинск ауданы – 908 адам. Қостанай облысында: Қарасу ауданы – 1 381 адам және Қостанай ау-

даны – 1 252 адам. Солтүстік Қазақстан облысы: Тайынша ауданы – 1 435 адам және Ғабит Мүсірепов атындағы аудан – 1346 адам.

Қорытынды

Сонымен, біз Қазақстан территориясында екі жүзжылдық тарихы бар белорус халқының этнодемографиялық үдерісін анықтадық. Алғашқы кезеңде осы этностың өсуі табиғи өсіммен ғана емес, механикалық өсім нәтижесінде, яғни көші-қон процесінің арқасында көбейсе, 1980 ж. екінші жартысынан бастап, олардың өсу қарқыны баяулап, бұл жағдай өзге де еуропалық этностар – орыс, украин және немістерде де байқалады. Өйткені, аталған этностар арасында көші-қон процесі мен табиғи өсімі кері бағытта жүргендігі байқалады. Бұл жағдай республикадағы халық санағының көрсеткішін азайтады. Мұндағы басты себеп, ауыспалы нарықтық қатынастар, еңбек нарығындағы шығыс славяндардың бәсекелестікке шыдай алмауы салдарынан өздерінің ата-қонысына көшуге мәжбүр болды. Елде қалған еуропалық халықтар, соның ішінде белорустарда жоғары жастағы азаматтардың үлес салмағы басым. Себебі, олардың еңбек жолы мен жеке өмірлері Қазақстанда өтіп, сол азаматтардың құқықтары Конституция мен түрлі заң органдарымен қорғалды. Мысалы, орыс тіліне ұлтаралық тіл мәртебесі берілді. Бұған қоса елдегі барлық этнос өкілдерінің өз мүдделерін қамтамасыз ететін Қазақстан халқы Ассамблеясымен бақыланатын этномәдени қауымдастықтары бар.

Әдебиеттер

- Борисенко Е. Ю. (2015). Концепции «украинизации» и их реализация в национальной политике в государствах восточноевропейского региона (1918–1941 гг.): автореф. дисс. докт. истор. наук. – М.
- Волков Ф.Д. (1985). За кулисами Второй мировой войны. – М.: Мысль.
- Дюков А.Р. (2009). «Пакт Молотова-Риббентропа в вопросах и ответах». – М.: Фонд «Историческая память».
- Национальный состав населения Республики Казахстан. (2000). – Т. 4. Ч. 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы: Агентство РК по статистике.
- Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. (2010). – Астана: Агентство РК по статистике.

Referenses

Borisenok E. Yu. (2015). *Koncepcii «ukrainizacii» i ih realizacija v nacional'noj politike v gosudarstvah vostochnoevropejskogo regiona (1918–1941 gg.): avtoref. diss. dokt. istor. nauk.* [Concepts of “Ukrainization” and their realization in national policy in the states of the East European region (1918–1941): the abstract of the thesis on a competition of degree of the doctor of historical sciences]. Moskva.

Dyukov A.R. (2009). *Za kulisami Vtoroj mirovoj vojny.* [«The Molotov-Ribbentrop Pact in questions and answers»]. Moskva: «Historical memory» Fund.

Volkov F.D. (1985). *«Pakt Molotova-Ribbentropa v voprosah i otvetah»* [Behind the scenes of World War II]. Moskva: Mysl.

Nacional'nyj sostav naselenija Respubliki Kazahstan. (2000). Tom 4. Chast' 1. *Naselenie Respubliki Kazahstan po nacional'nostjam, polu i vozrastu. Itogi perepisi naselenija 1999 goda v Respublike Kazahstan.* [National structure of the population of the Republic of Kazakhstan. Volume 4. Part 1. The population of the Republic of Kazakhstan on nationalities, gender and age. Results of a population census of 1999 in the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Statistically Agency of RK.

Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie jazykami v Respublike Kazahstan. *Itogi nacional'noj perepisi naselenija 2009 goda v Respublike Kazahstan. Statisticheskij sbornik.* (2010). [National structure, religion and language skills in the Republic of Kazakhstan. Results of a national population census of 2009 in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection]. Astana: Statistically Agency of RK.

Курманова Маржан¹, Апанасевич И.И.²

¹кандидат исторических наук, Алматинский филиал Санкт-Петербургского
Гуманитарного университета профсоюзов, профессор кафедры общеобразовательных дисциплин,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com

²эксперт по развитию гражданского общества, магистр,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: iapanasevich@hotmail.com

**ПОЛИТИКА МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ
В КАЗАХСТАНЕ И ПРИНЦИПЫ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА**

В статье рассматриваются некоторые аспекты межэтнической интеграции и особенности нациестроительства в Казахстане. В фокусе исследования дискуссии о принципах государственной этнополитики, мультикультурализма, а также интеркультурализма. В статье на примере Казахстана показан поиск модели цивилизационного развития в условиях полиэтнического общества.

Ключевые слова: нациестроительство, этнополитика, мультикультурализм, интеркультурализм, межэтническая интеграция.

Kurmanova Marzhan¹, Apanasevich I.I.²

¹Almaty Branch of the Sankt Peterburg Humanitarian University of Trade Unions,
Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of General Educational Disciplines,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com

²Expert on the development of civil society, Master,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: iapanasevich@hotmail.com

**The policy of interethnic integration
in kazakhstan and the principles of multiculturalism**

In the article, issues of interethnic integration and specific features of nation building in Kazakhstan are discussed. In the focus of the research are discussions about principles of state ethno-politics, and issues of multiculturalism and interculturalism. The Article is considering how Kazakhstan is searching for its model of civilization development given multi-ethnic composition of its society.

Key words: national construction, ethnopolitics, multiculturalism, interculturalism, interethnic integration.

Курманова Маржан¹, Апанасевич И.И.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақ университеті
Алматы филиалының профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: marzhan.kurmanova@gmail.com

²Азаматтық қоғам дамуы бойынша эксперт, магистр,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: iapanasevich@hotmail.com

**Қазақстандағы этносаралық интеграция
саясаты мен мультикультурализм ұстанымдары**

Мақалада Қазақстандағы ұлт құрылысының ерекшеліктері мен этносаралық интеграциясының кейбір аспектілері қарастырылады. Зерттеу барысында мультикультурализм, этносаясаттың ұстанымдары мен мемлекеттік этносаясаттың ұстанымдары туралы пікірсайыстар талқыланады. Мақалада көпэтникалық қоғам жағдайында Қазақстанның өркениет даму үлгісі ретінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: этносаясат, этносаралық интеграция, мультикультурализм, мәдениетаралық, этносаралық интеграция.

Введение

В контексте новых глобальных вызовов государства мирового социума трансформируют траектории своего цивилизационного развития, заново осмысливая составляющие государственного нациестроительства для объединения представителей разных этносов на основе общегражданских ценностей.

Государственная этнополитика новейшей истории Республики Казахстан отражает процессы трансформации международного сообщества и вызовы глобализации. Практика государственного нациестроительства и формирование модели казахстанской идентичности прошли через этап широких дискуссий, частью которых стали вопросы мультикультурализма. Позиции и дискуссии казахстанских экспертов выстраивались в контексте изменений международных подходов к политике и принципам мультикультурализма.

Предметом данного исследования является казахстанская модель межэтнической интеграции и особенности государственного нациестроительства в Казахстане. После обретения Казахстаном суверенитета и независимости полиэтничность и поликонфессиональность казахстанского общества расценивалась экспертным международным сообществом как риски и источники потенциальных конфликтов. Однако продуманная политика в сфере межнациональных отношений, выработанная за четверть века, позволила властным структурам Казахстана сохранить политическую стабильность и дух единства в многонациональном казахстанском обществе.

Современный Казахстан представляет собой пример полиэтнического общества с многообразием культур, религий и языков, поэтому ведущей государственной политикой является сохранение гражданского мира и межнационального согласия. Ежегодно казахстанцы отмечают государственный праздник, наполненный особым смыслом, – День единства народа Казахстана. Целенаправленная государственная политика способствовала созданию особой казахстанской модели межэтнической интеграции и гражданского согласия, которую политологи нередко называют уникальной площадкой межкультурного и межконфессионального диалога. В Казахстане за годы независимости выработаны основы законодательно-нормативного регулирования межэтнических и межконфессиональных отношений, формирующие необходимые условия для

достижения внутренней политической стабильности и гражданского согласия в условиях полиэтничного общества.

Этнополитика Казахстана и дискуссии по вопросам мультикультурализма

В казахстанской литературе тематика мультикультурализма неоднократно становилась предметом обсуждения, чаще всего в связи с дискуссиями по проблемам нациестроительства, государственной этнической и языковой политики. Отметим, что в государственных документах термин «мультикультурализм» не используется. Вместо него при обсуждении вопросов этнополитики специалисты оперируют таким понятием, как политика поддержания межэтнического мира, и иными близкими по значению. При этом государственные руководители высокого ранга периодически ссылаются на успешность мультикультурализма в Казахстане. Например, Карим Масимов, будучи премьер-министром страны, однажды отметил, что Казахстан является образцом мультикультурализма по сравнению с другими странами, где эта политика потерпела неудачу (Масимов, 2011: <http://www.inform.kz>).

Как заметил видный российский исследователь этнополитики Эмиль Паин, «мультикультурализм до сих пор является одним из наиболее расплывчатых терминов политического лексикона, означающим лишь то, что в него вкладывает каждый говорящий. Защитники мультикультурализма рассматривают его как характеристику современного общества, представленного многообразием культур и как сугубо культурологический принцип, заключающийся в том, что люди разной этничности, религии, расы должны жить бок о бок друг с другом, не отказываясь от своего культурного своеобразия» (Паин, 2011: <http://old.president-sovet.ru>). Критики этого понятия, продолжает автор, как правило, фокусируются на просчетах политики мультикультурализма, когда излишне либеральная его интерпретация (на наш взгляд, переосмысливаемая в настоящее время в странах Европы) приводит к отказу от мер по интеграции замкнутости национальных групп.

Академик А. Нысанбаев, одним из первых рассмотревший этнополитику в Казахстане с точки зрения соотношения ее с концепцией мультикультурализма, пришел к выводу, что в нашей стране осуществляется «продуманная государственная политика, касающаяся развития

мультикультурализма», и что «казахстанский мультикультурализм демонстрирует хорошие результаты». А. Нысанбаев определил специфику применения идей мультикультурализма в условиях нашей страны: «Прежнее понимание этого термина устарело и в настоящее время раскрываются его новые формы и возможности». По его мнению, особенностью казахстанского подхода является то, что здесь акцент перенесен на усиление «межкультурной коммуникации и интеграции» (Нысанбаев, 2013:8-9).

В последнее время в Казахстане появились сравнительные исследования мультикультурализма, в которых Казахстан рассматривается в одном ряду с другими странами. Так, в работе А. Кадыралиевой сделана попытка определить индекс мультикультурализма в отношении национальных меньшинств (ИМК) для Казахстана по методике канадского Королевского Университета. Автор пришла к выводу, что он составляет 3.5 из возможных 6 баллов. Казахстан полностью соответствует ИМК по таким категориям, как «официальный статус языка», «государственное финансирование образования на языке национальных меньшинств» и «законодательное признание многонациональности страны», и частично соответствует по категории «гарантии представительства национальных меньшинств в органах центральной власти» (Кадыралиева, 2015:131). Автор отмечает отсутствие соответствия по двум категориям ИМК, таким как «территориальная или квазитерриториальная автономия» и «международная правосубъектность национальных меньшинств». Методика Королевского Университета, не являясь идеальной или единственно возможной, все же позволяет, на наш взгляд, верно очертить контуры государственной этнополитики, а также выделить некоторые ее особенности.

Заметим, что в Конституции Республики Казахстан нет законодательного признания многонациональности, поэтому присуждение полного балла по этой категории вряд ли справедливо. Принимая во внимание то, что во многих правительственных документах многонациональный характер страны все же подчеркивается, «частичное соответствие» больше подходит данной категории ИМК. Но даже «потеря» половины балла по данной методике не мешает Казахстану выглядеть весьма уверенно в сравнении со многими другими странами (например, Франция, согласно методике Королевского Университета, набирает 2 балла), что отражает хороший уровень включенности международно-признанных

принципов мультикультурализма в государственную политику регулирования межэтнических отношений.

Особенности казахстанского подхода к выработке этнополитики, а также достигнутые на этом пути успехи отмечены российскими специалистами. Об акценте на согласие и интеграцию этносов в казахстанской этнополитике говорит заместитель генерального директора Информационно-аналитического центра МГУ А. Карпов: «Казахстанская модель... имеет главное преимущество – она системно подходит к формированию механизмов формирования межэтнического согласия...». Анализируя казахстанскую модель межэтнического и межконфессионального согласия, российский эксперт отметил преимущество казахстанского опыта, дающий дополнительные опоры в политике поддержания социальной стабильности – «апробированные инструменты и механизмы, через которые реализуется эта политика». По его мнению, казахстанский опыт «не очень хорошо знают и в России», иначе бы в российской печати не встречались такие заявления, что «Ассамблея народов России – это то же самое, что Ассамблея народа Казахстана» (Карпов, 2010: <http://www.ia-centr.ru/expert/5955/>). **Главное отличие, на взгляд аналитика**, состоит в том, что Ассамблея народа Казахстана имеет гарантированное представительство в нижней палате парламента, тогда как в России многое сведено к чисто консультативным функциям, и аппарат Ассамблеи и ее структура на местах не имеют реальных полномочий, кроме, функций мониторинга.

Московский исследователь межэтнических отношений в Казахстане Ю. Якушева отмечает, что в Казахстане в равной степени отвергнуты как подход, ведущий к этническому изоляционизму, опасный развитием сепаратистских тенденций, так и «политика этнической ассимиляции», ведущая к развитию конфликтного потенциала. «Для Казахстана, – отмечает автор, – характерна практика межэтнической интеграции, направленная на объединение этнических групп при консолидирующей роли казахского народа, но при сохранении культурных особенностей, присущих тому или иному этносу» (Якушева, 2015: 148). Исследователь приходит к выводу, что в Казахстане опираются на «концепцию этнического многообразия» с опорой на два ключевых элемента – продуманную и хорошо разработанную законодательную базу этнополитики, и государственные (и полугосударственные) институты, регулирующие сферу межэтни-

ческих отношений, среди которых автор особо выделяет Ассамблею народа Казахстана.

Несмотря на поддержку идей мультикультурализма в казахстанском экспертном «мейнстриме», среди сторонников национально-патриотической точки зрения отношение к нему более чем скептическое. Некоторые авторы видят в нем угрозу программе продвижения казахской культуры и языка; другие усматривают потенциальную опасность в распространении завышенных ожиданий у национальных меньшинств в отношении их языков и статуса. Так, политолог А. Сарым пишет: «Наша псевдопатриотичная и излишне мультикультуралистская властная элита (точнее, ее верхушка) считает необходимым отложить вопросы развития государственного языка, его коренного реформирования и модернизации, включая введение латинской графики, на как можно более длительную перспективу» (Сарым, 2008).

Многие казахстанские авторы предостерегают против политики мультикультурализма, поскольку он провоцирует «ренессанс клановости, сепаратизма и изоляционизма». По мнению К. Еженовой, мир замкнутых общин может превратиться «в пространство с альтернативными государственными системами управления. Не нашедшие общего языка социальные группы имеют, в конечном итоге, все основания осознать себя в качестве суверенных государственных систем» (Еженова, 2015: <http://exclusive.kz/>). И хотя автор рассматривает проблему в основном на примере западного опыта, в проекции на Казахстан просматривается ясное предостережение в отношении увлечения либеральной моделью мультикультурализма как несущей потенциальную угрозу единству страны.

Уже цитировавшийся политолог А. Сарым пришел к выводу, что в Казахстане возникли «два несоприкасающихся и мало общающихся между собой мира» Для одного государства, заключает автор, это очень много (Сарым, 2011). Если принять эту точку зрения, то придется признать, что в Казахстане сложилась та же нежелательная ситуация, что и в ряде стран Европы – возникли две замкнутые на себе этнические общины. Подобный вывод, на наш взгляд, содержит значительное преувеличение, ибо не подтверждается опросами общественного мнения. Например, результаты опросов общественного мнения за период 2011 – 2008 гг., проводившихся американским Международным республиканским институтом, показали незначительное расхождение между двумя общинами

(казахской и славянской) в отношении взглядов на демократию, права человека и политическое развитие страны. Об этом же говорят данные опросов в связи с обсуждением «Доктрины национального единства», свидетельствующие о массовой поддержке государственного проекта Доктрины в обеих основных этнокультурных общинах страны.

Как известно, в ходе обсуждения проект был подвергнут критике сторонниками национально-патриотической точки зрения, выдвинувшими альтернативный проект поэта М. Шаханова. По мнению социолога Г. Илеуовой, «в результате опроса было выявлено отсутствие весомой поддержки предложений шахановской группы (по переименованию страны, по признанию ее моноэтническим государством и других), в том числе и среди казахов, за исключением одного пункта – необходимости признать, что знание казахского языка является обязанностью каждого гражданина страны» (Илеуова, 2011: <https://www.neweurasia.info/>). Как справедливо отмечает А. Нысанбаев, «если коротко подытожить результаты многочисленных социологических исследований, то можно сказать, что массовое сознание казахстанцев в целом разделяет убеждение в том, что формирование общеказахстанской идентичности может и должно происходить на поликультурных основаниях» (Нысанбаев, 2013: 8-9).

В свое время Казахстан прошел через этап бурных дискуссий, связанных с принятием «Доктрины национального единства», которые можно признать частью более широкой дискуссии о мультикультурализме, ибо она затронула основные нервные узлы этой проблемы, такие как язык и взаимоотношения между титульной нацией и другими этносами. В этой дискуссии столкнулись две точки зрения в отношении того, как следует понимать нацию – точка зрения сторонников гражданской нации и «этнокультурного национализма». Сторонники гражданской нации характеризуют ее как «политически организованную общность, основанную на согражданства составляющих его индивидов» (Дунаев, Курганская, 2002: 19)

В этой связи выделим позицию члена алматинской научно-экспертной группы Ассамблеи народа Казахстана Р. Кадыржанова, как нам кажется, удачно сформулировавшего консенсусную позицию большинства экспертов. Автор высказался за объединение двух концепций нации – общегражданской и этнокультурной – и выступил за модель «доминирующего этноса»

так как, по его мнению, наиболее оптимальной для полиэтнического Казахстана является модель формирования единой нации как гражданского сообщества вокруг ведущего и крупнейшего по численности и наиболее влиятельного в политическом отношении казахского этноса (Кадыржанов, 2008:73).

Дискуссии вокруг «Доктрины национального единства» привели к ее уточнению и повлияли на выработку Концепции казахстанской идентичности и единства «Мәңгілік Ел». Концепция «Мәңгілік Ел» в значительной мере сняла остроту дискуссий вокруг вопроса нациестроительства, ибо уточнила государственную этнополитику как стратегию по интеграции этносов в единую гражданскую полиэтническую нацию. Общественное обсуждение Концепции «Мәңгілік Ел» не носило конфронтационного характера (в отличие от споров по поводу «Доктрины национального единства»), что можно объяснить несколькими факторами. Во-первых, гибкостью Концепции, в значительной мере удовлетворившей ожидания как представителей казахского патриотического лагеря, так и русской общины; во-вторых, очевидными успехами государственной этнополитики, обеспечившей плавный переход от советского Казахстана с его социалистической экономикой и доминированием русского языка в общественно-политической сфере к независимому Казахстану с рыночными отношениями в экономической жизни и казахско-русским билингвизмом в общественной сфере; и в третьих, новой демографической ситуацией, характеризующейся все более очевидным трендом к численному преобладанию казахского этноса.

Быстрый темп демографических изменений все более уверенно выдвигает на первый план в качестве объединяющей и консолидирующей силы именно казахский этнос. Казахстан по-прежнему остается двуязычной страной с почти равным распределением по частоте употребления русского и казахского языков. Однако ситуация в языковой сфере также постепенно меняется в пользу казахского языка, что особенно заметно в южных и западных областях страны, где казахский язык не только становится доминирующим языком в сфере администрации и образования, но и выдвигается на роль языка межнационального общения (заменяя в этой функции русский язык) в тех случаях, когда речь идет о коммуникации между представителями тюркских народов – казахами, узбеками, уйгурами, кыргызами и др.

Заведующий кафедрой Ассамблеи народа Казахстана ЕНУ им. Л.Н. Гумилева А. Башмаков, определяя особенности подходов к регулированию межэтнических отношений, выделил модель мультикультурализма, принятую в Европе, культурно-антропологическую (ассимиляционную) модель США и казахстанскую модель. По мнению автора, казахстанская модель объединяет лучшие стороны культурно-антропологического и мультикультурного подходов, ибо не допускает поглощения одних культур другими, не ведет к изоляции этносов, но способствует «взаимопроникновению ценностей и традиций» и интеграции (Башмаков, 2008:73). Движущей силой казахстанской этнополитики является Ассамблея народа Казахстана, сочетающая черты государственного органа и общественной организации, и хорошо разработанная нормативно-законодательная база этнополитики.

Таким образом, действительно, как отмечают многие исследователи, вкладом Казахстана в развитие идей мультикультурализма является учреждение такого института представительства интересов этнических общин, как Ассамблея народа Казахстана (АНК). АНК имеет полугосударственный статус и обладает правом гарантированного представительства для наиболее многочисленных этносов, населяющих страну (9 депутатских мест в нижней палате парламента), а также играет видную роль в мониторинге этнопроцессов и поддержке национальных культур. При этом мы бы не стали преувеличивать самостоятельность законотворческой деятельности Ассамблеи народа Казахстана, ибо очевидно, что все ее законодательные инициативы предварительно согласуются с государственными органами и по сути являются частью государственной этнополитики. Такова особенность казахстанского подхода: здесь нет места автономиям или правосубъектности этнических общин; к тому же казахстанское законодательство запрещает создание политических партий на этнической основе. Эти нормы можно рассматривать как не вполне отвечающие «духу мультикультурализма», но их все же следует признать вполне оправданными для тех исторических, геополитических и демографических обстоятельств, в которых проходило становление Казахстана как независимого государства в конце XX века.

Сфера этнополитики в Казахстане рассматривается как одна из наиболее приоритетных, затрагивающая вопросы национальной безопасности и потому находящаяся под особым контролем государства. При этом государственные

органы привлекают национальные культурные ассоциации для уточнения и корректировки этнополитики и получения обратной связи. Государство вырабатывает сбалансированные подходы, учитывающие ожидания основных этнических общин, отслеживает и предотвращает ситуации, способные вызвать межнациональную напряженность в обществе, оказывает всемерную поддержку национальным общинам в сфере культуры и выступает активным «пропагандистом» идей межэтнического мира.

Особенностью казахстанского подхода в языковой сфере является постепенное продвижение казахского языка в сфере образования и администрации. При этом темпы такого «продвижения», на наш взгляд, вполне согласуются со скоростью демографических изменений, что, во-первых, делает задачу выполнимой, а во-вторых, дает возможность обществу адаптироваться к изменениям.

Заключение

Развитие постсоветского Казахстана говорит в пользу выбранной стратегии в области этнополитики, позволяющей государству достаточно успешно справляться с ролью регулятора межэтнических отношений и поддержи-

вать гражданский мир. Казахская модель этнополитики, на наш взгляд, учитывает базовые принципы мультикультурализма, но не следует ее излишне либеральным интерпретациям, как не отвечающим условиям нашей страны. В Казахстане сложилась своя модель регулирования межэтнических отношений, отражающая историческую специфику нашей страны. Возможно, полиэтнический Казахстан, благодаря наличию успешно сосуществующих этнокультур и разнообразию конфессий, внешне напоминает классическую мультикультурную модель салатницы. Но с принятием Концепции «Мәңгілік Ел» в стране взят курс на интеграцию и выработку новой идентичности, подразумевающий развитие общегражданского патриотизма и солидарности. Таким образом, Казахстан не вполне укладывается в модель «мультикультурной салатницы», а скорее оказывается ближе к той модели, которую описал известный исследователь Эмиль Паин как модель «мультикультурного единства» или «интеркультурализма» с особым упором на интеграцию и взаимообогащение этнических общин (Паин, 2011: <http://old.president-sovet.ru>). Нашей особенностью является то, что основным интегрирующим элементом этого полиэтнического единства выступает казахский этнос.

Литературы

- Башмаков А. (2015). Интервью. Архитектор уникальной модели общества // Казахстанская правда, 3 декабря//www.kazpravda.kz/articles/view/arhitektor-unikalnoi-modeli-obshchestva1/
- Дунаев В.Ю., Курганская В.Д. (2002) Казахская модель межэтнической интеграции. – Алматы. Центр гуманитарных исследований.
- Доктрина национального единства Казахстана//www.inform.kz/ru/doktrina-nacional-nogo-edinstva-kazahstana_a2263364
- Еженова К. (2015) Мультикультурализм и постмодернистский суррогат гражданской нации// <http://exclusive.kz/multikulturalizm-i-postmodernistskij-surrogat-grazhdanskoj-nacii.html>
- Илеуова Г. (2011) Казахский язык: стагнация продолжается//<https://www.neweurasia.info/sobytia-i-mneniya/3971kazhskij-yazyk-stagnasiya-prodolzhaetsya-intervyu-gulmiry-ileujvoi>
- Кадыралиева А.М. (2015) Модели развития мультикультурализма: компаративистский анализ: диссертация на соискание кандидата исторических наук. – Алматы.
- Кадыржанов Р.К. (2008) Национальная идея и межэтнические отношения по вопросу государственного языка в Казахстане // Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Алматы.
- Масимов К. (2011) Мультикультурализм живет в Казахстане // http://www.inform.kz/en/multikulturalizm-zhivet-v-kazhstane-schitaet-premier-ministr-rk_a2372108
- Нысанбаев А. (2013). Мультикультурализм в постсоветском Казахстане: итоги, проблемы, перспективы // Адам әлемі. – №2 (56). – С. 8-12.
- Нысанбаев А. (2007). Интервью с Нысанбаевым А.Н. (К 70-летию со дня рождения) // Вестник Национальной Академии наук Республики Казахстан. – №2. – С.119-123.
- Патриотический акт «Мәңгілік Ел» // <http://www.kazpravda.kz/rubric/patrioticheskii-akt--mangilik-el-polnii-tekst>.
- Паин Э. (2002) От мультикультурного раскола к мультикультурному единству // http://old.president-sovet.ru/structure/consolidation_group/materials/
- Сарым А. (2008) Несколько тезисов в связи с проведением второй национальной переписи // Тасжарган. – 28 января.
- Сарым А. (2011) Модель «плавленного котла» не работает. Бизнес-мир Казахстан, №23 / [/businessmir.kz/ru/news/83-luchshie-publikatsii/113-sarym](http://businessmir.kz/ru/news/83-luchshie-publikatsii/113-sarym)

Якушева Ю.В. (2015) Динамика межэтнических отношений в Республике Казахстан (1991-2010 гг.): диссертация на соискание кандидата исторических наук. – М.

URL: <http://www.iri.org/resource/iri-releases-survey-kazakhstan-public-opinion>

References

Bashmakov A. (2015). Interv'ju. Arhitekt unikal'noj modeli obshchestva. Kazhstanskaja pravda, 3dekabrja [Interview. Architect of a unique model of society. The Kazakh Pravda, 3 December] // www.kazpravda.kz/articles/view/arhitekt-unikalnoi-modeli-obshchestva/

Dunaev V.J., Kurganskaja V.D. (2002). Kazhstanskaja model' mezhetnicheskoj integracii. Almaty. Centr gumanitarnyh issledovanij. Doktrina nacional'nogo edinstva Kazhstana [Kazakhstan model of interethnic integration. Almaty city. Center for Humanitarian Studies. The Doctrine of National Unity of Kazakhstan] // www.inform.kz/ru/doktrina-nacional-nogo-edinstva-kazhstana_a2263364

Ezhenova K. Mul'tikul'turalizm i postmodernistskij surrogat grazhdanskoj nacii [Multiculturalism and postmodern surrogate of the Civil Nation] /<http://exclusive.kz/multikulturalizm-i-postmodernistskij-surrogat-grazhdanskoj-nacii.html>

Ileuova G. (2011). Kazhskij jazyk: stagnacija prodolzhaetsja [Kazakh Language: stagnation continues] // <https://www.neweurasia.info/sobytia-i-mneniya/3971kazhskij-jazyk-stagnasiya-prodolzhaetsja-intervyu-gulmiry-ileuivoi>

Kadyralieva A.M. (2015). Modeli razvitiya mul'tikul'turalizma: komparativistskij analiz. [Models for the development of multiculturalism: comparative analysis. Candidate of sciences in history thesis]. Almaty.

Kadyrzhanov R.K. (2008). [Nacional'naja ideja i mezhetnitnye otnosheniya po voprosu gosudarstvennogo jazyka v Kazhstane. Materialy respublikanskoj nauchno-teoreticheskoj konferencii. National idea and inter-elite relations on the issue of the state language of Kazakhstan. Materials of the Republican Scientific and Theoretical Conference]. Almaty.

Masimov K. (2011) Multiculturalism lives in Kazakhstan // http://www.inform.kz/en/mul-tikul-turalizm-zhivet-v-kazhstane-schitaet-prem-er-ministr-rk_a2372108

Nysanbaev A. (2013). Mul'tikul'turalizm zhivet v Kazhstane [Multiculturalism in post-soviet Kazakhstan: results, problems, prospects]. Adam alemi /2 (56).

Nysanbaev A. (2007). Interv'ju s Nysanbaevym A.N. (K 70-letiju so dnja rozhdenija). Vestnik Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazhstan [Interview with Nysanbaev A.N. (To the 70th anniversary of his birth). Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. No. 2, p.119-123.

Patrioticheskij akt «Mangilik El» [Patriotic act «Mongilik El»] // <http://www.kazpravda.kz/rubric/patrioticheskii-akt--mangilik-el-polnii-tekst>.

Pain Je. Ot mul'tikul'turnogo raskola k mul'tikul'turnomu edinstvu [From multicultural split to multicultural unity] //<http://www.ia-centr.ru/expert/5955/>

Sarym A. (2008) Neskol'ko tezisov v svjazi s provedeniem vtoroj nacional'noj perepisi. [Several theses in connection with the second national census]. Taszhargan, January 28.

Sarym A. (2011) odel' «plavil'nogo kotla» ne rabotaet. [The model of the «melting pot» does not work.] Biznes-mir Kazhstan №23// businessmir.kz/ru/news/83-luchshie-publikatsii/113-sarym

Yakusheva Y. (2015) Dinamika mezhetnicheskikh otnoshenij v Respublike Kazhstan (1991-2010 gg.). Dissertacija na soiskanie kandidata istoricheskikh nauk. [Dynamics of interethnic relations in the Republic of Kazakhstan (1991-2010). Thesis for a candidate of historical sciences]. Moscow.

URL: <http://www.iri.org/resource/iri-releases-survey-kazakhstan-public-opinion>.

Бегимбаева Жибек

кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный
государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан, e-mail: shibek_07@mail.ru

**ПРОЕКТЫ «ОБЩЕСТВА АРХЕОЛОГИИ,
ИСТОРИИ И ЭТНОГРАФИИ»
ПРИ КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

В статье представлен анализ деятельности «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете. Посредством разнообразных форм, начиная от лекционно-пропагандистской деятельности, а также привлечения местной общественности на свои научные диспуты члены научных обществ, в том числе и известные профессора реализовывали проекты и выполняли просветительскую миссию по отношению к кочевым народам Южного Урала, влияли на формирование мировоззрения студентов. «Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете стало центром, координирующим деятельность как специалистов, изучающих многонациональное Поволжье и Западный регион Казахского края, так и многочисленной армии корреспондентов – знатоков народного быта.

Ключевые слова: университет, история, этнография, археология, научное общество.

Beginbayeva Zhibek

Candidate of historical science, Associate Professor of History,
Aktobe Regional State University K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: shibek_07@mail.ru

**Projects «Societies of archaeology, history and ethnography»
at the Kazan university in the second half of XIX century**

In the article the analysis of activity of “Society of archaeology, histories and ethnographys”, is presented at the Kazan university. By means of various forms, beginning from lecture-propagandist activity, and also bringing in of local public on the scientific disputes, the members of scientific societies, including well-known professors, realized projects and executed an elucidative mission in relation to the nomads of South Ural, influenced on forming of world view of students. “Society of archaeology, histories and ethnographys”, at the Kazan university became a center, coordinating activity, both specialists studying multinational Volga-Ural region and Western region of the Kazakh edge and numerous army of correspondents – connoisseurs of folk way of life.

Key words: university, history, ethnography, archaeology, scientific society.

Бегимбаева Жібек

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, К. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: shibek_07@mail.ru

**XIX ғасырдың екінші жартысында Қазан университеті жанындағы
«Археология, тарих және этнография қоғамының» жобалары**

Бұл мақалада Қазан университеті жанындағы «Археология, тарих және этнография қоғамының» қызметін талдау көрсетілген. Ғылыми қоғамның мүшелері әр түрлі нысандарын бастап, дәрістік-насихаттық қызмет арқылы, сондай-ақ, жергілікті жұртшылықты ғылыми

пiкiрталастарға тарта отырып және белгiлi профессорлар жоспарланған жобалар мен ағартушылық тапсырмаларды Оңтүстiк Оралдың көшпелi халықтарына таныстырды, студенттер дүниетанымын қалыптастыруға ықпал еттi. Қазан университетi жанындағы “Археология, тарих және этнография қоғамы” ғылыми қызметiн үйлестiретiн, бiлiктi маман ретiнде зерттейтiн көпұлтты Едiл бойы және Батыс өңiрi Қазақ өлкесiнiң, сондай-ақ көп әскер корреспондент – халық тұрмысының бiлгiрлерiн, ғылыми орталығына айналды. Қазан университет жанындағы “Археология, тарих және этнография қоғамы” жергiлiктi өлкенiң тарихы мен мәдениетiн жан-жақты тануға, ғылыми-тарихи деректердiң таралуына, аймақтық ғылыми зерттеуге халықтың басым бөлiгiн тартуға бағытталғаны туралы белгiлi болды.

Түйін сөздер: университет, тарих, этнография, археология, ғылыми қоғам.

Введение

Образованная в начале XVIII века Казанская губерния была самой многонациональной из всех поволжских губерний (Загоскин, 2005:199). Центр многонационального Среднего Поволжья город Казань издавна привлекала внимание исследователей. *Казанский университет, являвшийся очагом демократической культуры, центром развития просвещения, оказал большое влияние на культурную жизнь Казахстана.* Основанный в 1804 году Казанский университет является одним из старейших университетов и по праву занимает видное место в истории культуры и науки, в развитии общественно-политической мысли России.

Деятельность Казанского университета развивалась в исторически сложившемся регионе с преобладанием нерусского населения. Территория созданного Казанского учебного округа охватывала Поволжье, северный Кавказ и Закавказье, Урал, Казахстан и всю Сибирь. Казанский университет на национальной окраине по замыслу царских властей должен был выступать как политический и идеологический форпост в распространении влияния царизма на новые территории. В действительности Казанский университет стал центром учебно-научной, политической и культурной жизни многонационального Востока. К Казани население Западного Казахстана и Волго-Уральского региона тяготело не только территориально, но и как к научному и культурному центру.

С принятием в 1863 году нового Устава университета появилась возможность обучаться в высших учебных заведениях и тем лицам, которые прошли обучение и в других провинциальных гимназиях. Это давало шанс получить образование в высшей школе и представителям казахского народа. С 70-х годов XIX века до 1917 года в Казанском университете училось 33

казаха, из них 18 – из Тургайской области, 9 – из Внутренней Орды, 2 – из Семиреченской области, и по одному человеку из – Акмолинской и Уральской областей. Среди студентов университета шесть человек по социальной принадлежности (Махзум Каратаев, Жансултан Сейдалин, Нурмухамед Айшуаков, Гали-Ахмед Арунгазиев, Салим Нуралиханов, Жансултан Чуваков) относились к султанам, Ахмедбек Балгожин был сыном бия, Ахмед Беремжанов и Эмиржан Бекмухамедов происходили из семей, отцы которых занимали определенные должности в царской администрации. Остальные студенты были детьми рядовых скотоводов (Султангалиева Г.С., 2002:138). Полный курс Казанского университета окончили 22 казаха, среди них Ж.Ч. Сейдалин С. Суюнучалиев, А.К. Беремжанов – выпускники юридического факультета университета, М. Карабаев – выпускник медицинского факультета, и другие (Султангалиева Г.С., 2002:140).

Научные общества Казанского университета

Во второй половине XIX века в Казани создавались небольшие кружки – литературные, исторические, экономические, а затем начали возникать добровольные общества. Импульсом к созданию «Общества археологии, истории и этнографии» (ОАИЭ) при Казанском университете явился IV Всероссийский археологический съезд. Общество было основано в 1877 году по предложению попечителя Казанского учебного округа П.Д.Шестакова (1826-1891) и состояло из трех отделений – истории, археологии и этнографии (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.6279, Л.3). В 1897 году в Устав Общества были внесены некоторые изменения, расширявшие сферу объектов его изучения, в число которых были включены народы Сибири и Средней Азии (Устав ОАИЭ, 1898:1).

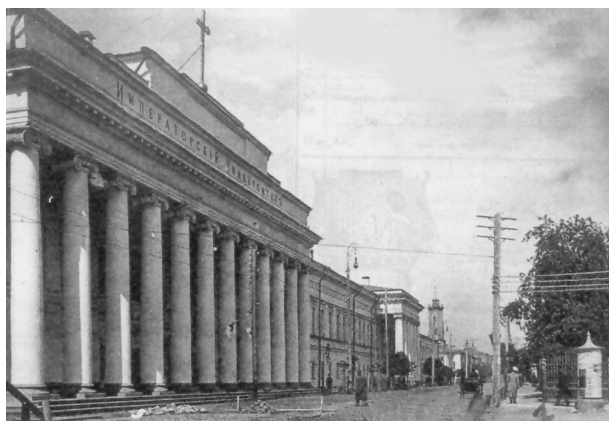

Рисунок 1 – Казанский университет. Начало XX века

Состав членов общества был полиэтничным, представители казахского, татарского, башкирского, русского и других народов были как действительными, так и членами-сотрудниками общества. Членом-сотрудником ОАИЭ был помощник мирового судьи села Ново-Сенаки Кутаисской губернии, казах, султан Бахытжан Бисалиевич Каратаев (1863-1934) (Отчет ОАИЭ, 1895:25). Султан Бахытжан Бисалиевич Каратаев, выпускник юридического факультета Петербургского университета, видный общественный деятель, в 1907 году был избран депутатом в Государственную Думу II-го Созыва от Уральской области (Бикбулатов Н.В., 1982:171). Действительными членами Общества были татарский просветитель К. Насыров (1825-1902), башкирский этнограф А.А. Диваев (1856-1932), внесший большой вклад в изучение памятников духовной культуры казахского народа.

Деятельность «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете

Выдающуюся роль в деятельности «Общества археологии, истории и этнографии» Казанского университета сыграл востоковед, профессор Николай Федорович Катанов. Более десяти лет (1898-1914) он возглавлял «Общество археологии, истории и этнографии» Казанского университета. В эти годы сотрудники Общества значительно расширили территорию, на которой велась научно-исследовательская работа. В нее входит вся Сибирь, вплоть до Дальнего Востока, а также Средняя Азия. В 1898

году в составе Общества насчитывалось 186 членов: 14 почетных, 4 члена-соревнователя, 106 действительных (58 городских и 48 иногородних) и 62 члена-сотрудника (21 городской и 41 иногородний) (НА РТ Ф.977, Оп.Совет, Д.9815, Л.226).

На протяжении ряда лет председателем «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете был выдающийся ученый-востоковед, профессор Николай Федорович Катанов (1862-1922). Хакас по национальности Н.Ф. Катанов отчетливо видел неравноправное положение нерусских народов регионов в Российской империи, поэтому горячо сочувствовал всем начинаниям, направленным на развитие их образования и культуры. Николай Федорович Катанов – известный языковед и этнограф, исследователь тюркских народов. Выпускник восточного факультета Санкт-Петербургского университета, с 1893 года – профессор Казанского университета (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.1, ЛЛ.1-6).

В 1890-1892 годах Н.Ф. Катанов совершил научную поездку в Сибирь и Восточный Туркестан, где изучал наречия казахов и узбеков, живущих в восточной части Семиреченской области. Н.Ф. Катанов собрал ценные материалы по языку, фольклору и этнографии тюркоязычных народностей Сибири и Казахстана. Итогом этой поездки явился капитальный труд Н.Ф. Катанова «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского края», опубликованный в Казани в 1903 году (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.68).

Публичная лекция профессора Казанского университета Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее»

Профессор Н.Катанов проявлял большой интерес к истории казахского народа, его культуре, языку. Его курс лекций на историко-филологическом факультете Казанского университета был построен на основе личных наблюдений и обобщения этнографических материалов, опубликованных в русской литературе. В Национальном Архиве Республики Татарстан сохранились материалы публичной лекции профессора Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее», прочитанной в Казанском университете (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, ЛЛ.1-11).

Рисунок 2 – Казахские студенты, обучавшиеся в Казани. 1896 г.

На фотографии слева направо в первом ряду: 1. Асадулла Идигин, 2. Ахмет Беремжанов, 4. Матен Бекетаев, 5. Мухамеджан Сыздыков, 6. Магзум Каратаев, 8. Муса Жасмагамбетов; во втором ряду: 2. Оразгул Базанов, 4. Мажит Чумбалов, 6. Исенгали Кульпеисов и другие.

Рисунок 3 – Бакытжан Бисалиевич Каратаев (1863-1934)
– член-сотрудник «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете

Рисунок 4 - Председатель «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете, профессор Николай Федорович Катанов (1862-1922)

Профессор начал лекцию с объяснения географического расположения «Казахской кочевой орды»: «Обширные степные пространства, которые тянутся от устья Волги на западе до хребта Тарбагатай на востоке и от Сырдарьи и Амударьи на юге до Иртыша и Оби на севере занимает многочисленный кочевой народ, известный у нас более всего с XVIII столетия, но упоминаемый еще в начале XVII века...» (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.1). Н.Ф. Катанов охарактеризовал климатические особенности обширного степного региона, флору и фауну территории, отметил природные богатства края (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.2). В своей лекции профессор уделил внимание политической истории Казахского ханства со времен присоединения к Российской империи и до середины XIX века, когда была введена «кибиточная подать» (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.4).

Профессор Н.Ф. Катанов описал антропологический облик казахов, «происшедших из тюркских и монгольских элементов», отметил физические особенности организма как выносливость, силу, а также характер народа как «умный, хитрый и любопытный» (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.4). По мнению казахского историка О.И. Исмагулова, палеоантропологические материалы Казахстана позволяют заключить, что свойственный казахам фенооблик окончательно сформировался не позднее XIV-XV веков на основе сложного взаимодействия двух больших рас – автохтонной европеоидной и привнесенной монголоидной (Исмагулов О.И., 1993:125).

Изучая казахский язык, профессор Н.Ф. Катанов отметил, что «язык казахов составляет одно из наречий тюркского языка, к которым относятся также наречия турок, крымских татар и многих других племен Сибири и Китая, но отличается от них кроме звуков и форм также богатством слов и оборотов речи» (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.5). Тем самым, профессор подчеркнул близость лингвистического характера тюркоязычных народов.

Профессор Н.Ф. Катанов в интересной и яркой форме познакомил студентов с повседневной жизнью казахской семьи, затронул гендерную проблему, рассказав о бесправном положении женщины в казахской степи (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.6-8). В своей лекции профессор остановился на духовной культуре казахского народа, отметив, что большинство казахского народа придерживалось доисламских верований, основанных на анимистических представлениях и культе сил природы. Большую роль в жизни

народа играл циклический календарь. Казахи считали время циклами в 12 лет – мушел, каждый цикл назывался именем животного (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16, Л.9-11).

Научные труды профессора Н.Ф. Катанова о быте и фольклоре казахского народа

Большой интерес представляют рукописи ученого, содержащие богатый этнографический материал о быте и фольклоре казахского народа (НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.14; Д.27; Д.39. Следует отметить многочисленные работы профессора Н.Ф. Катанова, освещавшие различные стороны истории, культуры и быта тюркских народов. Особенно интересны его работы «О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней», «О свадебных обычаях татар Восточного Туркестана», «Исторические песни казанских татар», «Народные способы лечения у башкир» (Катанов Н.Ф., 1894). Н.Ф. Катанов перевел по поручению Общества арабские, персидские и тюркские надписи в мечети Ахмеда Яссави, присланные А. Диваевым (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471, Л.208). При его непосредственном содействии были опубликованы оригинальные труды Н.Н. Пантусова (1849-1909) «Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа» и «Материалы к изучению казак-киргизского языка», а также статьи и материалы А.А. Диваева по этнографии и фольклору казахов (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9591, Л.234).

Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф. Катанов был первым ученым, опубликовавшим в печати рецензии на книги, издаваемые по истории хозяйства казахского народа. Необходимо отметить также работу А.Добросмыслова «Скотоводство в Тургайской области», Оренбург, 1895 (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471, Л.210). Кроме того, в «Известиях» ОАИЭ А.Добросмыслов опубликовал работу «Каменные бабы, найденные в Тургайской области» (Добросмыслов А., 1903).

В «Известиях» ОАИЭ регулярно публиковались рецензии профессора Н.Ф. Катанова на новые книги по этнографии казахского народа, что давало возможность образованной общественности России знакомиться с этими изданиями, например, интересен в этом плане его отзыв на книгу А.А. Диваева «Этнографические материалы», Ташкент, 1895 (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471, Л.207), отзыв на книгу А.В. Васильева «Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состоя-

ние», Оренбург, 1896 (Известия, 1896:556-557), рецензия на книгу И. Крафта «Из киргизской старины», Оренбург, 1900 (Известия, 1900:253-254).

В этот период еще более усилилось внимание Общества к изучению истории, этнографии, фольклора, языка и литературы казахского народа. Н.Ф. Катанов сумел привлечь к работе Общества известных ученых, изучавших духовную культуру казахов: А. Диваева, Н.Н. Пантусова, А.Е. Алекторова, М.Н. Бекимова, Г. Балгимбаева и других (Бержанов К., 1965:110). Учитель русско-казахской школы М.Н. Бекимов опубликовал в 1905 году статьи «Материалы к изучению киргизского народного эпоса» и «Свадебные обряды киргизов Уральской области» (Известия, 1905).

Особенно большой заслугой Общества и его председателя Н.Ф. Катанова следует считать издание капитальной работы А.Е. Алекторова «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» (1900) (НА РГ Ф.977, Оп. Совет, Д.10507, Л.231). В 1908 году Н.Ф. Катанов опубликовал «Краткую программу для описания казахского аула», составленную М. Филипповым, чтобы обеспечить поступление рукописей научных работ по этнографии казахов (Масанов Э.А., 1966:275). Можно сказать, что это был период расцвета деятельности ОАИЭ Казанского университета.

Научно-просветительские проекты «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете

Много внимания он уделял учителям русско-казахских школ, переписывался с ними, способствовал пробуждению у них научного интереса к сбору материалов по истории культуры казахского народа. Внимательно подбирая членов редакционных комиссий, Казанское «Общество археологии, истории и этнографии» вело значительную работу с авторами, не имеющими опыта научных исследований, особенно из нерусских народов, помогая им в научной работе. В этом отношении особенно большую работу проводил Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф. Катанов, редакционная деятельность которого в течение многих лет помогала опубликованию ряда ценных источников и вывела на научную дорогу немало казахских краеведов. Это важное культурно-просветительское направление он осуществлял через руководимое им ОАИЭ, имевшее свой печатный орган «Известия», где

печатались материалы по истории, языку, быту, науке, культуре, искусству народов Восточной России, в том числе и казахов. При содействии и редактировании профессора Н.Ф. Катанова были опубликованы в «Известиях» ОАИЭ работы казахских краеведов: учителей Бека Мухамедова, Жумагали Байтиева, Садыра Калиева, Г.Р. Джурсунова, Д. Журумбаева, студентов Мухаметжана Сыздыкова, Султана Идигина.

При содействии профессора Н.Ф. Катанова был обработан и подготовлен к печати этнографический материал об играх казахских детей во Внутренней Орде, собранный учителем начальной школы Беком Мухамедовым (Известия, 1895:307-309). Выпускник Казанской учительской семинарии, учитель Внутренней Орды Жумагали Байтиев на основе собранных материалов о народном эпосе записал один из вариантов «Сказки об Едигее» (Известия, 1911:304-306). Учитель Внутренней Орды Садыр Калиев написал в стихотворной форме «Краткую историю России», в рецензии, на которую Н.Ф. Катанов писал, что автор «человек образованный и ... сведующий в русской истории», и что в отличие от других тюркоязычных народов, казахи отличаются особенностью стихотворного слога (Известия, 1911:307-309). Возможно, первым опытом работы по лингвистике русского языка, была работа учителя Г.Р. Джурсунова «Русские глагольные приставки и русские предлоги» на казахском языке (Султангалиева Г.С., 2002:135).

Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф. Катанов использовал методы совместного обсуждения научных работ на заседаниях ОАИЭ авторов докладов и ученых Казанского университета. Так, например, 27 января 1913 года на заседании Общества с докладом «Верования киргиз в злых духов» выступил учитель Д. Журумбаев (Известия, 1913:6-8). Чтение доклада сопровождалось замечаниями со стороны сотрудников Общества, а именно Н.Ф. Катанова, М.М. Хомякова. Профессор Н.Ф. Катанов посоветовал Д. Журумбаеву для полноты материала обратиться к верованиям в злых духов у других близких казахам народам и познакомиться с литературой по этому вопросу. Таким образом, на заседаниях ОАИЭ осуществлялось обсуждение доклада и обмен информацией с целью повышения уровня научной работы, тем самым сотрудники Общества реализовывали социально-организационную и коммуникативную функцию научного общества.

Новаторским шагом Н. Катанова стало привлечение к этнографическим исследованиям

казахских студентов, обучавшихся в Казани. Студент Казанского ветеринарного института Мухаметжан Сыздыков выступил с научным сообщением «О фотографическом снимке с киргизской рукописи первой половины XIX века», принадлежавшей В.И. Далю и сфотографированной действительным членом Общества В.А. Мошковым на заседании Общего собрания Общества 28 ноября 1895 года (НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471, Л.206). Сравнительный анализ рукописи «Башкирские песни», написанной на казахском языке, сделанный М. Сыздыковым, был отмечен членами Общества, и на страницах «Известий» ОАИЭ появилась статья М. Сыздыкова «Несколько слов об одной рукописи» (Сыздыков М., 1895:460). Сыздыков М. отметил в своем исследовании, что историческая общность происхождения, вековые контакты казахов и башкир способствовали приписыванию казахских поэм и песен башкирскому народу.

На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована также работа студента юридического факультета Казанского университета Султана Идигина «Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски», посвященная исследованию казахского фольклора (Идигин С., 1895:564-565). На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована «Киргизская ода», написанная казахом Внутренней Орды сыном Джумабая Габдолой, переведенная на русский язык инспектором школ Внутренней Орды А.Горячкиным (Известия, 1915:76-83).

Заключение

«Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете было

единственным научным центром в Российской империи, поставившим своей целью изучение истории народов Поволжья и Приуралья, Сибири и Средней Азии. Прогрессивным фактом в деятельности общества являлась полиэтничность состава общества, уважение и открытый интерес к истории народов региона, несмотря на то, что Министерство народного просвещения Российской империи одобрило создание «Общества археологии, истории и этнографии», преследуя колониальные интересы изучения народов. Материалы публичной лекции профессора Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее», прочитанной в Казанском университете, имеют важное значение как исторический источник по истории дореволюционного Казахстана, его географии, быта, культуры, этнографии.

Печатный орган Общества – «Известия Общества археологии, истории и этнографии» стали не только периодическим, но и весьма авторитетным изданием, публиковавшим материалы, ценность которых невозможно переоценить вплоть до настоящего времени. «Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете координировало, поощряло и обеспечивало собирательскую деятельность. В период его существования были собраны огромные этнографические коллекции по культуре и быту поволжских и сибирских народов, этнографические материалы по культуре казахского народа. Этнографический музей Казанского университета приобрел тот законченный вид, по полноте и содержанию коллекций которого можно поставить его на одно из первых мест среди университетских музеев.

Литературы

- Бержанов К. (1965). Русско-казахское содружество в развитии просвещения. – Алма-Ата: Казахстан.
 Бикбулатов Н.В. (1982). Становление и развитие этнографической науки. В научном поиске. – Уфа.
 Добросмыслов А. (1903). Каменные бабы, найденные в Тургайской области // Известия ОАИЭ. – Том XX. – Вып. 4-5. – Казань, 1903.
 Идигин С. (1895). Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски // Известия ОАИЭ. – Том XIII. – Вып. 6. – Казань.
 Известия ОАИЭ. Том XIII. – Вып. 4. – Казань, 1895.
 Известия ОАИЭ. Том XXVII. – Вып. 4. – Казань, 1911.
 Известия ОАИЭ. Том XXIX. – Вып. 1-3. – Казань, 1913.
 Известия ОАИЭ. Том XXIX. – Вып. 1-3. – Казань, 1915.
 Известия ОАИЭ. Том XIII. Вып. 6. – Казань, 1896.
 Известия ОАИЭ. Том XVI. – Вып. 2. – Казань, 1900.
 Известия ОАИЭ. Том XX. – Вып. 4-5. – Казань, 1905.
 Известия ОАИЭ. Том XXI. – Вып. 5. – Казань, 1905. – С. 389-392.

- Исмагулов О.И. (1993). Антропологические аспекты происхождения казахского народа. История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк). – Алматы: Дәуір.
- Катанов Н.Ф. (1894). О свадебных обрядах татар Восточного Туркестана // Известия ОАИЭ. – Том XII. – Вып. 5. – Казань. – С. 409-434.
- Катанов Н.Ф. (1894). О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней // Известия ОАИЭ. – Том XII. – Вып. 1. – Казань.
- Катанов Н.Ф. (1899). Исторические песни казанских татар с текстом и переводом. // Известия ОАИЭ. Том XV. – Вып. 3. – Казань. – С. 273-306.
- Катанов Н.Ф. (1900) Народные способы лечения у башкир // Известия ОАИЭ. Том XVI, Вып. 1. – Казань.
- Масанов Э.А. (1966). Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука.
- НА РТ Ф.977, Оп.Совет, Д.9815
- НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.1
- НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.68
- НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16
- НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.14; Д.27; Д.39
- НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9591
- НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.10507
- НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.6279
- Отчет ОАИЭ при Императорском Казанском университете за 1894 год. (1895). – Казань, Типо-литография университета.
- Сыздыков М. (1895). Несколько слов об одной рукописи // Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.4, Казань.
- Спутник по Казани. (2005) / под ред. профессора Н.П. Загоскина. – Казань: ООО ДОМО «Глобус» 5.
- Султангалиева Г.С. (2002). Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-нач. XX вв.): монография. – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002.
- Устав ОАИЭ при Императорском Казанском университете (1898). – Казань, 1898. – 11 с.

References

- Berzhanov K. (1965). Ryssko-kazakhskoe codryzhestvo v razvitii procvesheniy. [The Russian-Kazakh Commonwealth in the Development of Education] Alma-Ata: Kazaxctan.
- Bikbylatov N.B. (1982). Stanovlenie i razvitie itnograficeckoi nayki.V naychnom poicke. [Formation and development of ethnographic science. In scientific search] Yfa.
- Dobromiclov A. (1903). Kamennie babi, naidennie v Tyrgaickoi oblacti. Izvectiy OAIE. [Stone women found in the Turgai region.]Tom XX, Vip.4-5, Kazan.
- Idigin C. (1895). Pecny Tyrgaickogo kirgiza, ymeushego govorit po-rysscki. Izvectiy OAIE. [Song of the Turgai Kirghiz, who can speak Russian] Tom XIII, Vip. 6, Kazan.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XIII, Vip.6, Kazan, 1896.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XVI, Vip.2, Kazan, 1900.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XX, Vip.4-5, Kazan, 1905.
- Izvectiy OAIE. [News AAES]Tom XXI, Vip.5, Kazan, 1905, C.389-392
- Izvectiy OAIE. [News AAES]Tom XIII, Vip.4, Kazan, 1895.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XXVII, Vip.4, Kazan, 1911.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XXIX, Vip.1-3, Kazan, 1913.
- Izvectiy OAIE. [News AAES] Tom XXIX, Vip.1-3, Kazan, 1915.
- Icmaglyov O.I. (1993). Antropologicheskie aspekty proichogdeniy kazahckogo naroda. [Anthropological aspects of the origin of the Kazakh people.] Ictoriy Kazahctana c drevneishih vremen do nashih dnei (ocherk), Almati: Dayir.
- Katanov N.F. (1894). O cvadebnix obrydax tatar Vostochnogo Tyrkectana. [On the Wedding Rituals of the Tatars of East Turkestan] Izvectiy OAIE. Tom XII, Vip.5, Kazan, C.409-434;
- Katanov N.F. (1894). O pogrebalnix obichayx turckix plemen c drevneichix vremen do nashix dnei. [About the funeral customs of the Turkic tribes from ancient times to the present day] Izvectiy OAIE. Tom XII, Vip.1, Kazan, C.106-142;
- Katanov N.F. (1899). Ictорicheskie pecni kazaпckix tatar c tekctom i perevodom. [Historical songs of Kazan Tatars with text and translation.]. Izvectiy OAIE. Tom XV, Vip.3, Kazan, C.273-306;
- Katanov N.F. (1900). Narodnie cпocobi lecheniy y bashkir. [Traditional methods of treatment for Bashkirs]. Izvectiy OAIE. Tom XVI, Vip.1, Kazan.
- Macanov I.A. (1966). Ogherk ictorii itnograficeckogo izycheniy kazahckogo naroda v CCCR [Essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Alma-Ata: Nayka.
- NA RT. F. 977, Op.Covet, D.9815
- NA RT. F.969, Op.1, D.1
- NA RT. F.969, Op.1, D.68
- NA RT. F.969, Op.1, D.16
- NA RT. F.969, Op.1, D.14; D.27; D.39

NA RT. F.977, Op. Covet, D.9471

NA RT. F.977, Op. Covet, D.9591

NA RT. F.977, Op. Covet, D.9471

NA RT. F.977, Op. Covet, D.10507

NA RT. F.977, Op. Covet, D.6279

Otchet OAIE pri Imperatorckom Kazanckom ynivercitete za 1894 god. (1895). [Report of the OAIE at the Imperial Kazan University for 1894]. Kazan, Tipo-litografii yniverciteta.

Cizdikov M. (1895). Neckolko slov ob odnoi rykopici, Izvestiy OAIE. [A few words about one manuscript.]. Tom XIII, Vip.4, Kazan.

Спутник по Казани. (2005). Pod red. professora N.P.Zagockina. [Sputnik for Kazan]. Kazan: ООО ДМО «Глобус».

Cyltangelieva G.C. (2002). Zapadnii Kazahstan v sisteme etnokulturnykh kontaktov (XVIII-nach.XXvv.). [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts]. Monografiy.Yfa: RIO RYNMC Gokomnayki RB, 2002.

Ystav OAIE pri Imperatorckom Kazanckom ynivercitete (1898), [Charter of the OAIE at the Imperial University of Kazan]. Kazan.

Soltieva Bakit¹, Beysegulova Ainur²

¹Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: soltievbash@gmail.com, tel.: +7 707 830 9686

²Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: beisegulovaak@gmail.com, tel.: +7 701 330 8465

THE PLACE OF SAINTED IN THE HISTORY OF ISLAM

The article is devoted to one of the most urgent problems of the history of Islam, namely the issue of the cult of saints in Islam. This problem still remains one of the gaps in the national historical science. Especially insufficiently studied sites in the holy places, not recorded oral traditions associated with them. Special attention is paid to the analysis of researches of pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet periods. Along with this, clarifies the concept of Sufism and the cult of saints, the emergence of the cult of saints and Holy places and their functions which occupy in our lives special place. Also discusses the spiritual heritage of our ancestors, of the Holy places and shrines, which caused special respect.

Key words: Aulie (wali), cult, caliphate, Islam, Sufism, Christians.

Солтиева Бақыт¹, Бейсеғұлова Айнұр²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: soltievbash@gmail.com, тел.: +7 707 830 9686

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: beisegulovaak@gmail.com, тел.: +7 701 330 8465

Ислам тарихындағы әулиелік мәселелерінің алатын орны

Бұл мақалада ислам тарихындағы күрделі мәселелердің бірі – әулиелік мәселесіне қатысты қарастырылады. Әулиелік культі мәселесі әлі күнге дейін ғылымдағы ақтаңдақтардың бірі болып қалып қойып отыр. Әсіресе, әулиелі орындардағы ескерткіштер, осындай жерлермен байланысты ауызша аңыз-дәстүрлерді жазбаға түсіру, оларды тәкпіштеп зерттеу тыңғылықты түрде қолға алына қойған жоқ. Кеңес дәуіріне дейінгі, кеңес одағы жылдарындағы, кеңес одағы ыдырағаннан кейінгі жылдардағы зерттеушілердің еңбектеріне жете көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, сопылық пен әулие ұғымдарына пайымдама жасалып, діни өмірімізден мықтап орын алып отырған әулиелер мен киелі орындардың пайда болуы, олардың атқаратын қызметіне баса назар аударылды. Қазақ халқының қазіргі уақытқа дейін ата-бабамыздың рухани мұрасы әулиелі және киелі орындарға ерекше құрметпен қарағаны баяндалады.

Түйін сөздер: Әулие (вали), культ, халифат, ислам, сопылық, христиан.

Солтиева Бақыт¹, Бейсеғұлова Айнұр²

¹старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: soltievbash@gmail.com, тел.: +7 707 830 9686

²старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: beisegulovaak@gmail.com, тел.: +7 701 330 8465

Роль проблем, связанных со святынями в исламе

В статье рассматривается одна из актуальных проблем истории ислама, а именно культ святых. Данная проблема до сих пор остается одним из белых пятен в отечественной исторической науке. Особенно недостаточно изучены памятники в святых местах, не записаны устные предания, связанные с ними. Особое внимание авторы уделяют анализу исследований дореволюционного, советского и постсоветского периодов. Наряду с этим, уточняются понятия суфизма и культа святых, появление культа святых и святых мест, функции которых занимают в нашей жизни особое место. Также рассказывается о духовном наследии наших предков, о святых местах и святынях, которые вызвали особое уважение.

Ключевые слова: Аулие (вали), культ, халифат, ислам, суфизм, христианство.

Introduction

One of the main problem in the history of Islam means “sainted”. The most important phenomenon in Kazakh national spiritual life is to respect the saints; this situation formed as an integral part of the religion the result of keeping religious beliefs until Islam. Nowadays Kazakhstan is one of the people who spread religious waste “saints”, “holy places” is a way of bow. In Kazakh people’s ritual and spiritual life in the form of a multi –faced personality, someone who is full of dazzling phenomena. After separating Islam in medium century in Kazakhstan and Central Asia until Muslim and Islam, it was as a tangled cult.

Historiography of the problem

Before the Pre-Soviet era before Kazakhs Islam about religious beliefs, customs and rituals were in the works of Sh.Sh. Ualikanov, A. Divaev, I. Altynsaryn, I.A. Kastane, M. Miropiev, I.A. Chekanskii, A.E. Alektorov and etc. (Toleubaev, 2013 :5).

Saints and holy places were met a lot especially in wide-separated place where was Islam religious. To develop this theme of a full –fledged began in XX century, in 30 years. The notion if saints in Islam religious history develops in different period in different meaning. About this firstly, outstanding Hungarian orientalist person I. Goldsier showed a clear picture of saints in his work “Sainted cult in Islam religious” (Goldsier,1938) To reach sainted cult, he noted that the former world and the customs and rituals of Islam, if it accordance with the spirit of Islam, it wouldn’t be destroyed. To respect Saints assists in Islam religious to reach beliefs of another religious.

During the years of the Soviet Union V.N. Basilov, T.D. Bayalieva, S.M. Demidov, G.P. Snesarev, O.A. Sukareva, I.G. Petrushevskii well – known scholars reached about Islam saints cults of historical and ethnographic sainted research institute, in the main, eastern consider the rest of the Pre-Islamic faith belief system of the people as the priority (Basilov, 1970; Bayalieva, 1972; Demidov, 1976; Snesarev, 1969; Sukareva, 1950). To such kind researchers’ attitudes promotes that period’s ideology. As prohibited the study of the history of Islam in the Soviet Union, the majority of scientists sainted institute offer announcing that the remains of Pre-Islamic beliefs, it got the chance to study the issue. The interest to the theme about sainted cult of Islam after decomposition Soviet Union,

more precisely in the years of 1980 a number of the authors of a variety of data and scientific material put into circulation, continued opening issues’ new side. In particular, noting researchers in Central Asian who reached problems of sainted cult, O.V. Gorshunova, A. Muminov, R.M. Mustaphina, A.T. Toleubaev, V.L. Ogudin, T.S. Saksanov, A.I. Sheviakov, B.A. Adzhamatov, R.A. Ramasanov and V.O. Bobronikovs their works published (Gorshunova, 1992; Muminov, 1996; Mustaphina, 1992; Toleubaev, 1991; Saksanov, 1991; Abashin, 2003). Despite the presence of such a detailed study on the issue, sainted cult issue is still set to remain one of the gaps in science. Especially, monuments in holy places, depending on such areas examined in the oral tradition down to a taken legend was not researched. As well as the methodological theoretical approaches to the study of the issue is the aging resistance. Appears to be saints and holy places, which occur in places in our religious life, explains their function, space science vulgar specific schemes and simple solutions are still dominant. (Kartabayeva, Soltyeva, 2016:246).

The prevalence of sainted cult

In Islam, sainted cult takes a great place. Generally, there are different opinions on the concept of religion. Appearing sainted cult of the ancient local religious beliefs there was a huge influence of animism, totemic, shamanism, farming, cattle etc. cults, zorastrizm, manixey, Christianity about this was the first review of I. Goldsier. He in that labor work shows that “In Islam, as in Judaism, Christianity and other monotheistic religions, along with the worship of the one God there is a reverence for a number of other deities in the form of cults of various saints” (Goldsier, 1938:65). Sainted uncharacteristically not only to Islam, it meets in another religious, in particular it meets in Christianity. In Christian religious sainted, inherent of Catholic direction, during that time, protestant reforms fully denied. By Protestants’ understanding, worship saints is one of the form of superstition in Catholic religious.

Among the researchers, comparing sainted cults in the Islam and Christian religious takes great place. Despite of not enough examined by itself feature of Islamic sainted, its Christianity sainted can be seen that there are significant differences. The most difference is that there is not a place of religious legalization in Islam sainted. Muslim saints are not fusing through special decisions, in Islam there is no concept of the definition of human sainted, officially

recognized saints, the first of works agiologia, officially respect holidays established saints, remind procedures of saints, etc. saints in Islam recognized by only population, different owners of religious doctrine, respected, influential people, it's enough to recognize the rulers (Kartabayeva, Soltieva, 2016:245-246).

Islam in its first development period of subject to the local population to fight cult, it would not to worship the God other than Allah. However, expedite the boundaries of Islam, a different part of the Caliphate countries and nations entry, elements far from orthodox Islam have increased, as noted Islamic expert scientists "Islam faced with traditions, the elimination of which was from the very beginning of the historical task itself in the process of its historical development transformed other religious traditions and customized and modified them in the spirit of their ideas" (Goldsier, 1938:61).

Saint is the Arabic plural form of the word vali, in Kazakh language it means holy. The Arabic word "vali" (in plural awliia) has different meaning, in particular, "guardian", "trustworthy person", "under the tutelage of God's people", "a friend of God". This word depends the word of Allah in the Quran, Muslims used in the sense that the guardian of the Most High of Allah. It admits from Muslims that only Allah is a real guardian and a helper. Therefore considered the care of God's person is unusual man, "a friend of Allah" is considered Saint. In a word, saints as was described devout Islamic society that righteous people.

This word means the prophet and forgiving of Allah declared in the Quran and relative of the guide. In addition, it is close to the sense of narrations, that is "Vali Allah is the nearest friend of Allah", it meets the definition of compassion from Allah. In Kazakh language sainted-anbie revealed during talks in the form of double, here anbie in Arabic means Nabi that is the plural form of the word of the prophet. Sometimes it generally calls "sainted-anbis". That is why in people's understanding of the phrase means the only one to Saint (The concepts of the Kazakh ethnic categories...2011:336)

To worship saints takes specific place of Turkish-speaking people's religion in Kazakhstan and Central Asia. In orthodox (sticking the principle of the head orientation) contrary to the principles of the Muslims to turn saints the cult of Islamic history is a wide spread wings. Ancestors, jelly patron spirits that the ideology of the cult of worship of feudal society based on respect for individual family, but all the tribes along the wellbeing of society realize

that increased in social sector. Therefore, the special structures today there is a strong legacy (Traditions of Kazakh nation ...2011:52).

Sainted cults in Islam, heading together with the Islam occupied territories, Muslim clergy-worshipping local saints began to look like Muslim population. From now on saint's cult, not only Muslim saints, looks through the local saints images. This creates a convenience spreading Islam to the local places quickly and accepts; make other nations to understand it. As well as sainted places that became promote religion places and the properties of the saints of religion was one-step closer to the people to believe to this religion. Such sainted places still have not lost its relevance. Researchers, industry and the development of together concept revealed during the 18th century, and this phenomenon has had a strong influence on the Islamic worldview as having a key value. The development of sainted cult and taking special place in the spread of Sufism. Sufi tradition has a special respect angels can live among saints. Sufi saints in Islam and the holy places in tradition of respect has a decisive influence, suggested many of these holy places.

As early century's thinkers of Sufism shows sainted lies on Sufism. Such kind of thinker Kushairi's (465/1072years) work informs the doctrine of sainted cult (Temptations of the cult of the saints, together ...2003:131) Kushkari explained sainting in two aspects: firstly God's special words for the nuns secondly, responsible for all the people who could worship. This definition of sainted shows that people's worship to God's is near to each other, this contact shows concern and responsibility from God, and from human it means prayer and worship.

Such historical social specific reasons, among the Kazakh people of Saint Understanding of the Islamic religion spread quickly, have become holy, about sainted legend spread liberally, in one word, sainted cult can be firmly established in the minds of the country. As defined in science, cult of sainted especially in the center of the official religion in the suburbs of indigenous faith with traditional customs and beliefs of the population in conjunction with the superstitions formed clearly. In short, the formation of sainted cult shows a way to join local nation's natural forms of worship (for example beautiful mountain stone, mysterious cave, healing lake in the spring, etc.), shamanism, mythology, the inauguration of the ghosts. Procedures in line with those small coins, stairs shows that combined with integrity. In principle, all these Islam is the original concept of the population's mind, based on the teaching of this country recognizes as the owner of

spectacular miracle saints abundant source of start unless, responding desire forgiving, the owners of a variety of professional philanthropist (Kazakh ethnographic categories, concepts...2011:337).

R.M.Mustaphin's work gives a description of household Islam comprehensive. In this scientific work, he searches south Kazakh's religious beliefs in the ethnographic mind about in the end of 19th century and the beginning of 20th century. By reaching customs and rituals with shamanism until Islam, he paid great attention to sainted cults (Soltyeva, 2016:262).

One of the contradictions of Inherent to Saint, in its unusual sign, that is arises due to the confidentiality. Because sainted ego removed, therefore it cannot recognize. The first appeared theoretical tracts about saint were that saints signed not only to God and they could not know that they are saints themselves. The secret of saint in common Sufism conforms to the nature of esoteric. When asked Muhammad Prophet about saints, he replied look that: "All had the appearance of internal value; because the value of all the hidden meanings; all the

hidden value of true value. The great and glorious Greater attracts to his saints that the secret is in confidential way. One of the saint's sign is such one. Saints live among through this. They the most powerful of men after prophets, their science of all sciences is the most almighty" (Knish, 1991:150).

Conclusion

Sainted cult in the Islam is more than one viable as a phenomenon still occupies an important place in the life of the Muslim people. Men who respect saints, as it efforts great power between man and God. The most powerful, according to the irresistible power as a God, you can set personal contact with saints and it can be the guardian of the life of individuals, as a counselor. In one word, sainted cult in Islam religious in household level could be one form by itself, therefore, this phenomenon inextricably linked with the life of the common people, it appears to be one of the part of it. To nowadays in Central Asian people's pilgrimage of saints and has become the epicenter of the holy places.

References

- Abashin S.N. Seven holy brothers (2003). The ascetics of Islam: the cult of saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus. Originator S.N. Abashin, V.O.Bobrovnikov. Moscow.
- Basilov V.N. (1970). The cult of saints in Islam. Moscow.
- Bayalieva T.D. (1972). Pre-Islamic beliefs and their vestiges from the Kirghiz.
- Gorshunova O.V. (1992). he variant of the "sacred land" (on the example of the village of Shakhimardan of the Ferghana region of Uzbekistan). The concise content of the Lavrov (Central Asian-Caucasian) readings. 1990-1991 St. Petersburg.
- Gol'dcier I. (1938). The cult of saints in Islam (Mohammedan sketches). Moscow.
- Demidov S.M. (1976). Turkmen ovides. Ashgabat.
- Customs and traditions of the Kazakh people(2005). T 1. Almaty, Arys.
- Ethnographic categories of Kazakhs, traditional system meaning. Encyclopedia. (2011). T1 . Almaty, CGM RK.
- Kazakhs. KazNU bulletin. History series. № 2(81).
- Kartabaeva E.T., Soltieva B.Sh. (2016). Sufism and the cult of the Islamic shrine Vestnik KazNPU №1(48).
- Knysh A. Vali (1991) Islam. Encyclopedic Dictionary. Moscow.
- Muminov A. (1996). Holy places in Central Asia (Interaction of general Islamic and local elements). The lighthouse of the East. Tashkent.
- Mustafina R.M. (1992). Representations, cults, rituals of the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the late XIX - XX century.). Almaty.
- Saksanov T.S.(1991). Pilgrimage to holy places: tradition and modernity. Moscow.
- Snesarev G.P. (1969) Relics of pre-Islamic beliefs and rites among Uzbeks of Khorezm. Moscow.
- The temptations of the cult of saints. Instead of the preface // The devotees of Islam: the cult of saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus. Moscow, 2003.
- Soltyeva B.Sh. (2016). History of research the concept of "sacred" among the Kazakhs. KazNU bulletin. History series. № 2(81).
- Suhareva O.A. (1950). To the question of the cult of Muslim saints in Central Asia. Materials on archeology and ethnography of Uzbekistan. Tashkent.
- Toleubaev A.T. (1991). Relics to Islamic beliefs in the family ritual of the Kazakhs. Almaty.
- Toleubaev A.T. (2013). Traditional beliefs and superstitious rites of the kazakhs. Almaty.

Қалнияз Бақытжан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru , тел.: +7 702 895 4993

**ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕР ТАРИХЫНАН
(Ботай және Бұзоқ ескерткіштері мысалында)**

Мақалада тарихи құнды ескерткіштер ретінде Қазақстанның солтүстік өңірлерінің, қала берді әлем мақтанышына айналып үлгерген Ботай мәдениетіне, ортағасырлық Бұзоқ қалашығына тоқталады. Ботай мәдениеті – энеолит дәуірінде Солтүстік Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Б.з.д. III-IV мың жылдыққа тән ежелгі адамдардың құтты мекені болған Ботай қонысы 1980 жылы В.Ф. Зайберттің басшылығымен ұйымдастырылған археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ашылып, ғалымдар назарына іліккен. Ғалымдарды табылған ат сүйектерінің көптігі таң қалдырған. 133 мыңдай жылқы сүйектері зерттелді. Бұзоқ қалашығына тоқталатын болсақ; «Бұзоқ» – түркі-оғыз термині, яғни көне түрік мемлекеттерінің әкімшілік құрылымының шығыс бөлігінің атауы. Бұзоқ қалашығының Қазақстан астанасы үшін оның ертедегі дерегі ретінде маңызы өте зор. Бұзоқ – шамамен VIII ғасырдағы ежелгі қалашық, ол сол кездегі жергілікті билеушінің ордасы саналған. 2004 жылдан бастап археологиялық нысан – Бұзоқ қалашығы, Қазақстан астанасының туристік бағытына атсалысып келеді.

Түйін сөздер: Ботай мәдениеті, Бұзоқ қалашығы, орда, туризм, тарих, мәдениет.

Kalniyaz Bakitzhan

Master's program student of al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru, tel.: +7 702 895 4993

**From history of historical and cultural monuments
(On an example of monuments botai and bosok)**

In this article historically valuable monuments of northern Kazakhstan that have become a pride of the whole world – Botay culture and Buzok site are considered. Botay culture is the culture of the Eneolithic tribes which lived in northern Kazakhstan. Botay, which was a fertile place for ancient people who lived in the IV-III millennium BC, was opened in 1980 thanks to archaeological excavations organized by V.F.Zaibert and attracted the attention of researchers. Scientists were surprised by the found multiplicity of horse bones. About 133 thousand horse bones were investigated. Buzok is a Turkic-Oguz term, the name of the eastern part of the administrative structure of the ancient Turkic states. The settlement of Buzok is important for the capital of Kazakhstan as its ancient history. Buzok is an old settlement, at that time it was considered as a horde of a local ruler. The archaeological site since 2004 – Buzok, takes part in the tourist direction of the capital of Kazakhstan.

Key words: Botay culture, Buzok site, horde, tourism, history, culture.

Қалнияз Бақытжан

магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru, тел.: +7 702 895 4993

**Из истории историко-культурных памятников
(на примере памятников Ботай и Бұзоқ)**

В статье рассматриваются исторически ценные, ставшие гордостью всего мира, памятники Северного Казахстана – Ботайская культура, городище Бұзоқ. Ботайская культура – культура племен энеолита, живших в Северном Казахстане. Ботай, который был благодатным местом для древних народов, живших в IV-III тысячелетиях д.н.э., был открыт в 1980 году

благодаря археологическим раскопкам, организованным В.Ф. Зайбертом, и привлек внимание исследователей. Ученых удивили найденные множества лошадиных костей. Были исследованы около 133 тысяч лошадиных костей. Бужок – тюрко-огузский термин, название восточной части административного строения древнетюркских государств. Городище Бужок важен для столицы Казахстана, как ее древняя история. Бужок – старое городище, в то время считалось ордой местного правителя. Археологический объект с 2004 года – Бужок, принимает участие в туристическом направлении столицы Казахстана.

Ключевые слова: Ботайская культура, городище Бужок, орда, туризм, история, культура.

Кіріспе

Қазақстанның солтүстік өңірлерінің нақтырақ айтсақ, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарының тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттеп, оларды ғылыми айналымға енгізу – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бүгінде мәдени мұраның алуандығы мен байлығы өркениетті қоғамның сипаты, мемлекеттік және ұлттық сананы біріктіретін негізгі өркениет белгілері. Тарихи-мәдени ескерткіштер осы негіз құрамына енеді. Ол қорған-қамалдардың қирандылары, жайылып кеткен обалар, көне тұрақтар, қалалар орны, зәулім ғимараттар сынды тарихи-мәдени ескерткіштерді қамтиды. Оны мамандар зерттеп және мұражайландырылған жағдайда, олар өткен ғасырлар мен бүгінгі халық арасындағы алтын көпірге айналады. Әлі зерттелмеген ескерткіштер – адамзаттың әлі де болса құнсыз ақпарат қоры, оның жоғалмас материалдық түйсігі. Бүгінде қоғам үшін мәдени мұраның бүкіл жиынтығы аса маңызды. Ғылыми-техникалық төңкеріс пен электрондық баспасөз құралдары дәуірінде, жаппай халықтық стереотиптердің жаңасы қалыптасып, жеке-леген тұлғалар мен бүтіндей халықтардың ерекшеліктері шайылып, жаһандану біртектілігі жетекші орынға шықты. Ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени дәстүрлер ұмыт бола бастады. Осы тұста мәдени мұраны зерттеу, оны болашаққа аманат ету ерекше маңызға ие.

Мәдени мұраның сақталуы мен пайдаланылуы мәселелеріне өркениетті елдер әлдеқашан ерекше ден қоя бастады. Бұл дамыған мемлекеттерде туризмнің, экономиканың дамуына ерекше ықпал ететін фактор. Осыған орай, сәйкес сала заңдары жетілдіріліп, басқарудың тиімді жолдары қарастырылып жатыр. Осы тұста бізде аталмыш мәселеге байланысты өз пікірімізді білдіргіміз келеді. Себебі, Қазақстан Республикасының археологиялық картасында көрсетілген 25 мыңнан астам археологиялық қоныстардың 2 мыңға жуығы Қазақстанның солтүстік өңірінде орналасқан.

Тарихи кезеңдердегі есімдері алтын әріптермен жазылған ұлы тұлғаларға мекен болған бұл аймақтың тарихи-мәдени ескерткіштерінің көпшілігі тарихи жыл санау дәуіріне дейінгі кезеңге жатады. Адамзат өркениетінің бүгінгі мен ертеңін тануда, қиын-қыстау уақытта дұрыс жол тауып, болмыстың мәні мен мағынасын түсінуде, табиғи заңдылықтар қажеттілігін өтеуде адам баласы әрқашан тарихқа жүгінеді. Тарихи тағдырдың барысы әрбір халық пен елдің, адам мен қоғамның бітім-болмысына әсер етіп, бұлыңғыр болашағын анықтай түседі. Сондықтан дүниенің төрт бұрышындағы барлық адам мен қоғам өткенінен сабақ алып, дәстүрі демеу болып, тарихымен мақтанады.

Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін кеңес заманында марксистік тұрғыда, таптық көзқараста жазылған ел тарихы мен мәдениетіне қатысты қалыс қалған деректер қалпына келтірді, тарихтағы ақтандақтар ашылып, жаңа тарих жазылуда. Сондай-ақ, әр аймақта өз өңірін танып – білуге деген құштарлық артып келеді. Қазақ елі өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен бері талай игі істер жүзеге асырылып келеді. Әсіресе, тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу саласындағы зерттеулерді қайта жаңғырту, заманауи тарихи-географиялық әдістерді дамыту, сонымен қатар оларды ел тарихын зерттеуде, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және туризмнің даму перспективаларын айқындауда қолдану бүгінгі күннің өзекті мәселелері болып табылады. Мәдени туризм – туризмнің ең танымал әрі ауқымды түрі. Туризмнің бұл түрі Қазақстанда енді ғана аяғына тұрып келеді. Қазақстандағы тарихи, мәдени туризмнің дамуына ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ұсынысы нәтижесінде жүзеге асырылған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы сүбелі үлес қосты. Туристік бағыттарды жоспарлау барысында «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларын зерттеу және қалпына келтірілуіне үлес қосып жүрген археологтардың ғылыми ашылымдары мен ұсыныстарын назарға алу керек.

Ескерткіштер интерпретациясы

Осындай тарихи құнды ескерткіштер ретінде Қазақстанның солтүстік өңірлерінің, қала берді әлем мақтанышына айналып үлгерген Ботай мәдениетіне, ортағасырлық Бұзоқ қалашығына тоқталсақ. Бүгінде дәлелденген ғылыми материалдар бойынша Ботай қоныстары ғаламшарда алғашқы рет жылқы малын Солтүстік Қазақстанның орманды даласында үй малына айналдырып үйретті деген ғылыми дәлелденген пікір бар. Ботай мәдениеті – энеолит дәуірінде Солтүстік Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы, Никольское ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 шақырым жерде Ботай қоныстарына байланысты аталған (Зайберт, 2009: 25). Аталмыш ескерткіш б.з.д. III-IV мың жылдыққа тән ежелгі адамдардың құтты мекені болған Ботай қонысы. Ботай қонысы 1980 жылы В.Ф. Зайберттің басшылығымен ұйымдастырылған археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ашылып, ғалымдар назарына іліккен. 1983 жылы Ботай қонысында Еуразия құрлығындағы алғашқы адамдар қоныстары жөнінде археологиялық зерттеулермен айналысатын Мәскеу, Ленинград, Киев, Челябин, Самара, Екатеринбург, Новосібір, Красноярск, Алматы, Қарағанды және Қостанай қалаларынан келген ғалымдардың қатысуымен Бүкілодақтық археологиялық семинар өтті (Зайберт, 2011: 44). Ботай қонысының құндылығы мен тарихи маңыздылығы жөнінде ғылыми пікірлер айтылды. Ботай туралы алыс шетел ғалымдары да маңызды деректер алып, өз ұсыныстарын білдірді. Шетел ғалымдарының Ботай қонысына келуіне және тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізуіне 1980 ж. Кеңес үкіметі тарапынан тыйым салынған болатын. Тек, 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Ботай қонысымен жақын айналысуға шетелдіктерге рұқсат етілді. Нәтижесінде Ұлыбритания, Германия, Америка Құрама Штаты және басқа да мемлекеттерден тарихшы-археолог ғалымдар көптеп келе бастады. Олармен кездесу барысында Ботай мәдениетін зерттеу туралы бірлескен құжаттар қабылданды. Аталмыш кездесулер мен қабылданған құжаттар негізінде 1994 жылы Ұлыбритания университетінің арнайы шақыртуымен, Кембридж университетінде Ботай мәдениеті жөнінде қазақтандық ғалымдар тарапынан дәріс оқылып, көрме ұйымдастырылды. 1995 жылы Ботай қонысында «Еуразияның көне атбегілері» атты халықаралық симпозиум өтті.

Аталмыш симпозиумға әлемнің 16 мемлекетінен 80 тарихшы-археологтар қатысты. 2000 жылы Ботай қонысы мемлекеттік «Көкшетау» ұлттық табиғи паркінің құрамына кірді. Сол кезден бастап ескерткіш айналасын қорғау және оның шекараларын белгілеу, аймақтағы топырақ жамылғысын рекультивациялау және басқа да кешенді жұмыстар қолға алына бастады. Ауданы 15 гектар жерді алып жатқан қоныстан 158 үйдің орны қазылып аршылған. Кейбіреулерінде 30-ға тарта үйлер болған. Сәулетшілерді бұзылған тұрғын-жайлардан қалған ойпаттар қызықтырған. Ғалымдар ежелгі тұрғын-жайлар құрылысын қайта тұрғызуға мүмкіндік алады. Алғашқыда дөңгелек және көпбұрышты қазан шұңқыр қазып алынды. Қазан шұңқырдың тереңдігі 60-80 см, ауданы – 30-дан 70 шаршы метрге дейін. Кейін сазды сулап, домалақ күйінде қабырғаға салған, сыртынан жануарлар сүйегімен бекіткен. Ежелгі тұрғын-жайлардың қабырға ені 80-120 см, биіктігі – 60-100 см. Тұрғын-жайлар маңында арнайы ор қазылып, ол жерден еден, қабырғаға арналған сылауға қажетті саздар алынды. Қабырға периметрлері бойынша бөренеден шатырлармен қаптап, ортасында түтін шығаратын тетік жасалды. Бөрене сазбен сыланып, жоғарыдан жануар терісі мен қыртыспен жабылды. Ғимараттың ішкі биіктігі 250-320 см құрады. Қайта тұрғызу сараптама жолы арқылы жүргізілді. 1983 жылдың жазында ежелгі тұрғын-жайдың үстіне ежелгі Ботай тұрғын-жайы салынады. Қайта тұрғызу өз-өзін анықтады.

Жазда сараптамалық тұрғын-жайда суық әрі құрғақ болатын. Күз-қыс мерзімінде температурасы бір қалыптан түспеді. Тұрғын-жайды тұрақты түрде күтім жасағандықтан, адамдарға қапталған сыртының беріктігіне қарай тұруға қолайлық жасады (кем дегенде 15-20 жыл). Әрине, жыл сайын қабырға, қазан-ошақтың ішкі бөлігі сыланып отырған. Қазба жұмыстарын жүргізгенде ботайлықтардың тұрғын-жайлары бір-бірімен тығыз жалғасып жатты. Тұрғын-жайдың ішкі жобасы туралы біраз нәрсе айтуға болады. Ортада еденде ошақ орнатылған. Қабырға маңайында ұсақ шаруашылық шұңқырлар болды. Қазан ошақтарының қабырғасында көптеген шаруашылық және діни қажеттіліктер тізіліп тұрған. Ботайлықтар қабырға айналасында шыға беріске қарсы сәкілерді орнатып, терілерді төсеген. «Шұңқыр-консервілерде» ұзақ уақыт бойы сақтаған. Ол былай жасалған: 1 метрге дейін шұңқыр қазып, оның ішіне жылқы етін тұтастай салып, терісімен және сазбен жапқан. Үстінен

от жағып, оттегінің толығымен жанып болғанын күтеді. Дайын болған ет ауасыз да, сол шұңқырда бұзылмай сақталады. Бұл қазақ топырағында өмір сүрген көне халықтың қолданған ерекше технологияларының бірі деп бүгінде батыл пікір білдіруге болады. Өзен жағасы маңындағы өндірістік құрылыстарда ежелгі адамдар тас, ағаш, аңдардың сүйегі мен терісін өңдеп, киім тіккен, қыш ыдыстар дайындаған. Тастан жасалған жебе, садақ, қанжар, пышақ, найза ұштықтарының көптеп табылуы қоғам өмірінде аңшылықтың рөлін айқын көрсетеді. Сонымен қатар жылқының сүйегінен ағашты өңдейтін қашағыш, құс сүйегінен киім тігуге арналған инелер, жуалдыз, тескіштер, тұмар мен әшекей бұйымдарының кездесуі шаруашылықтың әр саласынан хабар береді. Ғалымдарды табылған ат сүйектерінің көптігі таң қалдырған. Жұмысқа аңдар сүйегін зерттейтін ғалым-остеологтар шақырылды. Олар ауқымды істер атқарды. 133 мыңдай жылқы сүйектері зерттелді. Нәтижесінде анықталғаны, Ботай аттары бұрынғыда белгілі жылқылар түріне жатпайтын боп шықты. Ботай аттарының сүйегі өзге де ежелгі аттар сүйегінен ерекшеленіп тұрды. Ғалымдар бірауыздан Ботай жылқылары қолға үйретілген деген пікірді ұстанды. Олар далада жүрген жабайы жануар еместігін айтады.

Жылқылар үй шаруасында, аң аулауда қолданылған. Күні бүгінге дейін жылқылар қолға кеш үйретілген деген пікірлер айтылды. Қоныстың материалдарымен әлемнің барлық ғылымдары қызыға бастады. Ботай жылқысын зерттеп білуге Солтүстік Қазақстан облысына жоғарыда аты аталған Новосібір, Мәскеу, Англия, Германия сынды алыс-жақын елдерден ғалымдар келді. Көптеген ғалымдар ортақ пікірге сүйенді, яғни Ботай қонысы Еуразия даласында мал шаруашылығы орталығы болған. Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Виктор Зайберт Англияның Кембридж университетіне Ботай қонысы бойынша дәріс өткізуге арнайы шақырылған. Ғалымдар Ботайды 30 жылдан астам уақыт зерттеп келеді. Көптеген мақалалар жазылып, монографиялар, фото-альбомдар жарық көрді. Ботай мәдениетінің қалыптасуына Атбасар неолиттік мәдениетін жасаған тайпалары араласқан. Ботай мәдениеті Ертіс пен Жайық өзендері аралығын мекен еткен тайпалар мәдениетіне жатады. Алайда, Ботай жері сақтаған жұмбақтар әлі де өз қойнауында сақтап отыр. Әлі де болса ежелгі адамдардың тайпалас адамдарды қалай жерлегені анықталмаған.

Бірнеше ежелгі адамдардың қалдықтары табылып, археологтарды жаңа жұмбақтарға кенелтті. Олар бұзылған тұрғын-жайлардан табылды. Әсіресе, адамның бас қаңқасы қызығушылық туғызды. Ол қазірде облыстық тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы тұр. Ботай жеріндегі қазбалар жалғасуда (http://www.inform.kz/kz/botay-madenieti_a2259588).

Бүгінде Ботай мәдениетіне байланысты екі докторлық, сегіз кандидаттық диссертация қорғалған екен. Бұл аталмыш ескерткіштің ғылыми деңгейінің қаншалықты терең екендігін көрсетсе, еліміздегі 220-ден астам музейлерде оған тән жәдігерлердің экспозициялануы оның маңыздылығын одан әрі паш ете түсетіндей (Зайберт, 2009: 5).

Қарастырылып отырылған аймақтағы осындай тарихи маңызы көптеп саналатындығын жоғарыда айтқан болатынбыз. Олардың бірі де бірегейі – Бұзоқ қалашығына тоқталатын болсақ; «Бұзоқ» – түркі-оғыз термині, яғни көне түрік мемлекеттерінің әкімшілік құрылымының шығыс бөлігінің атауы. Түрік-оғыздың бұзук (боз оқ) термині – тесіп өтетін жебе немесе ақ жебе деген ұғымды білдіреді. Сонымен бірге түркі ұғымында «боз» сөзі «боз дала», «ақ селеулі құтты қоныс» деген мағынада түсіндіріледі. Бұзоқ қалашығының Қазақстан астанасы үшін оның ертедегі дерегі ретінде маңызы өте зор. Мындаған жылдар бұрын қазіргі Астананың орнында әскери бөлімшелердің пайда болуы геостратегиялық факторман байланысты, ол далалы Жібек жолының керуендерін бақылауға арналған болуы мүмкін. Бұзоқ қалашығы мен оның аумағындағы мазарлардың шоғырлануы бұл жерлердің ортағасырлық Нұра-Есіл ауданы халқы үшін рухани орталық болғандығын дәлелдейді. Бұзоқ – шамамен VIII ғасырдағы ежелгі қалашық, ол сол кездегі жергілікті билеушінің ордасы саналған. Бұзоқтың гүлденген кезі жергілікті түркілердің арасында қыпшақтардың беделі артқан X-XI ғғ. сәйкес келеді. Қаланың орналасқан жері туралы алғашқы мәліметтер патша армиясының офицері, геодезист И. Шангиннің жазбаларында кездеседі. 1999-2003 жылдар аралығында Бұзоқ ортағасырлық қала жұртында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Бұзоқ қаласы X-XII ғасырларға тән қамал-қала мен әскери тұрақ ретінде Хуанхэ өзенінің басынан Солтүстік Алтай – Ертіс-Тобыл-Еділ бойымен Русь пен Византияға апаратын Далалық Жібек жолында құрылғаны бүгінде ғылыми дәлелденіп отыр (Хабдулина, 2005: 8). Ескерткіш Бұзоқты

өзенінің шығыс жағалауында, Астана қаласынан батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан. Бұзоқ қала жұрты Сырдария бассейнінен келетін, одан әрі Батыс Сібір мен Ертіс бойына аппаратын ең қысқа меридионалды жол бойында орналасқан. Бұл қала қыпшақ басшысының резиденциясы, діни орталық, жолаушылар мен керуендердің даладағы жағрафиялық жол сілтері болды. XIII-XV ғасырларда яғни ескерткіштің екінші кезеңінде қаланың қалдықтары киелі жер ретінде танылып, молаға айналған. Ескерткіштің зерттеушілері Бұзоқты Астана қаласының алғашқы басы екеніне қорытынды береді. Ғылыми жұмыстардың бірінші жетекшісі және авторы К.А. Ақышев ескерткіштің – тарихи-мәдени мағынасын ғылыми тұрғыдан толықтырып ұсынған. Орталық Азия мен Еуразия археологиясының білгірі К.А. Ақышев Бұзоқ қала жұртының іргетасы X-XII ғғ. қаланған, қыпшақ басшыларының орталығы деген тұжырым жасайды (Хабдулина, 2005: 7). Бізде өз тарапымыздан бүгінде аты әлемге тәуелсіз мемлекет ретінде танылып отырған мәңгілік ел ұрпағына орталық болып отырған Астана қаласының тарихында елорда болуы бірінші рет емес екендігін айтқымыз келеді. Бұл тарихи сабақтастық дегіміз келеді.

1999 жылдан бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Есіл археологиялық экспедициясы, Көкшетау археологиялық экспедициялары бұл қаланы зерттеп келеді (Хабдулина, 2005: 172; Зайберт, Тюлебаев, Кулаков, Задорожный, 2005: 176). Қала жұртының аумағы ауылшаруашылық аймағын қосқанда 30 гектарды құрайды. 2004 жылы мұнда аумағы 450 шаршы бір жер үй қазылған. Шұңқырдың тереңдігі 1,7 метр. Қабырғалары балшық кірпіштен қаланған. Бұзоқ қалашығының ғылыми және туристік құндылығы зор. Бүгінде қалашықтың 6 мың квадрат метр ауқымы зерттелген. Ешбір күмәнсіз қалашық өте маңызды. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша, бірнеше мақалалар жарияланды, олар Ресей мен Қазақстанның ғылыми жинақтарында басылымға шықты. Ғылыми зерттеу жұмыстарының жеке аспектілері жөнінде Астана, Алматы, Томск, Иркутск, Челябинск қалаларындағы халықаралық, республикалық және Ресейлік конференцияларда баяндамалар оқылды. Бұзоқ қалашығының мавзолейі – жерлеу құрылысы Сарыарқа даласында ислам мемлекеттік дін ретінде қалыптасқан кезеңге жатады. XIV ғасырдан бастап Нұра-Есіл аймағының исламданған элиталы рухани орталығы болған. 2004 жылдан бастап археологиялық нысан

– Бұзоқ қалашығы, Қазақстан астанасының туристік бағытына атсалысып келеді.

Қорытынды

Ұлан байтақ Қазақстанның солтүстік өңірі мыңдаған жылағымындағы тайпалармен көшпелі халықтардың қоныс тепкен жері. Солтүстік Қазақстан, Ақмола өңірлері ежелгі өркениеттер мен мағыналы маңызы мол тарихи мәдениеттер өлкесі. Өткен ғасырлардан сыр шертетін қалалар құландыларын, елді-мекендердің қолтаңбасы қалған ескерткіштерді бұл аймақтан көптеп кездестіруге болады. Қарастырылып отырылған аймақ адамзаттың жаратылуынан бастап, ежелгі іргелі мемлекеттердің қалыптасу үдерістері жүрген тарихи-мәдени ескерткіштердің бай мұрағаты іспеттес. Мұнда аты төрткүл дүниеге мәлім, әйгілі «Ботай» қонысы, «Бұзоқ» қалашығы, Қазақстанның Швецариясы болып отырған киелі Көкше жерімен, жаңа ғасырдың жарқыраған құндылығы Астана қаласы сынды жауһарларымен ерекшеленеді. Облыс аумағындағы республикалық және жергілікті маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіштер зерттеуді және насихаттауды талап етеді.

Зерттеу нысанына алынған өңірлер қазіргі туристердің барлық сұраныстарын қанағаттандыра алатын, ерекше туристік мүмкіншілігі бар санатта. Экономика салаларының қарқынды дамуы, тарихи-мәдени ескерткіштердің мол қоры, мұражайлардың, мәдени-көңіл көтеру орындардың, этнографиялық жүйелердің болуы – осылардың барлығы облыста туризм саласының қарқынды дамуына өте үлкен ықпал етеді.

Осындай ауылдық орталықта туристерге қысқа мерзімге демалысқа тоқтау және танымдық-экскурсиялық маршруттар жасау қолайлы. Облыс аудандарында демалыс және туризм объектілерін – қонақ үйлер, кемпингтер, маусымдық турбазалар ашу жоспары әзірленді, дегенмен, туризм саласында инвестициялардың, кадрлардың, сауатты маркетингтердің және менеджменттердің жоқтығы бар әлеуетті пайдалануды тоқтатып тұр. Облыс аудандарындағы туризм жай қарқынмен дамуда және ұйымдастырылмаған сипатта, бұл туристік ресурстарға орны толмас шығын әкелуде.

Бұдан шығатын қорытынды аталмыш тарихи-мәдени ескерткіштердің шешімін тауып жатса, ұрпақ санасына патриоттық тәрбие берумен қатар, оның құнды тарихи мәні мен кең ауқымда насихатталуымен бірге, ел экономикасына, өңір әлеуетіне әкелер пайдасы зор.

Әдебиеттер

Зайберт В. (2009). Ботайская культура. – Алматы: «Қазақпарат». 565 б.

Зайберт В. (2011). Ботай дала өркениетінің бастауы. Алматы: «Балауса». 480 б.

http://www.inform.kz/kz/botay-madenieti_a2259588

Хабдулина М.Қ. (2005). Ақмола облысында орналасқан Бұзоқ қала жұртындағы археологиялық зерттеулер // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы, «Print». 200 б.

Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Кулаков Ю. В., Задорожный А.В. (2005). Основные итоги изучения поселения Ботай в 2005 году // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы: «Print». 200 б.

References

Seibert V. (2009). Botajskaja kul'tura. [Botay culture]. Almaty: «Kazinform». 565.

Seibert V. (2011). Botaj dala örkenietiniñ bastaıy. [Botay is the origin of the steppe civilization]. Almaty: «Balausa». 480 p.

http://www.inform.kz/kz/botay-madenieti_a2259588

Habdulina M. G. (2005). Aqmola oblysynda ornalasqan Buzok kala zhurtyndagy arheologijalyk zertteuler // Memlekettik «Madeni mura» bagdarlamasy boıynsha arheologijalyk zertteuler zhajly esep [Archaeological research in Buzok site which is located in the Akmola region // The report about archaeological researches according to the State program «Cultural heritage»]. Almaty, «Print». 200.

Seibert V. F., Tulebaev A. J., Kulakov Y. V., Zadorozhnyy V. A. (2005). Osnovnye itogi izuchenija poselenija Botaj v 2005 godu // Memlekettik «Madeni mura» bagdarlamasy boıynsha arheologijalyk zertteuler zhajly esep [The main results of studying the Botay settlement in 2005 // The report about archaeological researches according to the State program «Cultural heritage»]. Almaty, «Print». 200.

**«ГЕОАРХЕОЛОГИЯ»
– ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
БАҒЫТТАҒЫ ЖАҢА
ЗЕРТХАНА**

Археологиялық ескерткіштер мен жәдігерлер негізінен жер астында жасырулы жатады. Көбіне олар археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылып, өзінің бағасын шынайы бағасын түбегейлі археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде алып жатады. Қазақстан Республикасының тарихи тамырын тереңнен зерттеу мақсатында 2013 жылдың маусым айында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжиннің төрағалығымен өткен *Қазақстанның ұлттық тарихын зерделеу* жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Тарих археология және этнология факультетінің ішінде «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы ашылды. Зертхананың жұмысын бір ізге қою мақсатында, мемлекеттік (Халық – тарих толқынында) бағдарламасы аясында, жаратылыстану ғылымының жаңада озық инновациялық технологияларын енгізу арқылы, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу жұмыстары қолға алынды.

Қазіргі таңда әлемдік ғылым көне замандардағы мәдениет пен өнерге кеңінен назар аударуда. Әрине бұл мәселеге әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Тарих, археология және этнология факультеті мен Археология, этнология және музеология кафедрасының мүйізі қарағайдай профессор оқытушы ғалымдардың атсалысуының нәтижесінде, бірқатар сауалдарды шешуде жаратылыстану ғылымының жетістіктері кеңінен қолданылып, жаңа технологиялық әлует мүмкіндіктері жекелеген мәселелерді қарастыруға және нақтылауға көп септігін тигізуде. Осы орайда әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының мамандары, жаратылыстану саласындағы (дендрахронология, термолюмицент, палеология, палеоботаника, палеогеология, одонтология, топырақтану, химия мен физика, генетика, геоморфология, палинология, т.б.) мамандармен қоян-қолтық жұмыс істеуде. Оның нәтижелері әлемдік археология тарихнамасына енген елеулі табыс болып есептеледі.

Осылайша әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Тарих, археология және этнология факультетінің, Археология, этнология және музеология кафедрасының жанындағы «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының тарапынан гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарына ортақ еңбектер мен студенттерге тегін дәрістер оқылып, білімгерлердің таным көкжиегін кеңейтуде алғашқы қадамдары жасалып жатыр десем артық айтпас едім.

«Геоархеология» әлемдік ғылым жүйесімен бірге дамып келеді және Қазақстан бойынша жалғыз археологиямен жаратылыстану ғылымдары бір жерге түйіскен зертхана деуімізге әбден болады. Онда қалыптасқан ғылыми дәстүрлер мен жаңа инновациялық технологиялар да кеңінен қолданылып әрі

өзара үйлестіріліп, далалық ізденістер жаңаша қырынан жанданып отыр.

Көпжылдық археологиялық зерттеулер Қазақстан аумағындағы адамзат қоғамының тарихи дамуының негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік береді. Оның әрбір кезеңі соңғы жылдары жаңа сапалық деңгейде қарастырылып, әрбір тарих – мәдени дәуірдің материалдарымен толықтырылды. Алынған тың материалдар археология ғылымының түйіні түйіткілді сауалдарын нақтылауға, жаңаша концептуальдық ой-пікірлердің қалыптасуына мол мүмкіндік беріп отыр.

Осы ретте әрине зерхананың атқарған жұмысын атап өтпесек болмас. 2015 жылы Алматы облысы Еңбекшіқазақ, Жамбыл аудандарына қарасты (Қара-Арша, Бесмойнақ, Рахат) ауылдарында «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының директоры т.ғ.к., доцент Ғалымжан Бексеитовтың басшылығымен археологиялық қазба жұмыстары орындалды. Нәтижесінде Қара-Арша ауылында сақ-үйсін дәуіріне тән 7 қорған қазылды. Қазба барысында № 5 қорғаннан әйел адамның сүйегі, басы батысқа қаратылған, жанында темір қалдығы мен қыштан жасалған құмыралар бүтін күйінде табылды және де осы ретте № 7 қорғанды да атап өтуімізге болады. Себебі басқа қорғандарға қарағанда мүлде ерекше. Құрбандық шалу орны болғанға ұқсайды. Кезеңделуі шамамен алғанда қола дәуіріне тән, тас жәшіктермен қоршалған.

Жамбыл ауданынан кейінгі археологиялық қазба жұмыстары Еңбекшіқазақ ауданына

қарасты Рахат ауылында жалғасты. Қазба жұмыстары нәтижесінде үш қорған, сақ-үйсін дәуіріне тән қоныс пен палеолиттік тұрақ зерттелді. Мен мұнда № 3 қорғанды ерекше атап өткім келеді, себебі мұнда ері мен әйелі бір қабірдің ішіне жерленген. Жанында көзі тірі кезінде қолданған қару-жарақтары мен ыдыс-аяқтары, жебе ұштары мен дулығасы аршып алынды.

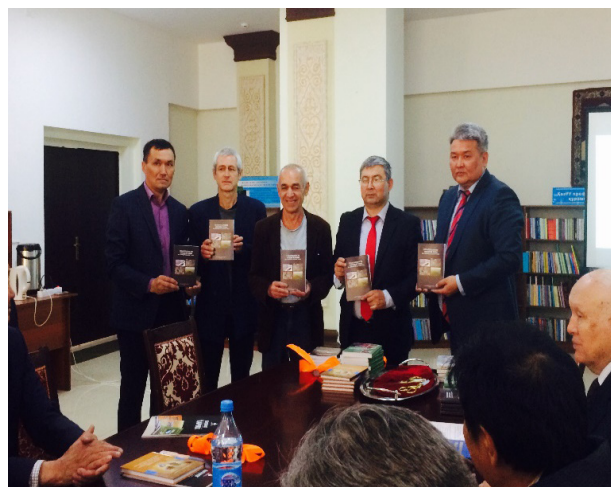
2016 жылы Алматы облысы, Жамбыл ауданына қарасты Сұңқар ауылдық округінде қазба жұмыстары өз жалғасын тапты. Қазба барысында қоладан, темірден, сүйектен жасалған қару-жарақтар мен қыш құмыралар қазылып алынды. Табылған жәдігерлердің барлығына дерлік «геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының археолог мамандары түрлі деңгейде сараптамалар жасау нәтижесінде, Қазақстан археологиясына елеулі жаңалықтар енгізді.

2016 жылдың қараша айының 30 жұлдызында мемлекеттік (Халық – тарих толқынында) бағдарламасының қорытындысы негізінде қара шаңырақ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде кеңейтілген түрде «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының ұйымдастыруымен, халықаралық деңгейдегі мемлекеттік **«Халық – тарих толқынында»** бағдарламасы аясында, **«Археологиядағы зерттеудің жаңа әдістері»** тақырыбында конференция өткізілді.

Конференция үш бағыт бойынша жүргізілді: археологиялық зерттеулерде жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдану;

1-сурет – Конференция

2-сурет – Кітаптардың тұсаукесерінен көріністер

тарихи-мәдени мұраны зерттеу, сақтау және музеефикациялаудың әдістері;

далалық археологиялық экспедицияларының материалдары.

Конференцияға алыс-жақын шет мемлекеттің мамандары келіп қатысты (1-сурет).

2017 жылдың мамыр айының 12 жұлдызында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің әл-Фараби кітапханасында Ғ.Т. Бексейтовтың бастауымен мемлекеттік (Халық – тарих толқынында) бағдарламасы негізінде зертхана тарапынан төмендегі үш кітаптың тұсаукесері өткізілді:

1. Байгунаков Д.С., Бексейтов Ғ.Т. Қазақстанның тас дәуірі археологиясы: теориясы, зерттеу әдістері мен нәтижелері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

2. Кусаинов С.А. Четвертичная геология (основы и методы исследования): учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

3. Сала Р., Деом Ж.-М. Геоархеология аридной зоны (на примере Казахстана): учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

Д.С. Байгунаков пен Ғ.Т. Бексейтовтың «Қазақстанның тас дәуірі археологиясы: теориясы, зерттеу әдістері мен нәтижелері» атты монографияның лентасын Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының директорының орынбасары т.ғ.к. Ж.Ж. Құрманқұлов кесті. С.А. Кусаиновтың «Четвертичная геология (основы и методы исследования)» атты оқу құралының тұсауын б.ғ.д., профессор Сабыр Темірғалиұлы Нуртазин жасады. Р. Сала мен Ж.-М. Деомның «Геоархеология аридной зоны (на примере Казахстана)» атты оқу құралдың лентасын кесу бақыты Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институты директорының орынбасары т.ғ.к., доцент Нұрлан Әділбекұлы Атығаевқа бұйырды (2-сурет).

*тарих ғылымдарының докторы,
профессор Қалыш А.
тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент Бексейтов Ғ.*

**ТАРИХ
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ
ДОКТОРЫ,
ӘЛ-ФАРАБИ
АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰУ
ПРОФЕССОРЫ
САЙЛАН БОЛАТ
САНАБАЙҰЛЫ – 50
ЖАСТА!**

2017 жылдың 11 сәуірінде тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, 1993 жылғы ҚазҰУ-дың түлегі, Ауған соғысының ардагері Болат Санабайұлы Сайлан 50 жасқа толды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих сериясының «Хабаршысы» ұжымы мерейтой иесін туған күнімен құттықтай отыра, оған зор денсаулық, мол бақыт және шығармашылық табыстар тілейді.

Болат Санабайұлы Сайлан 1967 жылы 11 сәуірде Оңтүстік Қазақстан облысы, Қазығұрт ауданы, Турбат селосына қарасты, Еңбек ауылында көп балалы Сайлановтар отбасында ең кенже, оныншы сәби болып дүниеге келеді. Болаттың әкесі Сайланов Санабай – Ұлы Отан соғысына қатысқан соғыс ардагері, ал анасы Сайланова Бәгіс – тыл ардагері болады.

Болат Санабайұлы 1974-1976 жж. «Еңбек» бастауыш мектебінде бастауыш білімді, одан әрі 1977-1984 жж. Турбат селосындағы «Қазанның XXX жылдығы» он жылдық мектебінде орта білімді алады. Он жылдық мектепті үздік аяқтаған Б.Сайлан сол жылы жоғары оқу орнына түсе алмай, ауылында бір жыл колхозда қара жұмысшы болып еңбек жолын бастайды. 1985 жылы сәуір айында 18 жасқа толысымен әскер қатарына шақырылады да, үш айлық дайындықтан соң, толық екі жыл,

яғни 1985 жылдың 4 тамызынан 1987 жылдың 7 тамызына дейін Кеңес әскерлерінің Ауғанстан территориясындағы шектеулі контингенті құрамында қызмет етеді.

1987 жылы күзде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ға (бұрынғы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті) құжаттарын тапсырып, сынақтардан сүрінбей өтеді де, дайындық факультетіне қабылданады. 1988 жылы дайындық факультетін үздік бағаларға аяқтап, университеттің тарих факультетінің 1-курсына қабылданады.

1988-1993 жж. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде оқыды. Тарих факультетінде оқыған жылдары қоғамдық жұмыстарға белсене араласып, факультеттің комсомол және кәсіподақ ұйымдарының, түрлі үйірмелік жұмыстардың белсенді мүшесі болады.

1993 жылы тарих факультетін үздік бітірген Болат Санабайұлы конкурс бойынша Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетіне оқытушылыққа қабылданып, 2012 жылға дейін осында оқытушы, аға оқытушы, доцент, профессор қызметтерін атқарды. 1998 жылы 28 сәуірде профессор К.Р. Аманжоловтың жетекшілігімен Ш. Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтында «Ауған соғысы және оған қазақстандықтардың қатысуы (1979-1989 жж.)» тақырыбында кандидаттық диссертациясын табысты қорғайды.

1999-2001 жылдары Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің дайындық факультеті деканының оқу және тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, 2001-2004 жылдары осы факультеттің деканы қызметтерін атқарады. Осы қызметте жүргенде Болат Санабайұлы факультет тыңдаушыларын білім мен біліктілікке тәрбиелеуде зор үлесін қосып, олардың республикамыздың түрлі жоғары оқу орындарына түсуіне аянбай атсалысады.

2010 жылы 1 шілдеде ҚР ҰҒА академигі К.Н. Нұрпейісовтің ғылыми кеңесшілігімен «Кеңес өкіметі тұсындағы жастар саясатының Қазақстанда жүзеге асырылуы: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж.)» атты докторлық диссертациясын Шәкәрім атындағы Семей Мемлекеттік университетіндегі диссертациялық кеңесте қорғайды.

2011-2012 жылдары Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды. Ал 2012 жылдан өзі білім алған қара шаңырақ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университетінің «Қазақстан тарихы» кафедрасына қайта оралды.

Болат Санабайұлы педагогикалық қызметімен қатар Отандық тарих ғылымының дамуына өз үлесін қосып келеді. Оның қаламынан бірнеше монографиялар мен 100-ден астам ғылыми, ғылыми-әдістемелік еңбектер, мақалалар, оқу құралдары мен типтік бағдарламалар дайындалды. Оның ішінде: «Ауған соғысының ақиқаты (1979-1989 жж.)» (2001 ж.); «Боздақтар мәңгі жадымызда (1979-1989 жж.)» (2001 ж.); «Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты (1917-1991 жж.)» (2011 ж.); «XVI-XIX ғасырлардағы Қазақстанды зерттеу тарихынан» (2011 ж.); «Қазақстандағы алғашқы жастар ұйымдарының құрылу тарихы (1917-1925 жж.)» (2015 ж.); «Кеңестік Қазақстанның фашизмге қарсы күресі: жаңа көзқарастар мен ұстанымдар» (2016 ж.) атты көлемді зерттеу еңбектері мен оқу құралдарын ерекше айтуға болады.

Ауған соғысының аяқталғанына 10, 15, 20 және 25 жыл толуына байланысты өткізілген республикалық конференцияларда «110 айға созылған ауған соғысының қан жылатқан кейбір шындықтары», «Ауған соғысының ерекшеліктері», «Қазақстандықтар қатысқан шектеулі контингент», «Ауған соғысында хабарсыз кеткен боздақтар», «Сәуір төңкерісі бастаған соғыс», «Ауған синдромы», сонымен қатар Ұлы Отан соғысы жеңісінің 60, 65, 70 жылдығына орай «Қазақстандық жастар Кеңес-Герман соғысында», «Қазақстан жастарының Ұлы Отан соғысы жылдарында тыл майданындағы күресі (1941-1945 жж.)», «Бауыржан Момышұлы және Ұлы Отан соғысы», «Жастар жанқиярлық танытқан жеңіске – 70 жыл», «Ұлы Отан соғысына қатысқан қазақстандықтар» және т.б. отандық тарихтағы өзекті проблемалар бойынша баяндамалар жасап, мақалалары жарияланды.

Болат Санабайұлы – ғылыми педагогикалық кадрлар даярлауға да атсалысып келе жатқан ұлағатты ұстаз. Оның жетекшілігімен 50-ден аса тарих мамандығын бітіруші диплом жұмысын қорғаса, 10-нан аса магистрлер диссертация қорғады. Көптеген шәкірттері республикамыздың білім ошақтарында қызмет атқаруда.

Республикамыздың Ауған соғысы ардагерлеріне арналған «Қазақстан ардагерлері қауымдастығы», «Ауған және жергілікті соғыс ардагерлері», «Ардагер», «Ауған соғысы мүгедектер қоғамы», «ОҚО Ауған және жергілікті соғыс ардагерлері қауымдастығы» және т.б. ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктердің мүшесі.

Болат Санабайұлы «Бауыржан Момышұлының 100 жылдығына арналған университеттік конкурстың» жеңімпазы (2010 ж.), Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі (2009 ж.), бірнеше үкіметтік және ведомстволық наградалар мен алғыс хаттардың иегері.

Болат Санабайұлы өзінің 50 жасына белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, ардақты ардагер, төрт баланың әкесі жағдайында келіп отыр.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих сериясының «Хабаршысы» ұжымы мерейтой иесін тағы да туған күнімен құттықтай отыра, оған зор денсаулық, мол бақыт, қайрат пен жігер, шығармашылық табыстар және отбасының амандығын тілейді.

*Дайындаған:
т.ғ.д., профессор Кәрібаев Б.*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
АКАДЕМИГІ, ТАРИХ
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ
ДОКТОРЫ,
ПРОФЕССОР ТІЛЕУ
СӘДУАҚАСҰЛЫ
КӨЛБАЕВ**

(12.07.1942 – 15.06.2017)

2017 жылдың 15 маусымында елімізге танымал тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының бірнеше мәрте иегері, 1968-1974 жылдардағы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың (бұрынғы С.М. Киров атындағы ҚазМУ) тарих факультетінің түлегі және 1985-1989 жылдары тарих факультетінің ұстазы болған Тілеу Садуақасұлы Көлбаев 75 жасқа толуына бір ай уақыт қалғанда кенеттен қайтыс болды.

Т.С. Көлбаев 1942 жылы 12 шілдеде Ақмола облысының (бұрынғы Целиноград облысы) Макинск қаласында дүниеге келген. 1960 жылы орта мектепті бітірісімен әскер қатарына шақырылып, 1965 жылға дейін Түркістан әскери округіне қарасты Ташкент, Термез қалаларында курсант, рота старшинасы лауазымында әскери борышын өтейді. Екі тілде еркін сөйлеп, көркем жазатын Тілеу Сәдуақасұлы әскерде жүріп әскери өмір мен тұрмыс, қарулас достары мен командирлері туралы округтің ресми баспасөз органында 22 танымдық сипатта мақалалар жариялайды. 1965-1966 жылдары Макинск қаласындағы №1 орта мектепте мұғалім болумен еңбек өтілін бастап, бірден басшылықтың назарына жақсы жақтарымен ілігеді. Қабілетті жас жігітті Макинск қалалық партия комитеті бірден нұсқаушы етіп жұмысқа алады. Ал 1968-1974 жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетінде оқып, тарихшы,

қоғамтану пәндерінің оқытушысы мамандығын алып шығады. 1970 жылдан бастап Алматы қаласына ауысып, қаладағы №12 техучилище директорының орынбасары, одан кейін қаладағы Фрунзе, Октябрь, Алатау аудандарындағы партия комитеттерінде басшылық қызметтер атқарады.

1977 жылы Тілеу Сәдуақасұлы партиялық жұмыстардан бас тартып, ғылыми-педагогикалық жұмысқа бет бұрады да, алғашында Алматы мал-дәрігерлік институты (АЗВИ) КОКП тарихы кафедрасында оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (бұрынғы С.М. Киров атындағы ҚазМУ) жанындағы Білім жетілдіру институтының КОКП тарихы кафедрасында оқытушы, одан кейін ҚазҰУ-дың тарих факультетіне оқытушылық қызметке ауысады. 1984 жылы ҚазҰУ-дегі арнайы диссертациялық Кеңесте кандидаттық диссертациясын қорғайды да, 1985 жылдан университеттің тарих факультетінде оқытушылық қызметке кіріседі. Осы жылдары біздер Тілеу Сәдуақасұлының дәрістерін тыңдап, семинарларына қатыстық.

1990 жылдары доцент Т.С. Көлбаев Алматы қаласындағы бірнеше ЖОО-нда доцент, профессор болып жұмыстар атқарады. XX ғ. 20-40 жж. Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне арналған тақырыптан докторлық диссертациясын қорғап, ширек ғасырға жуық осы тақырыпқа арналған зерттеулер жүргізеді, еңбектер жариялайды. Ұстазымыз өзінің соңғы 20-шы «Сталин және Қазақстан» атты сиясы кеппеген монографиясын қолына ұстап үлгерген екен.

Профессор Т.С. Көлбаевтың соңғы монографиясына пікір бере отырып, мынадай ойлар мен тілектер беріппін: «...Келер жылы, яғни 2017 жылы ағайымыз 75 жасқа толады. Юбилейінің қарсаңында ағайымыз өзінің еңбектерінің тізімдерін құрастырып, өзіне, оқырмандарына есеп беріп отырғандай. Ең алғашқы мақаласы 1962 жылы «Старшина Алтай Мусин» деген атаумен Түркістан әскери округінің «Фрунзецев» атты газетінде жарияланады. Әскер қатарында жүріп қолынан қаламын тастамай 22 танымдық

мақала жариялайды. Содан бері ағайымыз журналистикамен достасып, күні бүгінге дейін еліміздің газет-журналдарында негізінен тарихи тақырыптарға арналған 592 мақалалар жариялапты.

Тарих ғылымының тұңғығына бойлап енген ағайымыз ғылыми мақалаларды да өндіріп жазады. Алғашқы ғылыми мақаласы 1969 жылы «Агитатор Казахстана» атты журналда Жеңістің 40 жылдығына орай «К славному юбилею» деген атаумен жарық көрген екен. Профессор Т.С. Көлбаевтың № 228 ғылыми мақаласы 1916 жылғы елімізде болған ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына орай, «Құлдық құрсауын үзген көтеріліс» деген атаумен 2016 жылы «Патриот» журналында жарық көреді. Бұл, әрине, ағайымыздың соңғы жұмысы емес. Алда әлі талай жұмыстарының жазылатыны айдай анық.

Профессор Т.С. Көлбаев 1991-2016 жылдар аралығында 19 монографиялық еңбек жариялаған екен. Ол монографиялардың негізгі тақырыптары бұған дейін айтып өткеніміздей, 1920-1930 жылдардағы сталиндік тоталитарлық жүйенің Қазақстандағы зорлық-зомбылықтары, жаппай саяси қуғын-сүргін, аштық, Ә. Әйтиев, Л. Мирзоян секілді басшылардың өмірі мен қызметі, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақстандықтардың майдандардағы ерліктері, тылдағы ерен істері, Қазақстанда жасақталған 100-ші және 101-ші ұлттық бригадалардың тарихына арналған. Мұндай көрсеткіштер ғалымның шығармашылық қуатының зор болғандығын және әлі де таусылмағандығын көрсетсе керек. Үнемі солай бола берсін деп тілейік». Өкінішке орай, олай болмай шықты. Кенеттен келген ажал ғалымды ортамыздан алып кетті.

Марқұмның қайтыс болуына байланысты университет, факультет және редакция ұжымы оның отбасына, жақын туыстарына қайғырып, көңіл айтады.

*Дайындаған:
т.ғ.д., профессор Кәрібаев Б.*

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1 Отан тарихы История Отечества

<i>Омарбеков Т.</i> Ежелгі болгар-славян қатынастарының кейбір ерекшеліктері туралы.....	4
<i>Мұхатова О.</i> Қазақ жырауларының шығармаларындағы тарихи ой	12
<i>Құндақбаева Ж.</i> Сталинизм дәуірінің әйел нарративтері: Қазақстандағы әйел-белсенділерінің естеліктері.....	18
<i>Қозыбақова Ф.</i> Ресей авторларының қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік жүйесіне қатысты көзқарастарына тарихнамалық талдау	26
<i>Көмеков Б., Султанов Т.</i> «Қазақ» термині және этнонимі	31
<i>Прімбетова Е.</i> Қазіргі Қазақстан және Т.Рысқұловтың түркілік рухы	36
<i>Бисенбаев П., Кәрібозов Е.</i> «Жасауыл қырғыны» дастаны: нұсқалары мен тарихилығы	42
<i>Сабденова Г., Усєрова А., Байғұнаков Д.</i> Қазақ халқының ұлттық тәрбиесіндегі құқықтық сарын	48
<i>Хазретәли Тұрсун, Исин А., Таракчы В.</i> Қазақ-түрік мәдени байланыстарындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы	56
<i>Kozybakova F., Dautbekova M.</i> Prospects of cooperation between Kazakhstan and Iran	66
<i>Мекебаев Т., Құмғанбаев Ж.</i> Ақпан төңкерісі және Қазақстандағы Уақытша үкімет билік органдарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қарым-қатынасы	74
<i>Игбаева Ж.</i> Работы исследователей о становлении Казахского ханства.....	82
<i>Болатхан Ә.</i> «Айтылған тарих» ғылыми бағытының қалыптасу тарихынан	88
<i>Мовкебаева Г., Айдарханова Э., Есмұханбетова М.</i> Проблемы энергетического сотрудничества в рамках ЕАЭС	94
<i>Бакирланова А.Н.</i> Евразийская идея Президента Нурсултана Назарбаева и ее развитие.....	100

2-бөлім Раздел 2 Дүниежүзі тарихы Всемирная история

<i>Ашинова Ж., Ерменова Д.</i> Изменение имиджа Японии после распада биполярной системы международных отношений	106
<i>Ашинова Ж., Абдыкеева С.</i> Особенности восприятия религии в Японии.....	113
<i>Қартабаева Ерке</i> Түркиядағы модернизация үдерісінің діни аспектісі	119
<i>Rahil Z.</i> Historical memory of Afghanistan.....	127
<i>Отарбаева А.</i> Жібек матаның «Жібек жолы» тарихындағы маңызы	131

3-бөлім Раздел 3
Археология, этнология Археология, этнология
және музей ісі и музейное дело

<i>Қалыш А., Керімқұлова А.</i> Белорустардың 1990-2000 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы саны және	142
<i>Курманова М., Апанасевич И.</i> Политика межэтнической интеграции в Казахстане и принципы мультикультурализма	149
<i>Бегимбаева Ж.</i> Проекты «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете во второй половине XIX века	156
<i>Soltueva B., Beysegulova A.</i> The place of sainted in the history of Islam	165
<i>Қалнияз Б.</i> Тарихи-мәдени ескерткіштер тарихынан (Ботай және Бұзқоқ ескерткіштері мысалында)	169

Ғылыми өмір – Научная жизнь

<i>Қалыш А., Бексейтов F.</i> «Геоархеология» – халықаралық бағыттағы жаңа зертхана	175
--	-----

Мерейтой – Юбилей

<i>Кәрібаев Б.</i> Сайлан Болат Санабайұлы – 50 жаста!	178
---	-----

Көңіл айту – Некролог

<i>Кәрібаев Б.</i> Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тілеу Сәдуақасұлы Көлбаев.....	181
--	-----

CONTENTS

Section 1 National history

<i>Omarbekov T.</i> On some peculiarities of the Bulgarian-Slavic relations.....	4
<i>Mukhatova O.</i> Historical thought in the writings of Kazakh zhyrau	12
<i>Kundakbayeva Zh.</i> Stalinist era Women's Narratives: Kazakhstani Activist-Women' Memoirs	18
<i>Kozybakova F.</i> Historiographical analysis on the views of Russian authors in relation to the traditional system of power in the Kazakh society	26
<i>Komekov B., Sultanov T.</i> Ethnonym and the term «Kazakh».....	31
<i>Primbetova E.</i> Modern Kazakhstan and the Turkic spirit of T. Ryskulov.....	36
<i>Bissenbaev P., Karibozov E.</i> Dastan "The Death of the Cessation": Variations and Historicism	42
<i>Sabdenova G., Userova A., Baigunakov D.</i> Legal motives in the national education (upbringing) of the Kazakh people	48
<i>Khazretali Tursun, Isin A., Tarakci V.</i> Place and role of ShakarimKudaiberdiuly in kazakh-turkish cultural relations	56
<i>Kozybakova F., Dautbekova M.</i> Prospects of cooperation between Kazakhstan and Iran	66
<i>Mekebayev T., Kumganbayev Zh.</i> The relationship of the authorities of the Temporarily Government with organizations in Kazakhstan	74
<i>Igbayeva Zh.</i> The researchers' works about formation of the Kazakh khanate	82
<i>Bolathan A.</i> The Issue Of Energy Cooperation Within The EAEU	88
<i>Movkebayeva G., Aidarkhanova E., Esmukhanbetova M.</i> The Issue Of Energy Cooperation Within The EAEU	94
<i>Bakirlanova A.</i> The Eurasian idea of President Nursultan Nazarbayev and the development of this idea	100

Section 2 The World history

<i>Ashinova Zh., Yermenova D.</i> Change in the image of Japan after the collapse of the bipolar system of international relations.....	106
<i>Ashinova Zh., Abdikeyeva S.</i> Features of perception of religion in Japan.....	113
<i>Kartabayeva Erke</i> Religious aspect of the modernization process in Turkey	119
<i>Rahil Z.</i> Historical memory of Afghanistan.....	127
<i>Otarbayeva A.</i> The significance of the silk fabric in the history of the "Silk road"	131

Section 3 Archeology, Ethnology and Museum studies

<i>Kalysh A., Kerimkulova A.</i> The number and resettlement of Belarusians in the Republic of Kazakhstan in the 1990-2000th years	142
<i>Kurmanova M., Apanasevich I.</i> The policy of interethnic integration in kazakhstan and the principles of multiculturalism	149
<i>Begimbayeva Zh.</i> Projects «Societies of archaeology, history and ethnography» at the Kazan university in the second half of XIX century	156
<i>Soltyeva B., Beysegulova A.</i> The place of sainted in the history of Islam	165
<i>Kalniyaz B.</i> From history of historical and cultural monuments (On an example of monuments Botai and Bosok)	169

Scientific life

<i>Қалыш А., Бексейтов F.</i> «Геоархеология» – халықаралық бағыттағы жаңа зертхана	175
--	-----

Anniversary

<i>Кәрібаев Б.</i> Сайлан Болат Санабайұлы – 50 жаста!	178
---	-----

Nekrologue

<i>Кәрібаев Б.</i> Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тілеу Сәдуақасұлы Көлбаев.....	181
---	-----